

Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükrök* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népénekek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükrök: Tanulmányok a *Makula nélkül
való tükrök* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi
Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László
tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon

Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon

Szerkesztette
Bajáki Rita és **Báthory Orsolya**

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2018

Lektorálta
Kónya Franciska

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban,
a szerkesztők a Kutatócsoport munkatársai.

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2017. április 21–22.) előadásait tartalmazza.

A borítón elől:
Csáky Éva Franciska *Az szent Klára szerzetében élő szerzetes szüzek előjáróinak,
avagy abbatisszáinak tisztek szerént való rendtartások. Rövid oktatások* című írá-
sának 20r lapja (Főegyházmegyei könyvtár, Eger)

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-890-4
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztői és szerzői, 2018
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Kiadványaink internetes elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink>
Felelős kiadó: P. Vásárhelyi Judit
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Dránovits István
www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2017. április 21–22-én tartott <i>Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon</i> című konferenciájának programja.....	7
BAJÁKI RITA Klarissza apácanvelés	9
BARNA GÁBOR Egy 18. századi katekizmus és 19. századi továbbélése	19
BÍRÓ CSILLA A jezsuiták latintanítási módszerei a 17–18. századi Nagyszombatban	37
DÓBÉK ÁGNES Az egri szeminárium tankönyvei (1754–1761).....	47
FARMATI ANNA Angyali ifjak a jezsuita konviktusokban – Gonzaga Szent Alajos tiszteletének pedagógiája és az examen particulare gyakorlata.....	57
FRAUHAMMER KRISZTINA Imádság és ABC – 18. századi lelkeségi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában	71
GESZTELYI HERMINA A 18. századi polgári és nemes nők műveltsége az 1715-ös Frauenzimmer-Lexicon alapján.....	83
GUITMAN BARNABÁS A bártfai iskola a humanizmus és a reformáció határán.....	99
GYÖNGYÖSSY ORSOLYA Kántorok a katedrán – Csongrádi helyzetkép a 18–19. századból.....	113
HUBERT ILDIKÓ Önnevelés a szakrális irodalom segítségével	127

KÁDÁR ZSÓFIA	
Leánynevelés jezsuita szellemenben: az angolkisasszonyok pozsonyi gimnáziuma (1628–1630)	139
MIZERA TAMÁS	
„Allerhandt Predigten...” – A lelkeségi irodalom kutatásának problematikája a kora újkori, felvidéki tanítókönyvtárak jegyzékszerű forrásaiban	147
PAPP SÁRA ÍRISZ	
A kegyességi művelődés lehetőségei egy pozsonyi studiólóban.....	157
PETRŐCZI ÉVA	
Hit és pedagógia Szőnyi Nagy István „Magyar Oskolá”-jában	191
SZÁDOCZKI VERA	
Vallásra nevelés a jezsuita poétikaoktatásban.....	199
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
A moderátorok szerepe a kora újkori oktatásban és nevelésben	207
VERÓK ATTILA	
Többszörösen megreformált oktatás az erdélyi szászoknál – Johannes Honterustól Stephan Ludwig Rothig.....	217
VOIGT VILMOS	
Egy elfelejtett elfelejtő – Petrus Kisviczay: <i>Selectiora Adagia Latino-Hungarica</i>	229
Személynévmutató	240

*A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2017. április 21–22-én tartott Lelkiség és oktatás
a régi Magyarországon konferenciájának programja*

KORONDI ÁGNES (Budapest)

Tanítás és tanulás a kódexirodalom egyháztanítókról szóló legendáiban

SZABÓ ANDRÁS (Budapest – Révkomárom)

A wittenbergi magyar coetus, mint lelkészképző intézmény

VOIGT VILMOS (Budapest)

Egy elfelejtett elfelejtő: Petrus Kisviczay: Selectiora Adagia Latino–Hungarica

KÁDÁR ZSÓFIA (Budapest)

*Leánynevelés jezsuita szellemben: az angolkezsasszonyok pozsonyi
gimnáziuma (1628/1629)*

BÍRÓ CSILLA (Budapest)

Jezsuita latintanítás Nagyszombatban, a 17–18. században

FARMAI ANNA (Kolozsvár)

Angyali ifjak a jezsuita konviktusokban: Gonzaga Szent Alajos tiszteletének pedagógiája

SZÁDOCZKI VERA (Budapest)

Vallásra nevelés a jezsuita poétikaoktatásban

MIZERA TAMÁS (Eger)

Lelkiségi irodalom a kora újkori Felvidék tanítókönyvtáraiban

GUITMAN BARNABÁS (Piliscsaba)

A bártfai iskola a humanizmus és a reformáció határán

PETRÓCZI ÉVA (Budapest)

Hit és pedagógia Szőnyi Nagy István „Magyar Oskolá”-jában

DÓBÉK ÁGNES (Budapest)

Az egri szeminárium tankönyvei (1754–1761)

- VERÓK ATTILA (Eger)
Többszörösen megreformált oktatás az erdélyi századoknál. Johannes Honterustól Stephan Ludwig Rothig
- SIPTÁR DÁNIEL (Budapest)
A ladiszláita ferences rendtartományi Studium Pécssett a 18. században
- BAJÁKI RITA (Budapest)
Klarissza apácanvelés
- BARNA GÁBOR (Szeged)
Egy 18. századi katekizmus és 19. századi továbbélése
- HUBERT ILDIKÓ (Budapest)
Önnevelés a szakrális irodalom segítségével
- FRAUHAMMER KRISZTINA (Szeged)
Imakönyv és alfabetizáció
- SZIGETI JENŐ (Miskolc)
Hitoktatás a puritán házji istentiszteleten
- MACZÁK IBOLYA (Budapest)
„Édesanyám, virág voltam”: Iskolai nyomtatványok Teleki III. Sándor emlékére
- PAPP SÁRA ÍRISZ (Debrecen)
A kegyesség metszetelvasás
- GESZTELYI HERMINA (Debrecen)
A lelkiesség szerepe a női művelődésben
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ (Budapest)
A moderátorok szerepe szerepe a kora újkori oktatásban és nevelésben
- GYÖNGYÖSSY ORSOLYA (Szeged)
Kántorok a katedrán: A kántori és tanítói hivatal szétválása Csongrádon a 18–19. században
- KOLTAI ANDRÁS (Budapest)
Hitre nevelés a magyarországi piarista iskolákban a 18. században

BAJÁKI RITA

*Klarissza apácanevelés**

A ferences rend második rendjét meglehetősen korán, a rendalapítást követően huszonnégy évvel, 1239-ben már megtaláljuk Magyarországon. A nagyszombati letelepedést hamarosan továbbiak követték, Pozsony (1297), Óbuda (1334), Várad (1340), Sárospatak (1390) és Kolozsvár (alapításának időpontja nem ismert) adott otthont a klarisszáknak. A török hódítás, Buda eleste és a reformáció következtében a rendházakat feloszlatták, a nővéreknek menekülniük kellett, végül sorozatos hányattatás után mindössze két ház maradt meg, a nagyszombati és a pozsonyi. 1714-ben Pozsonyból néhány apáca Csáky Éva Franciska vezetésével új házat alapított Budán, majd 1729-ben Pesten. Az 1646-ban Zágrábban alapított kolostorral együtt tehát öt házuk volt, amikor 1782-ben II. József feloszlatta a szerzetesrendeket.¹

A klarisszák magyarországi története már több, különböző részletességgel kidolgozott írás tárgyát képezte.² Jelen tanulmány célja, hogy közelebről megis-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos munkatársa. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatási időszakában készült.

¹ VELLADICS Márta, *A szerzetes rendek felszámolása II. József korában* = <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/velladics.htm>. (utolsó letöltés: 2018. 08. 08.)

² A magyarországi klarisszák történetéhez: KARÁCSONYI János, *A Magyarországi Kláriszák története: Sanctimoniales ordinis sanctae Clarae* = Uő, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1924, 445–536; BÁLÓ Péter, *Klarissza apácák Pozsonyban a XVII–XVIII. század fordulóján: Esterházy Mária Magdolna levelei Esterházy Pálhoz* = Hombár, Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, 2011 (Múzeumi évkönyv, 6), 253–272; SCHWARCZ Katalin, *Kósa Jenő magyar nyelvű klarissza rendtörténete 1768-ból* = Lymbus, Művelődéstörténeti Tár, Szeged, 1994, 103–144; HORN Ildikó, *Csáky Anna Franciska és a pozsonyi klarisszák*, Aetas, 1992(3), 28–43; KOLTAI András, *Klarissza rend = Szerzetesség a koraijkori Magyarországon*, Összehasonlító rendtörténeti blog, 2016.09.11, URL: <https://szerzetes-hypotheses.org/noi-rendek/klarissza>; FRAUHAMMER Krisztina, *A Makula nélkül való tiükör magyarországi hatástörténete: Utászó* = ÚJFALUSI Judit, *Makula nélkül való tiükör Melly Az üdvözítő Jesus Krisztusnak, és Szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé, Melly Superiorok Engedelmeiből, Szűz Szent Klára Szerzetében lévő Ujjalusi Judith által*, Nagyszombat, 1712, kiad. FRAUHAMMER Krisztina, Bp., Pytheas, [facsimile kiadás], 2015, 3–31; LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján:*

mertesse – elsősorban Csáky Éva Franciska személyéhez kapcsolódóan és írásain keresztül – e több évszázados működés egyik időszakát, és így bepillantást nyerhessünk a 17–18. század fordulójára kolostori életébe, ezáltal különös tekintettel a fiatal apácák nevelésére, s képet kaphassunk, milyen körülmények között éltek, milyen szabályok vonatkoztak rájuk.

Csáky Éva Franciska (1662–1729) 1669-ben került a pozsonyi klarisszák rendházába. Szerzetesnőként nem mindennapi pályát futott be, egyrészt szervezőként, vezetőként meghatározó szerepe volt a rend budai, illetve pesti letelepedésében, másrészt fennmaradt kéziratos munkái árulkodnak részint kimagasló fordítói tevékenységéről, részint pedig a klarissza rend működéséről. A tanulmány tehát ezekre a kéziratos munkákra támaszkodva mutatja be a klarissza növendékek nevelését a hétköznapi életben.

Csáky Éva Franciska a 17. századi magyarországi katolikus arisztokrácia egyik vezető családjából származott.³ Édesapja, Csáky István, egykori országbíró, politikai karrierjét mintegy kiegészítve maga is alkotott. Műve: *Politica philosophiai okoskodás-szerint való rendes életnek példája*,⁴ amely munka a politikus pályára készülők számára összeállított udvari etikai traktátus. A szöveget sajtó alá rendező Hargittay Emil megállapítása szerint a mű olyan kompozíció, amely a fejedelmi és erkölcsi tükör, valamint az emblémáskönyv ötvözet: oktatási segédkönyv, mely a jezsuita főiskolák filozófiai fakultásán elsajátítható általános tételekből a hétköznapi udvari élet etikáját dolgozta ki. Tehát egy útmutató a politikai pályára készülők számára. Később látni fogjuk, Csáky lánya, Éva Franciska egyik kéziratos műve ugyancsak útmutatóul készült, csak nem a politika, hanem az egyházi élet területén működők számára.

Csáky István politikai karrierje mellett a családja is említésre méltó. Három feleségtől – a források e tekintetben nem egyeznek – 25 vagy 26, illetve 27 gyermeke született, akik közül érsek⁵ és apácák is kikerültek. Schwarz Katalin,

Az anyanyelvű irodalom kezdetei, Bp., Balassi, 2016; SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptum Kft, 1994; SCHWARCZ Katalin, „Mert ibon jön asszonyotok és kezében új szoknyák”: *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*, Szeged, Sigillum 2000 Bt, 2003 (Metem Könyvek, 39).

³ HARGITTAY Emil, *Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986, 77–85.

⁴ CSÁKY István, *Politica philosophiai okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Argumentum Kiadó, 1992.

⁵ Csáky Miklós (1692–1757) esztergomi érsek, Csáky Imre (1672–1732) kalocsai érsek.

akinek igen sokat köszönhetünk a klarissza rend forrásainak és történetének megismertetéséért, három nevet említ, akikből nővér lett.⁶

Csáky Éva Franciskát tehát 1669 februárjában adták be a pozsonyi klarisszákhoz. Ekkor még ott élt és működött nagyapja nővére, Csáky Anna Franciska, aki minden bizonnyal gondjaiba vette az akkor még csak hétéves unokahúgát, és akiről Horn Ildikó írt egy 1992-es,⁷ tehát Schwarz kutatásainál korábbi tanulmányt, amelyben érzékletesen mutatja be a nagynéni személyiségét:

[...] nem gyermekkorában, hanem felnőttként, 24 évesen lépett a rendbe. Jóval szélesebb látókörű és nyitottabb volt, mint a klastromban nevelkedett s a külvilágot nem ismerő társai. Rendkívüli közvetlenség jellemezte, könnyen teremtett kapcsolatokat s ezeket fenntartani is képes volt. Szenvedélyesen érdekelték az emberek, a kommunikáció, a beszéd lételemének számított. Szóbeli stílusa uralta írásait is, levelei sokkal inkább hasonlítanak beszélgetésre, amelybe nemegyszer beleszótt partnerre elképzelt válaszait, gesztusait. Éles esze, jóindulata, segítőkészsége vonzotta az embereket. Még ha családját és egyházi előjáróit nem számítjuk, akkor is – Bécstől Erdélyig – közel félszáz emberrel tartott állandó kapcsolatot.

A rendházban tehát ez a nyitott, közvetlen rokon vette szárnyai alá a hétéves Csáky Éva Franciskát, aki úgy tűnik, minden tekintetben követője lett a családi példának, hiszen később maga is meghatározó tagja lett közösségének, a klarisszák vezetője lett.

De térjünk vissza egy gondolat erejéig Csáky Anna Franciskához, aki a témánkhoz, a klarissza apácanveléshez nemcsak unokahúga miatt kapcsolódik szorosán. Horn Ildikó kutatásai alapján tudjuk, hogy a pozsonyi⁸ nővérutánpótlásban milyen hangsúlyos szerepe volt, a gyermekek nevelését ugyanis a zárdába

⁶ Csáky Zsuzsanna Eugénia (1679–1720) klarissza, Csáky Mária Klára (1674–1723) klarissza, Csáky Mária Sapientia (1679–1712) orsolyita.

⁷ HORN, *Csáky Anna Franciska...*, i. m.

⁸ Pozsonyban a klarisszák a 13. század végétől szinte folyamatosan működtek, 1529-ben a török veszély miatt elmenekültek, de 1540-től fokozatosan visszatértek, és a pozsonyi ház nemcsak fennmaradt, de Nagyszombat mellett, a más városokban bezárt kolostorokból elmenekült apácák menedékhelyé is vált. A 16. század végi földrengés és tűzvész, majd a 17. század eleji újabb menekülések utáni nyugalmat Pázmány Péter közreműködése biztosította, segítségének köszönhetően épült új kolostor, amit 1633-ban kezdtek el építeni, s amibe 1640-ben költözhettek be a nővérek. A 17. század második felében a szerzetesi életet szintén, menekülések, pestis, tűzvész nehezítették, de mindezek ellenére a klarisszák folytatni tudták szerzetesi életüket. Működésüknek II. József rendelete vetett véget, 1782-ben föloszlatták a klarisszák pozsonyi rendházát. BÁLÓ, i. m.; KARÁCSONYI, i. m., 522–525; KOLTAI, i. m.

érkezésüktől egészen a felavatásukig ő felügyelte. A 17. század harmincas éveiben a priorissza tiszteletbe, betegsége miatt apátnőnek már nem választották meg, de fontos feladatot kapott, hiszen a rend életének folytonossága szempontjából alapvető kérdés volt az utánpótlás, lesznek-e, s mely családok lányaiból kerülnek ki az újabb apácák. Csáky Anna Franciska kiterjedt ismeretségi körének, kapcsolatrendszerének köszönhetően, a potenciális jelöltek családjával már előre írásban felvette a kapcsolatot, s befolyásának eredményeként sokszor nem is sikertelenül.⁹ Nem csupán a szülőket kereste föl; nem ritkán előfordult, hogy a még 10. életévüket be nem töltött lányok apácaruhába öltöztetett babát vagy egyéb ajándékot, például szentképeket, rajzos imakönyveket kaptak, hogy ezek révén is közelebb kerülhessenek a szerzetesség gondolatához.¹⁰ Csáky Anna Franciska levelezéséből kiderül tehát, mi módon próbálták biztosítani a szerzetes-utánpótlást, s hogyan jutott el valaki a klostrom kapujáig.

Ha a zárdába lépést követő történekekről, eseményekről, a kolostor belső, a világtól elzárt rendjéről szeretnénk ismereteket, néhány évtizedet ugranunk kell az időben, hogy az unokahúg, Csáky Éva Franciska saját kézírásában fennmaradt szövegeit vizsgálva bepillantást nyerhessünk, ha nem is teljes képet kapva, a kolostor életébe. Csáky Éva Franciska írásaiból kiderül, a fiatal növendékek élete éppúgy szabályokhoz volt kötve, mint bármely másik klarisszáé. Míg a Horn Ildikó által vizsgált levelezés elsősorban a szerzeten kívüli világhoz kapcsolódik, így az abból nyert ismeretek a külvilággal való kapcsolatokról szólnak, addig a kéziratok renden belüli használatra valók, így az ezekből nyert információk elsősorban a szerzetesrend belső világába engednek bepillantást. Így a két forrástípus bizonyos értelemben kiegészíti egymást.

Csáky Éva Franciskától jelenleg három különböző műfajú kéziratot ismerünk, egy imakönyvet, ami jelenleg Esztergomban, egy rendtartást,¹¹ ami Egerben, és egy olyan kódexet, ami a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található, s amely több szent életrajzának fordítását tartalmazza. A továbbiakban arról lesz szó, hogy e kéziratok munkák a rendbe való jelentkezésre és az apácanevelésre vonatkozóan mit árulnak el.

⁹ HORN, *i. m.*, 32.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ Közzétette: SCHWARZ, *Mert ihon...*, *i. m.*, 125–169.

Még egy forrást kell a vizsgálódás körébe vonnunk, ez pedig a *Regula*.¹² Úgy tűnik a *Rendtartás* mintegy konkretizálása, vagy ha úgy tetszik pontosítása, kiegészítése a *Regulának*, ami maga is sokszor meglepő pontossággal ír le helyzeteket, szabályokat.

A *Regula* vonatkozó tanúságát a következőképpen lehet összefoglalni: ha tehát egy világi szűz a szerzet tagja szeretne lenni bizonyos követelménynek meg kell felelnie. A legfontosabb elvárás az alkalmasság. Mivel a szerzetesi élet nehéz, így aki e szerint akar élni annak kemény és nehéz dolgokat kell kiállnia. Formai követelményeket is támasztanak, ugyanis akit befogadnak, annak a haját levágják, világi ruháját szerzetesire cserélik. A *Regula* előírásait mindenképpen szigorúan meg kell tartani, az mindenkire egyaránt vonatkozik. Így akit ebben akár idős kora, betegség, vagy balga együgyűség gátolna, nem öltözhethet be. Az előjáró saját hatáskörben senkit föl nem vehet, a közösség legalább kétharmadának beleegyezése szükséges. Akit felvettek, amellé egy évig mesterasszonyt rendelnek, aki a szerzetességre tanítja, majd az egy év elmúltát követően a közösség előtt kell fogadalmat tenni.¹³

A *Regula* előírásait mennyiben egészítik ki a Csáky Éva Franciska-féle kéziratok?

Elsősorban a *Rendtartásból* vett ismeretekkel tudjuk a részleteket pontosítani, minthogy ez a munka a szerzeteslét praktikus oldalát, a kolostori életet szabályozza, míg az imakönyv és a szentek életrajzai lelki olvasmányok, amelyek a hit megélését, a szerzetességben való megerősödést segítik, illetve egyéni elmélkedéshez is tartalmaznak lelki irodalmat.

A röviden *Rendtartásnak* nevezett kézirat teljes címe: *Az szent Klára szerzetében élő szerzetes szűzek Elöljáróinak, avagy Abbatisszáinak tisztek szerént való Rendtartások. Rövid oktatások.* Vagyis valójában ez egy útmutató előljárók számára. Részint elvi állásfoglalás az ideális előjáró mibenlétét illetően, részint számos konkrét helyzet leírása, amivel a hétköznapi életben előforduló mindennapos problémákra ad megoldást, részint pedig kvázi szertartáskönyv, amelyben bizonyos ünnepek, közösségi alkalmak liturgiája és az ezeken elmondandó szövegek találhatóak, s mindezekben elszórtan ugyan, de értelemszerűen a fiatal rendtagokra vonatkozó előírások is előfordulnak.

¹² *A Szent Clara szerzetiben élő apaczaknak regláiok, Melliet neki adot és meg erősitet a' Negyedik Orbán Pápa Urunk születése után 1263. Ezfendőben. Magyaról irattatot 1627 ezfendőben. Nagyszombati Szűzekéért*, kiad. SCHWARZ Katalin = Uő, *Mert ihon...*, i. m., 61–80.

¹³ *Uo.*, 65.

A *Rendtartás* bevezetésekképpen – főleg Rodericus Alfonsus gondolataira támaszkodva, de Cicero, Szent Bernát, Szent Pál és mások tekintélyét is beépítve az érvelésbe – azt fejtegeti, hogy mit jelent egy szerzetesközösség vezetőjének lenni, ez a felelősség mivel jár, hiszen „nem áll a szerzet a házaknak és templomoknak kőfalaiban, hanem a szerzetes személyeknek gyülekezetiben, melyek hogy szentek és tökéletesek lehessenek, nagy részént az előjárók rendelkezéséről, igazgatásáról és jó példaadásáról függ.”¹⁴ Nem direkt, de tetten érhető módon írja le, hogy az ideális előjárót jellemezze a négy sarkalatos erény, (okosság, igazságosság, lelki erősség, mértékletesség) ezekkel felékesítve példamutatással kell okosan igazgatnia a reá bízott apácákat.

Meggondolják azért az előjárók, hogy az utolsó Ítéletnek napján nem arulú leszen számadások az igaz Bíró előtt ki minémű hasznos, jó munkás, jó énekes szerzetes személyeket gyűjtött a klostromban, hanem inkább mint tanította és vezérelte azokat a Lelki életre, a Világnak megutálására, az Isteni szeretetre és minden tökéletességre.¹⁵

Az erények gyakorlása mellett még egy gondolat megbúvik, ez pedig a fejedelemséggel való párhuzam. Több alkalommal is analógiaként szerepel a fejedelem, például ahogyan a fejedelem kegyessége az egész birodalom ékessége, és amely nemzet a kegyes fejedelem ellen lázadozik, megérdemli, hogy kegyetlen és elviselhetetlen uralkodója legyen, ennek kapcsán megjegyzi, hogy az előjárók kegyességükről könnyebben tudnak majd számot adni, mint a kegyetlenségükről, minthogy Isten is kegyes. Egy másik esetben:

[...] ha a szolga jól szolgált urának, mindeneknek eleget tett, de az Fejedelmek mindeneknek eleget nem tehetnek, mindazonáltal az Isten erejének segítségével mindeneket megtehet [...], mert nagy gondja nagyon Istennek az Fejedelmekre.¹⁶

Az elméleti fejtegetést az abbatissza-választás ceremóniájának konkrét leírása követi, s innentől kezdve a *Rendtartás* a teendőkre koncentrálna. Mit mondjon, hogyan viselkedjék az abbatissza, mire fordítson több, mire kevesebb gondot. Így a fiatal apácákról való gondoskodásról is esik szó. Elsőként a beöltöztetésükkel kapcsolatosan olvasható néhány szabály. Ennek menete a következő: a bekíváncozó személy származását, erkölcsét miután ellenőrizték, odahívták a kolostorba, hogy

¹⁴ *Rendtartás, i. m.*, [1r].

¹⁵ *Uo.* Érdekes gondolat ez, főleg annak fényében, amit atyai nénje felől tudunk.

¹⁶ *Rendtartás, i. m.*, 5[r].

az idősebb nővérek is jól megnézzék, és megállapítsák, nincs-e valami nyavalyája vagy „gáncsa”, ami miatt alkalmatlan volna a szerzetes hivatalra. A vizsgálódás témái: van-e igaz kedve a szerzetre, nincs-e valamely férfihoz hit szerint való kötelessége, van-e másoktól is erkölcséről jó bizonyosság, hajlandó-e lelki dolgokra, és főképpen az engedelmességre. Nincs-e túrhetetlen természete, van-e jó elméje a tanulásra. Ezekről meggyőződván az abbatissza ott az ajtónál letérdepelteti, hogy kérje felvételét a szerzetbe. Ezt a kérést a priorisszával együtt térden állva mondják.

Ezt követően az újoncot próbatételek elé állítják, vázolják, milyen nehéz dolog szerzetben élni, de lelki vigasztalásra való dolgokról is van szó, nehogy nagyon megrettenjen. Ezután a konvent szavazással dönt a fölvetelről. Amikor gyermekkorú jelentkezőről van szó, őt nem öltöztetik be egy évig, hanem hasonlóan a fiatalhoz, mesterapáca gondviselése alá adják, akinek feladata, hogy a rábízott jelölteket erkölcsükben tökéletesítse, hogy alkalmassá váljanak a szerzetes életre. Ennek módja egy bizonyos fokú elkülönítés, ugyanis a mesterrel külön házban laknak, ott esznek, misén ugyanakkor a szerzetesek közösségével vesznek részt. Különösen fontos a napirend szoros betartása, a rendszeres imádkozás, éneklés, a korhoz illő munkavégzés, továbbá az idősebb apácák példájának követése.

Amidőn a jelöltek készen állnak a beöltözésre, illő ceremónia keretében felveszik a szerzetes ruhát és megkezdik a próbaévet a novíciamester keze alatt. Amikor közeledik az év elteltével a fogadalomtétel, az abbatissza négyszemközt elbeszélget a novíciával, szíve szerint marad-e a szerzetben, mert ha nem, ne titkolja. Ugyanígy az abbatisszának is joga van elutasítani a fogadalomtételre alkalmatlan novíciát.

A fogadalomtétel napján meghatározott liturgia szerint történik minden. Ennek egyik fontos eleme, hogy az abbatissza elmagyarázza a négy fogadalom értelmét.

A *Rendtartás* befoglaló kódexe végén a Csáky-féle kézirat két későbbi, részleges másolata található. Az eredeti kézirat csonkán maradt meg a kódexben, a vége hiányzik, ugyanakkor e későbbi másolatokból ki lehet egészíteni hiányzó részeket. Így például ott megtalálható a fogadalomtétel részletes szertartása, szövegkönyve 1754-es másolatban.¹⁷

¹⁷ Közzétette: SCHWARZ, *Mert ihon...*, i. m., 179–182.

A szertartás végeztével a novícia rendes tagja lesz a szerzetesközösségnek, de bizonyos szabályok az életkortól függően változnak, a fiatalabbakat valamelyest szorosabban ellenőrzik.

A nevelés meghatározó része volt a napi egy óra olvasás és az arról való beszélgetés. A regula szerint albavasárnaptól, vagyis a nagyszombatot követő nyolcadik naptól kezdve kisasszony napjáig minden köznapokon a nap második étkezése után a déli harangszóig a csendes elmélkedés ideje volt, mondván, hogy evés után rögtön aludni meglehetősen egészségtelen, így mind az egészségnek, mind a lelki életnek hasznára válik ez a rövid elmélkedés, aminek a menete szintén előírás szerint történt, ami a következő:

hogy tudniillik, mindenik szűznek legyen egy folyó óra az ő cellájában, és midőn az második asztal felkelése után harangszóval jel adatik a csendeségre, legottan ki-ki fordítsa meg az ő óráját, és olvasson ájtatos könyvet egy óráig, de ha bizonyos okból a második asztal későbbben találna felkelni, tehát akkor csak három fertályig olvassanak. Az öregek azt olvashatják, amit akarnak, de ifjaknak, novíciáknak és gyermekeknek az ő mesterek adja elejekben, mit kellessék nékiek olvasniok.¹⁸

Ez idő alatt szigorúan csendben kellett lenni, járkálni sem szabadott, majd a magányos órát követően Kempis könyvéből olvastak fel egy keveset. Ezek után egymással kellett beszélni az olvasmányélményből fakadó lelki élményekről.

Az olvasás ellenőrzése másképpen történt a fiatalok esetében és másképpen az idősebbeknél, egyébként is jellemző volt a differenciált számonkérés, illetve feladatosztás. A *Rendtartás* előírja, hogy az abbatissa a magányos óra alatt szorgalmasan és csendesen látogassa az olvasókat. Megjegyzi, hogy az öregeket nem tartozik nézni, és ha valamely szűz nem olvas, akkor először fenýítse meg, ha másodszor is hibázik, kösse a könyvet a nyakába, és úgy büntesse.

Ugyanúgy a beszámoló esetében is, aki abban nem vesz részt, annak a nyakába könyvet kössenek. A fiatalokat így büntesse, de ugyanakkor az időseket is dorgálja meg, mivelhogy az ifjak is az ő példájukat figyelvén, azt követik, amit az idősebbektől látnak.

E módszer haszná két dologban rejlik a *Rendtartás* szerint. Egyik, hogy a lelki életnek tudományát megtanulják könyvből, másrészt, amíg ezen olvasmányokról beszélnek, addig sem beszélnek másról, és egyre inkább akarnak majd lelki dolgokról, valamint a Krisztus iránti szeretetükről beszélni.¹⁹

¹⁸ *Rendtartás, i. m.*, [33v]–34[r].

¹⁹ *Uo.*, 34[r].

Ugyanezen időszakban hetente egyszer kimehetnek a kertbe. Ennek célja, hogy változatossá tegyék életmódjukat, egyrészt ne unatkozzanak, s ezáltal a lelki dolgokra való serénység se lassuljon meg, másrészt pedig a gyarló testre és az egészségre is jó hatással van.²⁰

Különbséget tesznek az orvosi ellátást illetően is, az öregek két hétig lehetnek a betegházban, míg a fiataloknak érvágást követően három nap múlva el kell hagyniuk azt, esetleg egy hétig maradhatnak.²¹

Az új apácák számára volt egy sajátos szertartás. Azon a napon, amikor először jött el valamelyik apostol napja leghamarabb a beköltözést követően, az abbatissa az énekes mise alatt a Missaléra kitette a 12 apostol nevét, kiszólitotta az új szerzeteseket, akik választottak a nevek közül egyet taláalomra, és ki-kimelyiket kihúzta, az az apostol lett az ő patrónusa és apostola, akihez egész életében ájtatosnak kellett lennie.²² A Szűz Mária hét ünnepével kapcsolatban ugyanez volt a szokás, minden új szerzetesnek választania kellett egy cédulát, amely ünnepet az adott szűznek egész életében kiemelten meg kellett ünnepelni.²³

Ugyanakkor vigyáznia kellett az abbatisszának, hogy a fiatal szüzek ne vigyék túlzásba a túl gyakori böjtölést vagy az egyéb testsanyargatást, nehogy alkalmatlannokká váljanak a szerzetesi életre, inkább arra ösztönözze őket, hogy sokkal inkább a nyelv megzabolázásában szorgoskodjanak és a bosszúságok békességgel való eltűrésében.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a nővérutánpótlásra, a fiatal apácák nevelésére nagy gondot fordítottak a klarisszák, ügyeltek mind testi épségükre, egészségükre, lelki épülésükre, szerzetes mivoltukban való növekedésükre egyaránt. De nemcsak szabályokkal, kötelességteljesítéssel ösztönözték, hanem közvetlenül is irányították őket, a gyermekek mellé mestereket adtak, a fiatal próbaidős szerzetes mellett is volt tanító, útmutató mesternő. A felszentelt fiatal apácák mellé már nem rendeltek külön prefektát, a rendi előljáró felügyelete alá tartoztak, de szigorúbb szabályok vonatkoztak rájuk, ezzel is segítve megmaradásukat a rendben, lelki erősödésüket. Fontos volt a megfelelő szövegek olvasása, az azokról való beszélgetés, elmélkedés, ugyanakkor időt szántak némi kikapcsolódásra is. Még egy dolgot kell megemlítenünk, ugyanis mindezeket kiegészítette egy külön nem szabályozott, de szinte valamennyi előírásban meg-

²⁰ *Uo.*, 37[r].

²¹ *Uo.*, [37v].

²² *Uo.*, [41v]–42[r].

²³ *Uo.*, 42[r].

található intelem az idősebb klarisszák számára, mely szerint úgy viseljék magukat, hogy tetteik által a fiatalok számára követendő példává lehessenek. Az idősebbek jó példaadással tartoztak, a fiatalabbak pedig megbecsüléssel, vagyis a növendék klarisszák élete nemcsak az előírások, szigorú szabályok követését jelentette, hanem éppúgy meghatározta őket a nővérek egymás iránti kölcsönös tisztelete valamint a szerzetesközösség megtartó ereje.

|| BARNA GÁBOR

|| Egy 18. századi katekizmus és 19. századi továbbélése*

*Kövesdy Zsolt atyának, Kunszentmárton plébánosának (2008–2015),
köszönettel lelkipásztori működéséért, amivel fölbrázta,
megszentelte és Istenhez vezette a Város lakóit!*

Egy kunszentmártoni, Bethlen utcai ház padlásáról¹ került elő annak bontásakor a *Keresztény Oskola* címet viselő kéziratos könyv. Első lapjának versóján azt olvashatjuk, hogy Papp Mátyás² részére készítette Csomány László³ 1860. december 28-án. A második lap rectóján olvasható a cím: KERESZTÉNYI OSKOLA. Majd alatta „Elsőbet összeszedetet nagy szómbatba egy minorita barát által ezer hatszáz ötvenbe mászcór ugyanót 1680 ban harmacór egerben 1715”⁴.

Mindenek előtt megpróbáltam a *Keresztényi oskola* című kéziratos könyv forrásául szolgáló nyomtatott művet beazonosítani. A cím alatti beírás alapján azonban hasonló című, Nagyszombatban kiadott könyvet sem 1650-ből, sem 1680-ból, sem Egerben kiadottat 1715-ből nem találtam. Ám az egri Főegyház-megyei Könyvtárban,⁵ majd az OSZK-ban és a szegedi egyetemi könyvtárban is rábukkantam egy *Nagy katekizmus: Az-az keresztényi oskola. Mellyben a' nevendék*

* A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport vezetője.

¹ A portán két ház állt: az utcára néző telken a Kruzslíc család háza, mögötte pedig a Hegedűs családé, Hegedűs Gergelyé. Ezeket a házakat az 1980-as években bontották le. Valószínűleg a Hegedűs-ház padlásáról jutott a bontásnál segítő dr. Moós Ferenc ügyész birtokába. Feldolgozásra az ő hozzájárulásával dr. Szabó Jánostól kaptam meg. A könyvet új tulajdonosa bekötötte. Ennek során azonban a 6. lapot (a kéziratosban Sz: Butsúk kezdősorral) rossz helyre illesztették, pedig az őrszó (custos) világosan megmutatja helyét, ami közvetlenül a *Keresztényi Oskola* kezdőlap előtt van. A kéziratos könyvet – most már a helyes lapszámozással – 2017 nyarán faksimile kiadásban megjelentettük, az eredeti kéziratos könyv dr. Moós Ferenc ajándékként a kunszentmártoni múzeum gyűjteményébe került. Lásd: *Keresztényi Oskola*, kiad. BARNA Gábor, Kunszentmárton, 2017.

² Sajnos, a másolásra megbízást adó Papp Mátyás azonosítása eredménytelen volt.

³ A másolást végző Csomány László azonosítása is eredménytelen volt. A 19. században a kunszentmártoni tájnyelv még élt a szóvégi lágyítás (palatalizáció) eszközével, ami mára már teljesen kikopott. A név máig él a településen Csomán alakban.

⁴ E kiadási előzményekre utaló megjegyzések későbbi beírásnak tűnnek más kézírással.

⁵ Itt köszönöm meg Gál Tibor könyvtáros segítségét!

ifjúság az egy, üdvösséges, és közönséges hitnek fundamentomára tanítatik, az újonnan meg-tért pedig az ő fel-tett kérdései-szerént oktattatik/ Össze-foglaltatott bizonyos tiszt. páter minorita concionátor-által. És a Felsőes Consilium' parantsolattya-szerént a' Királyi Censurától approbáltatott. Újra nyomt. Vátszon Ambró Ferentz Kir. Prior. Könyv-nyomatató költségével. 1786. című munkára, amely végül is a kéziratok könyv forrásának bizonyult.

A korábbi kutatás a könyv névtelenségbe burkolózó szerzőjét – Karcsú Arzénnek a váci könyvnyomdászat történetéről írott rövid áttekintésére utalva – Bossányi Szerafin minorita szerzetes, hitszónok, concionator⁶ személyével azonosította azzal a megjegyzéssel, hogy ez a munka a szerző *Sermones catechetico-doctrinales pro Dominicis per annum applicati olim ad populum, et magna ex parte in missionibus dicti* (Vác, 1783) magyar fordítása lenne.⁷ Ám ez az állítás tévesnek bizonyult. A szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárának Régi Könyvek Tára részlegében összevettem a *Nagy katekizmusus [...]* (RA 554) és a *Sermones Catechetico-doctrinalis [...]* (RA 1813) köteteket. A *Sermones* az év 52 vasárnapjára elosztva valóban népnek szánt, hitoktatási céllal íródott szentbeszédeket, prédikációkat tartalmaz. Ezek tartalmilag hasonlóságot mutatnak természetesen a *Nagy katekizmusus* fejezeteinek tartalmával, de sem a kötetek szerkezetében, sem szövegszerülésében nem lehet azonosságot kimutatni. A *Nagy Katekizmusus* nem a *Sermones* fordítása.

A kéziratok könyvet egybevettem tehát a *Nagy Katekizmusus* 1786-os kiadásának szegedi egyetemi könyvtári példányával. Az azonosság minden kétséget kizáróan megállapítható volt. Azonos volt nemcsak a szöveg 90%-a, hanem megegyezett a nyomtatott könyvből a kéziratba színesben átmásolt metszet is. Ez az Egyház (Ecclesia) allegorikus ábrázolása, amit alátámaszt a szentírási idézet is: „Kő-szálon fogom építeni az én Anya-szent egy-házamat. És a' pokol' Kapui erőt nem vesznek rajta. Máté 16. V. 18.” A nyomtatott és a kéziratok könyv to-

⁶ Concionator = hitszónok

⁷ Karcsú Arzén (1875) adatára hivatkozva állítja Bossányi szerzőségét Szinnyei József és a *Magyar katolikus lexikon* is. – Az Ambró nyomda kiadványainak felsorolásakor említi Karcsú Arzén „Horváth Seraphin minorita-rendi áldozártól: *Sermones Catechetico-Doctrinales* 1783-ban. – Hitelemzői beszédeinek folytatása, 1786-ban. E mű, mely 8-drten 196 lapra terjed s toldalékkal is el van látva, »Nagy katekizmusus azaz Keresztényi Oskola« nevet visel, Bécsben 1783. máj. 15-kén láttatott el az »Imprimatur« engedéllyel a királyi könyvbíró hatóság által, a czimlapon olvasható kézirat által Bossányi Seraphin minoritarendi áldozártól írottak állittatik, s az érintett 1786-ki évben »Vátszon Ambró Ferentz kir. priv. Könyvnyomatató költségével« újra kinyomatott. – Ambró Ferencnél jelentek meg Bossányi Seraphin minorita-rendi áldozár és jeles hitszónoknak halotti beszédei (*Sermones Funebrales*) is 1772-ben 8-dr.» <http://mek.oszk.hu/10300/10328/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 20.)

vábbi részletei is megerősítik az összefüggést. A kézirat nyomtatott fő forrása megállapítható volt tehát.

Ám kérdés maradt, hogy használt-e még egyéb munkákat is a másoló? A kézirat változat végén ugyanis – a könyv arab számmal jelzett megfelelő részeihez – öt kiegészítés olvasható. Az 1786-ban kinyomtatott könyv végén azonban csak két kiegészítő részt találtam.⁸ Hogy ezeket honnan másolta Csomány László, egyelőre nem volt kideríthető. A kéziratban továbbá olyan részek is találhatók, amelyek az 1786-os nyomtatásból hiányoznak.

Ismeretlen művész: Az Egyház allegóriája. Nagy Katekizmus [...], 1786, 2.

⁸ Bossányi 1786-os könyvében egy: *Az írásban esett fogyatkozások címmel – Az 55. levélen az 20. sor után olvasd; Az 80. levélen az Első soron olvasd.* A kiegészítések közül azonban csak ez a két kiegészítés található meg a nyomtatott könyvben. A többi kiegészítésnek forrása egyelőre nem állapítható meg: *A Katekizmusban tartozandó részeketkéek. A 11 Levélen az 7ik sor után. A Görögök szakadásáról. A 11. Levélen a 16. sor után; A Sz. Mise áldozatról. A 84. levélen a 8ik sor után. A 9. Levélen a 10ik sor után olvasd. A 11. Levélen a 9. sor után. A 12. Levélen a 19ik sor után.*

Ki a minorita szerző?

A nyomtatott könyv megvolt tehát, amelyről a kéziratot (jórészt) másolták. De ki volt a névtelenségbe burkolózó szerző, akinek könyvét megjelenése után egy évszázaddal lemásolták? És milyen további nyomtatott forrásokat használt a másoló Csomány László?

Nézzük először az eddigi kézikönyvekben feltételezett Bossányi Szerafin személyét! Katekizmustörténeti áttekintő munkájában sem Érdújhelyi Menyhért, sem pedig Szentiványi Dezső nem tesz említést róla.⁹ A *Nagy Katekizmus*ról azonban ír Szentiványi Dezső, méghozzá nagyon pozitívan – a legjobb középiskolai hittankönyvnek tartja –, ám szerzőjét, miután a címlapon nem szerepel, nem azonosította, nem említi.¹⁰

Mit tudunk Bossányi Szerafinról? Bossányi István, rendi nevén Szerafin, OFMConv minorita áldozópap, hitszónok volt, aki a Nógrád megyei Vilke településen született¹¹ 1713. november 11-én és Szepesedelényben hunyt el [Odorin],¹² 1785. április 19-én.¹³ 1732-ben tett szerzetesi fogadalmat. Pappá szentelése után teológiai doktorátust szerzett. Eperjesen volt teológiai tanár, a minorita studium generale¹⁴ professzora, majd előjárói a rendi növendékek képzésével is megbízták, így lett újoncmester.

Évtizedeken át missziós hitszónokként tevékenykedett a szepességi Csütörtökhelyt.¹⁵ P. M. Bossányi Szerafin az Árva megyei Lehota, Dubova,

⁹ ÉRDÚJHELYI Menyhért, *A kat. hitelmezés története Magyarországon*, Zenta, 1906; SZENTIVÁNYI Dezső SJ., *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Bp., 1944.

¹⁰ SZENTIVÁNYI, *i. m.*, 75.

¹¹ A *Magyar katolikus lexikon* tévesen közli születési helyét: Subvilyk = Alsóvilke nem Árva megyében van. Valószínűleg a Nógrád megyei Vilke egy részét hívták így abban a korban. A lexikon ezt a téves adatot Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című életrajzi lexikonából vette. Bossányi nyilvánvalóan tudott szlovákul, ezért került a szlovák nyelvű szepességi Csütörtökhelyre és Szepesedelénybe, szlovákul Odorinba, ahol végül is elhunyt. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, II, Bp., Szent István Társulat, 1993, 3.

¹² Hirschberg szerint a Szepes megyei Odorin és Drávecfalva községeket P. Lengyel Ottó téríti a katolikus hitre: HIRSCHBERG Kornél, *Magyar minorita hittérítők*, Bp., 1944, 26.

¹³ Más források szerint Csütörtökhelyt. HIRSCHBERG, *i. m.*, 42.

¹⁴ Itt rendi főiskolát jelent.

¹⁵ Csütörtökhely (*Quintoforum, Donnerstagmarkt*) város Szepes vármegyében (Spišsky Štvrtok, Szl), plébánia a volt esztergomi, majd szepesi egyházmegyében, a lőcsei esperesi kerületben. Említése 1294: *Quintoforum*. 1215: alapították. Templomát 1300 előtt Szent László

Alebnice, Kriva, Dluha és Nemestó községekben apostolkodott. Egyedül az Árva megyei községekben 18 missziót tartott egy év leforgása alatt, 1746–1747 között. Az esztergomi főegyházmegye kívánságára 1747-ben, P. M. Pál Imre rendfőnök (1747–1750) megbízásából P. M. Bossányi Szerafin megalapította az Árva megyei és Esztergom főegyházmegyei belmissziót, amelynek 1748-ban már apostoli kiváltságokat szerzett és apostoli prefektusként vezette azt 1747-től 1774-ig.¹⁶ Ez a missziós apostoli munka 1820-ban ért véget.¹⁷

1778–1795 között II. József parancsára a belmisszió szünetelt, amelynek keretében kiformalódott Bossányinak a kor elvárásainak megfelelő hitoktatási elve és gyakorlata.¹⁸ Munkáit elsősorban latinul írta, bár némelyiket lefordították biblikus cseh nyelvre és magyarra is. Fáy Zoltán szerint „irodalmi tevékenysége csak élete második felében kerülhetett ki sajtó alól, amikor már kéziratban egyházmegyeszerte terjedtek jól használható szentbeszédvázlatai”.¹⁹ Ezek feltárása kutatóra vár még.

Nagy katekizmus [...] címmel – és Bossányinak tulajdonítva – még két munkát tart számon a Széchényi Könyvtár katalógusa: 1783-ból és 1784-ből, mindkettő Ambró Ferenc váci könyvnyomdájából származik.

A *Nagy Katekizmus* 1783-as kiadásában²⁰ megjelentett cenzori véleményekből kiderül azonban, hogy a szóban forgó katekizmus nem Bossányi Ferenc, hanem Kováts (Kovács) Péter minorita szerzetes munkája.²¹ A munka pedig „nyomtatott főtisztelendő Bertzik János nagy-váradí nemes káptalan-béli úrnak istenes költségével” jelent meg.

ló király tiszteletére szentelték. Kegyura 1880: gr. Csáky Antal. Anyanyelve 1910: szlovák. Filii 1917: Lengvárt, Szepesdaróc. *Magyar katolikus lexikon, i. m.*, II, 499–500.

¹⁶ HIRSCHBERG, *i. m.*, 42.

¹⁷ *Uo.*, 39.

¹⁸ BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997 (Studia Agriensia, 16), 114.

¹⁹ FÁY Zoltán, *Szent Kamill még a csodasó*, Magyar Nemzet MNO, 2004. június 26., https://mno.hu/migr_1834/szent-kamill-meg-a-csodaso-645689. (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07.20.)

²⁰ *Nagy katekizmus: Az-az keresztényi iskola. Mellyben a' nevendék ifjúság az egy, üdvösséges, és községes hitnek fundamentomára tanítatik, az újonnan meg-tért pedig az ő fel-tett kérdései-szerént oktattatik, melly-is nyomtatott főtisztelendő Bertzik János nagy-váradí nemes káptalan-béli úrnak istenes költségével. A' Fels. Királyi Censurának engedelméből.* Vátzon, Ambró Ferentz, királyi priv. könyvnyomtató által. 1783-dik eszt.

²¹ Lásd Sartory Bernát, Egerben székelő minorita provinciális, Magyar Ignác, Benedek Ágoston és Lafftsák Nep. János váci egyházmegyei censorok, valamint Szerdahelyi Gábor váci nagyprepost és püspöki helynök múrólt alkotott pozitív véleményét.

Az 1784-es *Nagy katekizmus* pedig teljesen azonos változata ennek, azaz e változat szerzője is csak Kováts Péter lehet.²² Ám kiadóként szintén egy névtelenségbe burkolózó T[isztelendő] P[ater] van feltüntetve, akinek azonosítása eddig még sikertelen maradt.

A harmadik, az 1786-os kiadás betű szerint tartalmazza Kováts Péter 140 oldalas munkáját, több helyen azonban új fejezettel, fejezetrésszel megtoldva, s így a könyv terjedelme harmadával bővült: 200 oldalas lett. Az első és második kiadás 14 fejezetből, a harmadik 21 fejezetből áll.

A *Nagy Katekizmus* 1783-as és 1784-es kiadásának szerzőjét most már kétséget kizáróan sikerült azonosítanunk: Kováts Péter személyében. A harmadik, bővített kiadás sajtó alá bocsátója pedig továbbra is homályban marad. Ez lehetett maga Kováts Péter is, vagy akár rendtársa, Bossányi Szerafin is. Talán az átírás és a bővítés lehetett Bossányi Szerafin munkája. De továbbra sem világos, hogy a Karcsú Arzén mire alapozva állította ezt.²³ A megjelenés éve is gondot okoz, hiszen Bossányi Szerafin már egy évvel a harmadik, bővített kiadás megjelenése előtt, 1785-ben meghalt.

Ki volt ez a rejtőzködő minorita szerzetes, Kováts Péter?

Életéről nagyon keveset tudunk. Kováts Péter OFMConv Jászárokszálláson született 1729. augusztus 24-én és Egerben hunyt el 1792. január 26-án. 1748-ban lépett a minorita rendbe. Tanár, hitszónok volt, aki fölszentelése után a rend gimnáziumaiban tanított. A *Magyar katolikus lexikon* két munkáját említi: *Szeretnek kötelei* (Eger, 1762)²⁴ és *Nagy Katekizmus* (Vác, 1783). Munkásságáról egyelőre ennyit tudunk.²⁵ A katekizmusi irodalom őt sem tartja számon.²⁶

²² *Nagy katekizmus, Az-az keresztényi iskola, melyben a' nevendék ifjúság az egy, üdvösséges, és közönséges hitnek fundamentomára oktattatik mind-pedig az újonnan meg-tért az ő fel-tett kérdéseiszerént taníttatik. Ki-botsáttatott T. P. minorita concionátor által. A fels. királyi censurának engedelmeiből.* Vátzon, Ambro Ferentz, királyi priv. könyv-nyomtató által. 1784-dik eszt. – A Széchényi Könyvtár példányából sajnos több oldal hiányzik.

²³ Lásd a 7. jegyzetet! Karcsú Arzén hivatkozása kissé félreérthető. Ő talán még látta a nyomdai megrendelőt?

²⁴ *Szeretnek Kötelei. Ose. II. V. 4. Az Az Nemes Eger Püspöki Városában lévő TT. PP. Minoriták Templomában, és egyéb Helyeken, az Apostoli Széknek, és Megyés Püspöki hatalomnak erejével törvényesen fel-állítatott Serafikus Sz. Ferentz Atyánk Kordáját Viselő Alázatos Társaságnak Rend-Tartásai, Bútsúi, és Bizonyos Ajtatosságai; Mellyekkel Ezen Alázatos Gyülekezetnek hív Tagjai, az Isteni, és Felebaráti szeretetnek gyakorlására, mint valamely kötelekkel össze-szoríttatnak.* A Felyebb-Valóknak engedelmeiből másodszer nyomtattatik. Egerben, a' Püspöki Iskola betőivel 1781. – A könyv második kiadásának ezt a digitális másolatát találtam meg a Magyar Nemzeti Digitális Archivumban (MaNDA). Szerzői: Kováts Péter (OFMConv) (1729–1792) és Bauer Károly József. <https://www.europeana.eu/portal/hu/record/2048128/32061.html?q=who%3A%28Kov%3%A1ts+P%3%A>

A Nagy katekizmus helye a katekizmusok között

Nyomatott és akár több kiadásban is megjelent katekizmusok közkézen forogtak a 18. században: nemcsak az iskolákban és a templomokban lelkipásztorok, hitszónokok, misszionáriusok kezén, hanem a családban is olvasták azokat.²⁷ A hitelemzés módszere akroamatikus és erotematikus lehetett, azaz kiselőadásban kifejtő és hallás útján elsajátított, illetőleg kérdés-felelet formájában megvalósított. A Nagy katekizmus a kérdés-felelet típusú hitelemzésekhez tartozik.

A Nagy katekizmus Szentiványi Dezső értékelése szerint kifejezetten középiskolások részére készült négy, illetőleg hat osztályra osztva. A katolikus tanítást a hitújítókkal vitázva is kifejti. Canisius Szent Péter (1521–1597) szellemét követte azzal, hogy a protestánsokról szelíden beszélt, újhitűeknek nevezve őket.²⁸ Huszonegy részre oszlik, „felépítésében pedig nem mutat rokonságot egyik korabeli katekizmussal sem”.²⁹ Alapos didaktikai leírást tartalmaz. Tanítási módszere, amelynek részletes kifejtését megismerjük a kéziratos könyv 15–19. oldalairól is, már a Ratio Educationis elveit tükrözi.

9ter+OFMConv+1729-1792%29 (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 20.) – Kováts Péterről és a *Szeretetek köteleiről* lásd még: FÁY Zoltán, *Kordában*, Magyar Nemzet Online Archivum, 2009. szeptember 22. https://mno.hu/migr_1834/kordaban-298562 (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 20.)

²⁵ *Magyar katolikus lexikon*, i. m., VII, 2002, 302. A Nagy Katekizmust itt Szinnyei József és Monay Ferenc OFMConv munkájára hivatkozva helyesen tulajdonítja a lexikon Kováts Péter szerzőségének. MONAY Ferenc OFMConv, *A római magyar gyóntatók*, Róma, 1956.

²⁶ Vö: ÉRDÚJHELYI, i. m., SZENTIVÁNYI, i. m.

²⁷ ÉRDÚJHELYI, i. m., 205.

²⁸ Canisius legnagyobb hatású műve katekizmusa, amelyet Luther katekizmusának ellensúlyozására szántak, és amely 1555-ben jelent meg *Summa Doctrinae Christianae* címmel. Három kiadásban készítette el. A rövid kérdések és feleletek mindegyik kiadásban közös külső formája a kor katolikus és protestáns hitoktatásának általános formája. Még a szerző életében kétszáznál több kiadást ért meg. A 19. századig több száz kiadásuk jelent meg. Ennek a Szegeci Egyetemi Könyvtárból ismerjük egy 1763-as kiadását. Összevetettük Bossányi Szerafin könyvével. Bossányi munkája önálló alkotás. Canisius Péter katekizmusa egyeduralmat élvezett egészen a 19. század elejéig, bár a 18. században jelentek meg más katekizmusok is, mint pl. Barna Jánosé 1762-ben Pozsonyban, Nagy Ferencé 1767-ben Egerben. CANISIUS Péter, *A' Jesus' Társaságából való Canisius Péter által egybe-szedetett [...] keresztényi hitnek könyvetskéje*, Nagyszombatban, 1763; NAGY Ferentz, *Az egy, igaz, és boldogító Hitnek elei [...]*, Eger, 1767; BARNA János, *A Krisztus Jesus oskolája*, Nagy-Szombat, 1714. (azután Pozsony, 1762, 1768 és 1800.)

²⁹ SZENTIVÁNYI, i. m., 75. Szentiványi a könyvnek csak két kiadásáról tud, szerzője nevét nem ismeri.

A másolat megszületése

Mi lehetett az oka egy nyomtatott katekizmus száz évvel későbbi lemásolásának? A választ illetően talán nem járunk messze az igazságtól, ha a munka használhatóságát, közérthető és világos nyelvezetét említjük fő okként. Az igényt pedig a 19. század második felének, harmadának fellendülő vallásossága adta meg. Ám az általános válasz után a konkrét használatot illetően csak kérdéseket tudunk megfogalmazni. Némi értelmezés talán csak a possessor/használói bejegyzésekkel kapcsolatban adható.

Az első kérdések egyike, hogy a könyvet megrendelő Papp Mátyás – akiről semmilyen adatot sem sikerült még ezidáig kiderítenem – és a könyvet másoló Csomány László hol találkozott a művel?

Ehhez a kunszentmártoni plébániai könyvtár leltári jegyzékét néztem át.³⁰ Kováts Péter egyik munkája sem volt fellelhető a könyvtárban. Bossányi Szerafintól csupán egy latin nyelvű munka bukkant fel a plébánián: *Sermones Mariani, pro festis celebratoribus totius anni, quondam conscripti, dicti in honorem Dei genetricis Mariae, regni Hungariae patronae, cum appendice pro aliquibus festis ejusdem regni Hungariae editi, Agriae, Typ[is] scholae episcopalis, 1769.* A könyvtárban ugyanakkor néhány magyar, még több latin és pár német nyelvű katekétikai könyv volt található a legkülönbözőbb szerzőktől (Joseph Bauerschubert, Josephus Ignatius Claus, Christoph Beer, Franz Xaver Dorn, N. Girard), de a *Nagy Katekizmus* nincs közöttük.³¹ A helyi plébániai könyvtár tehát nem ad választ arra, hol és hogyan jutott hozzá a másoló a *Nagy Katekizmus* 1786-os kiadásának egyik példányához.

A kéziratos könyv formai jegyeiről

Csomány László nem szolgálisan másolta a nyomtatott könyvet, hanem kisebb, elsősorban formai változtatásokhoz, illetőleg egyszerűsítésekhez folyamodott. Az 1786-as kiadásból elhagyta például a VIII–XIX. oldalakon lévő 40 kérdést, hiszen azok amúgy is ismétlődnek a műben.

³⁰ A könyvtárnak két leltári jegyzékét ismerjük, egymáshoz viszonylag közeli évből, 1870-ből és 1887-ből. Részletes elemzésüket lásd: BARNA Gábor, *A plébániai könyvtára – kincseink* = B. G., *Tanulmányok a 18–20. századi Kunszentmártoni vallási életéről*, Szeged–Kunszentmárton, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2015 (A vallási kultúrakutatás könyvei, 17; Várostörténeti és néprajzi tanulmányok, 4), 183–195.

³¹ A kunszentmártoni plébániai könyvtár anyagáról László Dorottya ír szakdolgozatot. Lásd még: BARNA, *A plébániai könyvtára...*, i. m.

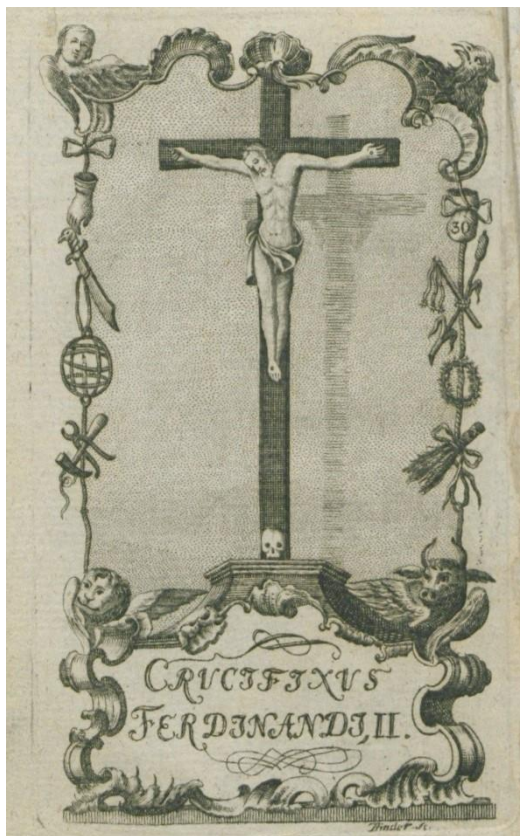
Munkája pontos volt. A kéziratban, még annak latin nyelvű részeiben is, csupán néhány elírást találtunk. Kérdés azonban, hogy a másoló és az akkori olvasó vajon értette-e ezeket a latin kifejezéseket és hosszabb idézeteket?³² A kevés elírás között egy „vidámra” sikeredett: „Az Apostolok pedig tsuda-tétellel tettek bizonytságot Krisztusról, midőn a sántát lábra-állították [...]” olvasható a könyvben – a kéziratban pedig a következőképp hangzik: „Az Apostolok pedig tsuda-tétellel tettek bizonytságot Krisztusról, midőn a Sántát lábra-állították [...]”.

A C fólió versójának közepétől a másoló egy hosszú részt ismét elhagyott. A kéziratban a 30. oldaltól pedig új részt toldott be hat oldalon keresztül. Ez formálisan is jól elkülöníthető, hiszen a katekizmus addigi *Kérdés* és *Felelet* formája helyett a *Mester* és *Tanítvány* rovatolást láthatjuk. Csupán a 36. oldaltól ismét visszatért a kérdés-felelet formához. E rész tartalmilag illeszkedik a szöveghez, és eredményes volt azonosítása is: a kor másik közkezdvelt jezsuita hitszónokának, Roberto Bellarminónak a *Rövid keresztényi tudomány [...]* Nagyszombatban, 1744-ben megjelent könyvéből való, ahonnan Csomány László a 187. oldaltól a 194. oldal közepéig betű szerint átmásolt mindent, ezután azonban a 224. oldalig mindössze másfél oldalban foglalta össze a szentségekről szóló harminc oldalas tanítás tartalmát.³³

³² Ezek idézése és lefordítása nagyon megnövelte volna e tanulmány terjedelmét.

³³ *Rövid keresztényi tudomány [...] mely [...] [latinból] egy bizonyos lelki-pásztor által Magyar nyelvre fordítatott*, Nagyszombat, Akad. Nyomda, 1744.

saját díszítő igénye szerint helyezte el a másolatban. Hasonló feszületet, rézmetsetet látunk a már fentebb említett *Sermones catechetico-doctrinales* [...] (Vác, 1783) című, Bossányi Szerafinnak tulajdonított könyv elején. De a feszület forrása lehet más munka, grafika is, hiszen ugyanez az ábrázolás megtalálható Kalló Antal gellei plébános *Közönséges keresztény tudomány* című, 1780-ban Pécsen kiadott könyvében. Ennek metszője pedig a kor nagy rézmetszője, Binder János Fülöp³⁴ volt.

Binder János Fülöp metszete Kalló Antal *Közönséges keresztény tudomány* (Pécs, 1780) c. könyvében

A 167. oldalon vége a kéziratos *Keresztény Oskolának*. A 168. oldaltól azonban különböző kiegészítő részek következnek a 181. oldalig. A 182. oldalon kezdődik a *Toldalék* címet viselő fejezet, amely 36 népéneket tartalmaz helyi és ismeretlen

³⁴ SZILÁRDFY Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon*, Bp., Corvina, 1983, 31–32.

szerzőktől, közöttük egyet a kunszentmártoni énekszerzőtől, társulati vezetőtől, Ökrös Józseftől, egyet pedig Mezey János kántortól.³⁵

A kéziratos könyv tulajdonosairól és használatáról

A kéziratos könyv használatával kapcsolatban szintén csak kérdéseink vannak, hiszen nem ismerjük sem a hitoktatás korabeli helyzetét a 19. század második felének Kunszentmártonában, sem pedig az egyéni vallásgyakorlás minden lehetséges formáját.

Valamivel több információ áll rendelkezésünkre a tulajdonosokról és a valószínűsíthető használókról. A kéziratos könyv elején és utolsó lapjain ugyanis több névbejegyzést találunk. Mindet más-más kézírással. Nem mindig dönthető el, hogy tulajdonosi, possessori bejegyzésekről van-e szó, vagy pedig a tulajdonosok gyermekeinek firklásairól.

Az első ilyen névbejegyzés monogrammal és évszámmal a könyv 214. oldalán olvasható:

„1882 Deczember 8án / V K / PAPP MÁTYÁS RÉSZÉRE / Papp / V K”

A kétszer is előforduló V K monogram nem volt feloldható.

A következő possesszori bejegyzés a könyv 223. oldalán olvasható:

„Balogh Istvany 1887 Januar/29
Papp Matyas Irta
K Sz Marton beli szül/etes Szabo Laszlo”

A szöveg a 224. oldalon folytatódik:

„Balogh Istvány írta
1887. született 1871
-ben augusztus 18-án”

A 225. oldalon olvassuk a leghosszabb és legtalányosabb possessori bejegyzést, ami ismétli a kéziratos könyv első oldalának szövegét:

³⁵ JÓZSA László, *Kunszentmárton múlt századi szentembere: Ökrös József = Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*, szerk. BARNA Gábor, Budapest–Szeged, [JATE] Néprajzi Tanszék – Magyar Néprajzi Társaság, 1998 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 1), 233–244; BARNA Gábor, *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv: Mezey-énekek*, Szeged, Néprajzi és Kult. Antropológiai Tanszék, 2009 (Devotio Hungarorum, 13); UÓ, *Egy 19. századi szentember – Ökrös József = A test és lélek orvosi: Grynaeus Tamás emlékkönyv*, szerk. BARNA Gábor, KÓTYUK Erzsébet, közreműk. KERÉKES Ibolya, Szeged, Néprajzi és Kult. Antropológiai Tanszék, 2013 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 33), 582–595.

„Pap Mátyásnak készítete / Csomány László 1860 ban / Décember 28 án eszt a könyvet / most Balogh Istvány örökoli / tán majd Papp Mátyástul / ha az Isten segít benüket / Papp Mátyásné meg / halt 1888 Február 15 én 13 án / El temetődött Február 15 én / Dél előtt 10 órákkor Regel / Halál czébe volt kapot”.³⁶

E pár sorból annyi kiderül, hogy 1888-ban, Papp Mátyásné már nem volt az élők sorában, és Balogh István valamilyen alapon joggal várja, hogy tulajdonába kerül a kéziratos könyv. Papp Mátyás azonban, a megbízó és első tulajdonos azonban még élt a következő bejegyzés szerint. A 227. oldalon ugyanis Dósa József plébános („Dosa Jozsef plebanus”) Szent Józsefhez szóló imádsága végén olvasható a következő néhány sor:

„Irtam Hegedűs Gergely
1889 év október 18-án
Pap Mátyás
részére”

A 228. oldalon nagyméretű, ceruzás névbeírás áll: „Gáll Jánosé / Rapi / Gáll / Ga / ga.”

A könyv 229. oldalán pedig négy nagyméretű ceruzás névbejegyzés:

„Gáll Jánosé
Papp Juliannáé
Gáll Erzsébet
Gáll Angyél”

Feltételezem, hogy mindenkinek, akinek a neve a kéziratban olvasható, vagy akinek a kézírása látható, valamilyen köze volt a kéziratos könyvhöz. Papp Mátyásról és Balogh Istvánról, valamint kettejük kapcsolatáról eddig semmilyen adatot nem sikerült feltárni. Csomány László jól formált és egyenletes kézírása mellett hosszabb-rövidebb részeket találunk Balogh István és Hegedűs Gergely írásával, s van azonosítatlan kézírás is. A lapok elpiszkolódása az egyenletes használatra utal.

Csupán néhányukról találtam halvány adatokat. Hegedűs Gergely például a kunszentmártoni Élő Rózsafüzér Társulat vezetősi tagja volt évtizedeken ke-

³⁶ E tömör, kihagyásos és talányos bejegyzés azt jelzi, hogy az elhunyt tagja volt a Kunszentmártonban akkor működő öt temetkezési egyesület valamelyikének. A mindennapi szóhasználatban ezt nevezték “halálcéhnek”. A tagok megkapták a társulati tagsággal együtt járó két esti virrasztást, temetési gyászpompát.

resztül.³⁷ Párhuzamosan tagja lett az Isten Szent Neve Védői Szent József társulatának³⁸ – a Gál család több tagjával együtt –, s tagja volt a Jézus Szíve Társulatnak is. A possesszori bejegyzésből nem derül ki azonban, mikor és hogyan kerülhetett a könyv Hegedűs Gergely tulajdonába, vagy egyáltalán oda került-e?

A másoló Csomány László az elsők között lépett be az 1851–1852 telén megalakult Élő Rózsafüzér Társulatba, az 1854-es összeírásban a 72. tized vezetőjeként találtunk rá. Az 1869. december 8-i közgyűlésen bizottmányi (vezetői) tagnak választották meg, s ebben a tisztségében megerősítette a tagság még 1874. december 8-án is. Az 1875. évi taglistában még olvasható e neve, utána azonban nem szerepel hivatalos listákon.³⁹

Az azonban biztonsággal elmondható, hogy a kéziratos könyvben felbukkanó személyek jelen voltak, vagy épp meghatározó szerepet játszottak Kunszentmárton katolikus társulati életében. Róluk joggal feltételezhetjük, hogy erősebb igényük volt a vallási ismeretekben való elmélyülésre, de még akár arra is, hogy az így megszerzett tudást társulati keretben terjesszék, továbbadják.⁴⁰

Míg a „kik használták a kéziratos könyvet” kérdésre részben tudunk válaszolni, a „hogyan használták” kérdés válasz nélkül maradt. Az 1786-os kiadású *Nagy katekizmus*nak 1860-ban elkészült kéziratos változata azonban azt jelzi, hogy a megjelenés után majdnem száz évvel később is volt igény a katolikus hitoktatásnak erre az eszközére és ilyen formájára. A *Nagy katekizmus* megfelelő keret lehetett a vallási ismeretek megszerzésére, de az ismeretek továbbadására is. Mindkét cél valószínűsíthető használóiak társulati tagsága miatt. A könyv lemásoltatása tudatos vallási életre, önképzésre utal. A könyv kérdés-felelet formája jól áttekinthető a laikusok (fiatalok és felnőttek) számára mind a magánahítatban, mind a közösségi vallásosságban.

³⁷ Nevének említésével először a rózsafüzér társulat 1884. évi közgyűlési jegyzőkönyvében találkozunk. 1890-ben választották meg a társulat vezetőségébe, „bizottmányába”, s ebben a hivatalában még az 1910-es közgyűlés is megerősítette az elkövetkező három évre. Ezt követően azonban eltűnik a neve. BARNA Gábor, *Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata*, Szeged, 1998 (Devotio Hungarorum, 5), 190, 193, 195, 197, 198, 199, 217, 244, 247, 250.; Uő, *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv...*, i. m.

³⁸ BARNA Gábor, „...a hit életerege pezseg...”: Egy 19. századvégi vallási társulat spiritualitása a társulati szertartások tükrében, (Kézirat, megjelenés alatt.)

³⁹ BARNA, *Az Élő Rózsafüzér...*, i. m., 155, 165, 166, 167, 171, 172; és nem lépett be az 1877-ben megalakult Jézus Szíve Társulatba sem.

⁴⁰ A *Keresztény iskola* possesszori (tulajdonosi) bejegyzéséből nem derül ki, mikor és hogyan került a könyv Hegedűs tulajdonába.

Jézus Szíve Társulat	tisztség	Élő Rózsa-fűzér Egyesület	tisztség	Isten Szent Nevét Védő Egyesület	tisztség
1876-1889					
Balla Mátyás	elnök (1876–1883)	Balla Mátyás	pénztárnok		
Gulyás István	„fő” (1884–1889)	Gulyás István	bizottmányi tag		
Hegedűs József	bizottmányi tag	Hegedűs József	bizottmányi tag	Hegedűs József	tag
Nagy Imre	bizottmányi tag			Nagy Imre	elnök
Mezey Nep. János kántor	elnök (1883)				
Hegedűs Gergely	tag	Hegedűs Gergely	bizottmányi tag	Hegedűs Gergely	tag
		Csomány László	tag, „fő”		
		Ökrös József	elnök		
		Hegedűs Gáspár	társulati szolga, jegyzőkönyv hitelesítő		

A kézirat [237.] oldalától a Mutató táblát olvashatjuk. A közbeeső oldalakra pedig halotti és ünnepi, főleg karácsonyi énekeket írt be a könyv másolója, valamint több más szerző, közöttük Balogh István. Ez a könyv használatát egyedivé tette. A *Nagy katekizmus* kéziratát tehát a használók saját, 1860-as évekbeli igényeikhez igazították.

Néhány tanulság – helyi spirituális igények a 19. század második felében

A kéziratok könyv elemzése során végzett kutatások egyik nagy eredménye, hogy sikerült a *Nagy Katekizmus* [...]1783-as és 1784-es kiadásának szerzőjét Kováts Péter személyében egyértelműen beazonosítani. Továbbra is nyitott kérdés maradt azonban, hogy az 1786-os bővített kiadásnak ki az összeállítója? A körülmények itt is inkább Kováts Péter szerzősége mellett szólnak: 1.) az 1783-as és

1784-es kiadások szó szerinti átvétele és csupán kiegészítése; 2.) Bossányi Szeráfin 1785-ben, Kováts Péter pedig 1792-ben halt meg.

A *Nagy katekizmus* ~ *Keresztényi Oskola* kérdés-feleletei a Tridentinum alapján és közérthető formában nemcsak átfogják a katolikus tanítás egészét, hanem védelmezik is azokat a protestáns vádakkal szemben. Tartalomban és a formát tekintve közvetlenül és áttételesen Canisius és Bellarmino hatását látjuk. Ám a jezsuita hatás mellett a ferences/minorita missziók hatékonysága is megmutatkozik példánkban.

A hitoktatást a 18. század végén a Ratio Educationis egységesítette Magyarországon. Az oktatás felekezeti szerinti megosztásban folyt az iskolákban, az előírás szerint szerdán és szombaton, ünnepnapokon pedig a templomban.⁴¹ Ha igaz az, hogy az 1786-os kiadású *Nagy Katekizmus* gimnáziumok használatára született, akkor úgy látszik, szükség volt a hitbeli ismeretek „emelt szintű” oktatására Kunszentmárton 19. század végi, társulati formáiban is gazdagodó vallási életében, ahol a *Keresztényi Oskolát* mind az egyéni, mind a közösségi áhítatban is használni tudták.

Ezek az évtizedek Kunszentmártonban a vallási társulatok⁴² felfutásának éveit, amelyek révén elmélyült és kiszínesedett a vallásgyakorlás, új áhítatformák honosodtak meg. A terjedő írni és olvasni tudás következtében megnyílt a lehetőség és megnőtt az igény a magyar és világegyház eseményeinek megismerésére, több vallásos folyóiratot fizettek elő a településen. Országszerte ekkor váltak közkedvelté Ökrös Józsefnek, az énekszerző takácsmesternek rózsafüzéres énekei. Öreg Mezey Jánosnak és fiainak, Nep. Jánosnak és Istvánnak 1853 és 1913 között három nyomtatott énekeskönyve látott napvilágot.⁴³ S ezek használatát egészítették ki az énekes emberek (Ökrös József, ifj. Doba Pál, Kuna János, Horpácsi Sándor stb.)⁴⁴ kéziratos énekes könyvei. Ehhez az aktív és színes helyi vallásgyakorlathoz kapcsolódhatott tehát a *Keresztény Oskola* kéziratos katekizmusa is.

⁴¹ ÉRDÚJHELYI, *i. m.*, 213–214, 220–221.

⁴² 1872-ig a céheknek is fontos valláséleti szerepe volt, Élő Rózsafüzér Egyesület, Isten szent nevét védő Egyesület, Béresek egyesülete, kereszt és harang társulatok, Jézus Szíve Társulat, Katolikus Kör, temetkezési egyesületek, stb.

⁴³ BARNA, *Istent dicsőítő...*, *i. m.*

⁴⁴ BARNA, *Az Élő Rózsafüzér...*, *i. m.*, 24–25.

TOLDALÉK

A *Keresztény Oskola* című kéziratos hittankönyv végén található népekek kezdősor mutatója:

1. ének: Újhold vasárnapra írott akrosztikonos éneke: Jertek óh keresztény lelkek Isten imádására. (182.)⁴⁵
2. ének: Oltári szentségről. Üdvözlégy óh drágalátos nagy Szentség. (183.)
3. ének: Vasárnapi ének. Vasárnapot oh keresztény szenteld meg. (184.)
4. ének: Jézushoz ének. Előttem Jézusom leborulok. (185.)
5. ének: Más ének. Hol vagy én szerelmes Jézus Krisztusom. (186.)
6. ének: Más. Imádunk szent ostya, drágalátos manna. (186.)
7. ének: Más ének. Ki az egek felségében lakol. (187.)
8. ének: Más ének. Édes Jézus lágyítója te vagy a kő szíveknek. (189.)
9. ének: Processió énekek. Atya, Fiú, Szentlélek egy Isten. (190.)
10. ének: Második. Világ üdvössége, édes megváltónk. (193.)
11. ének: Megváltónkhoz. Tehozzád sóhajtunk Jézus megváltónk. (195.)
12. ének: Essőért. Ne utálj meg minket könyörgésünkbe. (195.)
13. ének: Tiszta időért. Vigasztald népedet fényes időkkal. (195.)
14. ének: Termékenyséért. Terjeszd mezeinkre szent áldásodat. (195.)
15. ének: Pestis ellen. Ne fogyaszd népünket merges halállal. (196.)
16. ének: Hadak ellen. A kereszténységnek adj bizodalmat. (196.)
17. ének: Éhség ellen. Sanyarú éhséget fordítsd bőségre. (196.)
18. ének: Essőért könyörgő ének. Lelkünk drága díjja, Jézus Isten fia. (197.)
19. ének: Újhold ének. Mennyei szent atyám :/: oltárodnál. (198.)⁴⁶
20. ének: Második. Bűnös ember, nézz az égre. (199.)
21. ének: Az oltári szentségről. Nóta: Ott a menynek teremében. Üdvözlégy oltári szentség. (200.)
22. ének: Más ének. Üdvözlégy Krisztusnak drága szent teste. (201.)
23. ének: Ádventi ének. Nóta: Ah hol vagy magyarok. Menj el sietséggel arkangyal, Gábriel. ([203] az oldalszámozás ettől az énektől megszünt)
24. ének: Más ének. Tulajdon dallamán. Mikor Máriához az isten anyala. [204.]
25. ének: Karatsoni ének. Krisztus Jézus született örvendezzünk. [205.]

⁴⁵ A JOSEF akrisztikon Ökrös József szerzőségére utal. Vö.: JÓZSA, 35. jegyzetben *i. m.*; BARNA, *Egy 19. századi... , i. m.*

⁴⁶ MEZEI akrosztikon öreg Mezey János szerzőségét jelzi! Vö.: BARNA, *Istent dicsőítő... , i. m.*

- 26–31. ének: Dicsőségre, Evangéliumra, Hiszekre, Felajánlásra, Sz. vagyra, karátsonyi ének. [206.]
32. ének: Csillag sugar áll Betlehem felett. [208.]⁴⁷
33. ének: Más ének. Jó hírt pajtás mondj nekünk. [209.]
33. ének: Hej, víg juhászok. [210.]
34. ének: Adventi ének. Tulajdon dalára. Gabriel indul követségben. [213.]⁴⁸
35. ének: Szűz Mária éneke az élő szent olvasóhoz. Jertek Máriának tisztelői. [215.]
36. ének: Esti ének a Boldogságos Szűz Máriához. [219.]
- Ima Szent Józsefhez. [226.]
- A szeretet szavai az égi ünnepen. Dallama: Az én szívem érted, Mária eped. Ég s föld királynéja Szép Szűz Mária. [230.]
- Három fő erények indulatja. Hitnek indulatja. Reménynek indulatja. [233.]⁴⁹
- Szeretetnek indulatja. [234.] Töredelmesség indulatja. [234.] Az Isten akaratában való ajánlásnak indulatja. [235.]
- Ezen könyvetskének mutató táblája. [237.]
- Koporsó tételkor. [241.]
- Ének: Esteli ének. Dallama: Nagy örömnápra támadott. Adjon Isten jó éjszakát, bevégeztük...⁵⁰
- Ének: Isten magos fénykörödből. [243.]

⁴⁷ Ettől az énektől más kézírással

⁴⁸ Az énekszöveg utolsó sora után olvasható: „1882 Deczember 8án / V K / PAPP MÁTYÁS RÉSZÉRE / Papp / V K”

⁴⁹ Ettől ismét Csomány László kézírásával!

⁵⁰ Balogh István kézírásával: „Irta Balogh Istvany 1887 November 30 án”!

BÍRÓ CSILLA

*A jezsuiták latintanítási módszerei a 17–18. századi
Nagyszombatban*

Bármely intézmény nyelvtanítási módszereinek vizsgálatához alapvető forrást jelentenek kötelezően használt tankönyvei. A Manuel Alvarez-féle latinkönyvek népszerűségéről tanúskodik számos Nagyszombatban megjelent kiadásuk. Manapság is köztudott, hogy Alvarez kötetéből sajtótították el a jezsuita iskolák tanulói a latin nyelvet, ám maguknak a tankönyveknek a szerkezete és módszertana nem képezi vizsgálódások tárgyát a magyar tudományos világban. Ezen hiányosságot csak több szempontú, egyháztörténeti, neveléstörténeti, módszertani vagy akár nyelvészeti kutatásokkal lehetne pótolni, ami hosszú évek munkája lehetne. Jelen kutatásaim célja eredetileg mindössze az volt, hogy minden olyan Alvarez-latinkönyvet megvizsgáljak, amelyek a 17. század vége és a 18. század vége közötti időszakban jelentek meg Nagyszombatban. A kötetekhez a módszertan felől terveztem, hogy közelítsek, azaz olyan sajátosságokat kerestem volna ezekben a tankönyvekben, amelyek segítségével könnyebben adaptálható a tankönyv és a tananyag a helyi adottságokhoz, a helyi nyelvekhez. Illetve azt kerestem, hogy egyáltalán vannak-e ilyen speciális változtatások a nagyszombati kiadásokban. Az Alvarez-tankönyvcsalád több mint kilenc példányának¹ átvizsgálása után azt a következtetést tudtam levonni, hogy a kezdőknek szóló első kötet kivételével semmilyen helyi sajátosságot nem lehet felfedezni a tankönyvekben.

Mi ez az egy sajátosság? Van-e értelme annak, hogy egy jellegzetességre építsünk fel kutatásokat? Az első kérdésre utóbb keresem a választ, az Alvarez-tankönyvcsalád bemutatása során. A második kérdésre pedig azt tudom felelni, hogy bár helyi sajátosságokat alig találtam, a tankönyvek átnézése nem volt hiábavaló. Míg a kutatás részletesen foglalkozott mind a retorika, mind a poézis tankönyveivel és módszereivel, a jezsuita iskolák grammatikaosztályainak tankönyvei és hozzájuk kapcsolódó metodika mind a mai napig az érdeklődés perifériáján maradtak. Míg 2015-ben, a *Classica Cracoviensia* 18. évfolyamában megjelent a lengyel Justyna Łukaszewska-Haberkowa tanulmánya az Alvarez-grammatika használ-

¹ Az általam vizsgált kiadások a következők voltak: RMNY 2856 (Čaplovič 1981, Ave Tyrnavia 1659/1); RMNY 2857 (Čaplovič 1982, Ave Tyrnavia 1659/2); RMNY 2858 (Čaplovič 1983, Ave Tyrnavia 1659/3); RMK II. 1365 (Čaplovič 2071, Ave Tyrnavia 1675/2); RMK II. 1888a; RMK II. 1929a; RMK II. 1963 (Čaplovič 2423, Ave Tyrnavia 1699/2); RMK II. 1963a; RMK II. 2419a (Ave Tyrnavia 1711/1).

latáról a 16. századi Lengyelországban, hazánkban a témát még nem tárták fel részletesen.²

A portugál jezsuita atya, Manuel Alvarez három kötetből álló latintankönyve 1572-ben jelent meg először Lisszabonban,³ majd a 16. század harmadik harmadától a jezsuita latinoktatás alapkönyvévé vált. A hihetetlen népszerűségnek örvendő tankönyvet Európa-szerte több mint ötszázszor adták ki; kétszáz éves tündöklése során több generáció, sok-sok ezer diák bújta Európában és Európán kívül is, hiszen az Alvarez a jezsuita missziókban is használatban volt, sőt mintájára más nyelvekről szóló nyelvkönyveket is alkottak. Még 1869-ben is jelent meg kiadása Shanghaiban, kínai nyelvű magyarázatokkal. A jezsuiták központi tanterve, a *Ratio studiorum* a rend minden iskolájában ezt ajánlotta a nyelvtanításhoz.⁴ Magyarországi népszerűségét és használatát a jezsuita iskolákon kívül is jól mutatja, hogy az 1777-es és az 1806-os *Ratio Educationis* is ezt a tankönyvet javasolja a katolikus iskolák számára.⁵

Az Alvarez-grammatika, vagy ahogy a *Ratio studiorum* nevezi, „Emmanuel három kötete” a kisgimnáziumok három osztályának készült, a diákok tízéves koruktól kezdtek tanulni belőlük. Az első kötet, az *Institutionum grammaticarum liber primus* a latin nyelvtan alapjait, a névszó- és igeragozást kívánta elsajátíttatni a tanulókkal. Ebben a kötetben fedezhetőek fel helyi jellegzetességek, ugyanis az első köteteket nem egynyelvű latinra tervezte Alvarez, hanem az adott terület lakosainak az anyanyelvén is szerepelhetnek benne a latin kifejezések fordításai. A mi esetünkben a nagyszombati kiadványok közül az 1699-ben megjelentben szlovákul és magyarul is megtalálhatók a tananyag egyes részei.⁶ A tankönyvcsalád másik két része azonban egynyelvű, kiadási helytől függetlenül.

A második kötet, melyet a második és még a harmadik osztályban is használtak, az *Institutionum grammaticarum liber secundus de constructione octo partium orationis* a nyolc szófajt és a mondattant tanította. Több kiadása is megjelent egy hozzá kapcsolódó

² Justyna ŁUKASZEWSKA-HABERKOWA, „Grammatica” of Emmanuel Alvarez SJ and its Editions in Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th Century, *Classica Cracoviensia*, 2015, 229–240.

– Alvarez nyelvtanáról a következő művekben olvashatunk röviden: MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp.–Dabas, Tankönyvkiadó, 1989, 34, 54–55; BALASSA Brunó, *A latintanítás története*, II, Bp., 1930, 194–198.

³ Emmanuel ALVAREZ, *Emmanuelis Alvari e Societate Iesu de institutione grammatica libri tres*, Olysiptone, Barrerius, 1572. – Alvarez nyelvtanáról részletesebben lásd: Ponce de León Romeo ROGELIO, *Aproximación a la obra de Manuel Alvares: edición crítica de sus De institutione grammatica libri tres*, PhD-dissertation, Universidad Complutense de Madrid, 2002.

⁴ *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu* (1586, 1591, 1599), ed. Ladislaus LUKÁCS S. I., Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1986 (*Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*, 5).

⁵ MÉSZÁROS István, *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*, Magyar Könyvszemle, 1996, 350–369.

⁶ RMK II. 1963a.

szöveggyűjteménnyel, illetve a német jezsuita Jacob Gretser *Institutiones linguae Graecae* című tankönyvével, amely a jezsuita oktatás hivatalos görögtankönyve volt. A *Ratio studiorum* álláspontja a görög nyelvismeret szükségességéről:⁷ a legtöbb tudományterület nyelvében jelen vannak a görög kifejezések, szakkönyvek születtek görögül, gondoljunk csak az orvoslásra, a filozófiára, a matematikára vagy a teológiára! Rengeteg, a latinban előforduló nevet, kifejezést csak a görög ismeretében lehet megérteni. A görög nyelv melletti érveket hét pontba⁸ szedi a *Ratio studiorum*, több helyen hangsúlyozva, hogy a görög tanulását lehetőleg a latinnal egy időben kell elkezdeni, mivel ez a korosztály – körülbelül tízéves – az, akiknek az agya szivacsként szívja magába a rengeteg ragozást, nyelvtani szabályt, s ezek meg is maradnak benne. A szöveg figyelmeztet, hogy felsőbb évfolyamok esetében fennáll annak a veszélye, hogy a tanulókra jellemzőbb lesz az önálló véleményformálás és a kevesebb memória, így a tapasztalat azt mutatja, hogy ők már visszarettennek a görög nyelvtől.⁹

A második kötethez tartozó szöveggyűjtemény túlnyomóan Cicero-szövegeket tartalmaz, a *Cato maior de senectutē*; a *Somnium Scipionis* részletét; válogatást az *Ad Familiares*-ből, az *Ad Atticum*-ből, részletet a *De officiis* első könyvéből, emellett Ovidius, Caesar és Curtius Rufus műveinek részletei szerepelnek még a kötetben. A Cicero-szövegek elsődlegessége a *Ratio studiorum* ajánlásának köszönhető: a grammatikai osztályok céljairól és gyakorlatairól szóló fejezet pontosan leírja, hogy melyik nap milyen Cicero-részlettel kell gyakorolni.

A harmadik kötetet, az *Institutionum grammaticarum liber tertius de syllabarum dimensione* címűt a kisgimnázium harmadik osztálya, és a felső évfolyamok poétikai osztálya is használta. Témája a hangtan, a rövid és hosszú szótagok, a helyes kiejtés. Mindhárom kötet nagyszombati kiadásai a kiadási évtől függetlenül nyolcadrét méretben jelentek meg. Ez a kis méret praktikus, könnyen kezelhető, a tanulók magukkal tudták hordozni. Az áttekinthetőséget dőlt betűs és nagybetűkkel szedett kiemelések segítik, bár mai szemmel a kötetek nehezen átláthatóak. Képi illusztrációt egyik sem tartalmaz, sajnos a szedés következtében az egyes kiadásokba bekevert nyomdahibák főleg kezdő nyelvtanulók esetében igen zavaróak.

Nézzük meg, hogyan vélekedtek Alvarez nyelvtanairól a *Ratio studiorum* összeállítói! Miért ezt a tankönyvet választották? Milyen erényeit és milyen hiányosságait fedezték fel? A *Ratio studiorum*-nak elsősorban azokat a részleteit vizsgáltam, amelyek

⁷ Vö. *Ratio studiorum...*, i. m., 1586, 125–128 (c. 4.)

⁸ Vö. *Uo.*, 125–126.

⁹ *Uo.*, 127. „Nam quae sola prope memoria indigent, ea multo facilius ac melius, quamvis multa sint ac minuta, percipiuntur a pueris; grandiores vero, qui paulo plus iudicio, minus memoria valent, flectendorum nominum atque verborum caeteraque huiusmodi spinosa ediscendi molestiam reformidant.”

a grammatika tantárggyal foglalkoznak részletesen:¹⁰ a tantárgy, s ezen túlmenően a latin nyelv fontosságát nem győzik eleget hangsúlyozni. A grammatika az alap, amelyet úgy kell megtanítani a maga idejében, azaz az iskolás évek elején, hogy arra később rá lehessen építeni az összetettebb tantárgyakat. Ha a grammatika nem jól rögzül, a diákok nem tudják majd megfelelően elsajátítani a „studia humanitatis” tantárgyait sem. Tehát azt is mondhatjuk, hogy a grammatikára épít maga a *Ratio studiorum*.¹¹ Ahhoz, hogy az oktatás sikeres legyen, a *Ratio studiorum* szerint szükséges a megfelelő tankönyv, a megfelelő szemlélet, a megfelelő tanár, a megfelelő módszer és a megfelelő mennyiségű ráfordított idő.

A tankönyv ez esetben a három egymásra épülő kötetből álló Alvarez-tankönyvcsalád. Megjelenése előtt több különböző latin nyelvtant is használtak a jezsuita iskolákban, ám ennek különböző szintű nyelvtudás lett az eredménye, amely sokszor nem volt mentes a barbarizmusoktól és a soloecismusoktól sem, azaz a stilisztikai és a nyelvtani hibáktól sem. Ezekre az Alvarez-nyelvtan második kötete fel is hívja a figyelmet.¹² Barbarizmusnak minősülnek a szemantikai hibák, azaz a tankönyv szerint a lexikai hibák, a neolatin nyelvekből vett kifejezések a latinban; a főnevek nemének és számának tévesztése; a pontatlan ragozás. Soloecismusnak tekinthetőek a szintaktikai tévesztések: például a felesleges praeposíciók használata, vagy annak hiánya; vagy határozószó helyett melléknév használata. Az elnevezés görög eredetű, a szoloikizmosz szóból. A kilikiai Szoloi városában letelepedett athéniak hamar elfelejtették attikai nyelvjárásukat, és az attikai dialektushoz képest hibásan kezdtek beszélni.

A jezsuita rend ezeket a nyelvi hibákat és egyenlőtlenségeket szerette volna kiküszöbölni az egységes nyelvtannal, amelyet erre a célra Alvarez a legautentikusabb források alapján állított össze egy előre átgondolt struktúra szerint, amelyet a második kötet előszavában fejt ki. A nyelvtankönyv még így is hagyott maga után kívánnivalót, ezeket a *Ratio studiorum* kritikái alapján így foglalhatjuk röviden össze:

– a tananyag elrendezésének sorrendjén lehetett volna néhol változtatni: például az első kötetbe, melyet a „rudimenta” kifejezéssel is illet a szabályzat, került az a tizennégy szabály, amely valójában a mondattanra vonatkozik már, így a kezdő diákok ezeket nem tudják még értelmezni. Olyan kifejezések vannak itt, amelyekről

¹⁰ *Uo.*, 120–125 (c. 3.) *Quantum referat optima nostros uti Grammatica quaeve eiusmodi videatur; Uo.*, 125–128 (c. 4.) *An cum primis ferme Latinae Grammaticae elementis Graecae etiam literae discendae sint; Uo.*, 128–132 (c. 5.) *Quonam modo instituenda sint exercitationum genera, quibus Latinae Graecaeque literae perdisci solent.*

¹¹ *Uo.*, 120 (c. 3.) „Quoniam totius humanitatis fundamentum in arte grammatica positum est, ab ea videtur exoriendum esse.”

¹² Vö. RMK II. 1963a(2) 134 „Barbarae orationis vitia: Duo sunt vitia, quibus oratio barbara atque rustica efficitur, soloecismus et barbarismus, quae, qui pure ac emendate loqui volent, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugiet.”

még nem tanultak: például gerundium, supinum, participium, illetve az egyeztetésre vonatkozó szabályok.¹³

– az első kötetben a főnevek nemeinek tárgyalásánál szinte elárasztja a tanulókat a rengeteg kivétel, amelyek közül az összet még a nyelvben jártasak sem ismerik, s ha ismerik is, könnyen elfelejtik, és akkor még ők is vehetik elő a Calepinuszótárát.¹⁴ Ráadásul a nemekről szóló tudnivalók versikékben vannak összefoglalva, amelyek színvonala a barbarizmus melegágya. Ugyanez a helyzet az igék múlt idejű alakjainak és supinumainak versben való taníttatásával.¹⁵ Például a következő, nyelv-tanulást segítő verset találjuk az első kötet 248. oldalán:

Redde fruor, fruitus; morior, tibi mortuus haeret.

Nascor amat natus; tandem fert ortus oriri.

Nascor, natus sum; orior, ortus sum.

In tribus extremis per *iturus* flecte futurum.

Mortuus, natus et ortus: faciunt supina per

iturus, ut moriturus, nasciturus, oriturus.

Dat patior, passum, invisum mortalibus aegris.

Patior habet passus sum.

– egyes nyelvtani fogalmakat nem használ következetesen a szerző;
– kifogásolják továbbá, hogy az igék vonzatok szerinti csoportosítása következtében mindenféle igét együtt halmoz fel a szerző. Például a dativus vonzatú igék között egyszerre szerepel aktív, álszenvedő, személytelen – ez a megközelítés a grammatikát tanulóknak még az életkorukból adódóan értelmezhetetlen. „A legkü-

¹³ *Ratio studiorum...*, i. m., 1586, 121 (c. 3.) „Primo quidem, quod in rudimentis, quae primo loco tradenda sunt pueris, quatuordecim ponit praecepta toti syntaxi communia, quae plus habent obscuritatis, quam ut intelligi possint a tironibus. In iis enim aliquid praecipitur de gerundiis, supinis, participiis, infinitis. Additur etiam aliquid de causa, de instrumento, de temporis continuatione et huiusmodi aliis, quae pueris nunc primum ingredientibus tanquam salebrae aut tricae obiici videntur.”

¹⁴ *Ratio studiorum...*, i. m., 1586, 124 (c. 3.) „De nominum vero generibus illud habendum est, necesse non videri, ut sciat puer genera omnium linguae latinae nominum. Vix haec docti sciunt, et scita facile excidunt, et semper Calepino opus est. Adde, quod hae generum regulae versibus fere traduntur. Alioquin vix memoriter retinentur. Versus vero et per se obscuri sunt, et impliciti sexcentis exceptionibus et monosyllabis quibusdam terminationibus, insuaves et fere barbaro stylo conscripti, ut iis ad barbariem potius, quam ad latinitatem instituantur pueri.”

¹⁵ *Uo.*, 124 (c. 3.) „Eadem fere quadrant in praeterita et supina verborum, de quibus et longae sunt praeceptiones et nimium tenebricosae, et coniectae in versus vix bene latinos, et extremis detruncationibus insulsos, qui diu remorantur pueros in re difficili, nec admodum necessaria. Cur enim sciant pueri statim praeterita et supina omnium verborum? Cur in iis consenescent, praesertim qui debiliori sunt ingenio?”

lönfélébb igékből szótt színpompás szőnyeg elkápráztatja a gyengébb szemet.” – olvashatjuk.¹⁶ Például a második kötet 41. oldalán a következő felsorolást találjuk:

Appendices I. generis

I. Sunt multa verba, quae locis communibus comprehendere minime possunt, neque in locis, quibus usi sumus, placent: nam verba quam plurima necessario sunt expedienda, si rem diligentius inspicias. Ideo visum est non inutile neutra, quae dativum admittunt, literarum ordine recensere: non ut memoriae a pueris mandentur, sed ut crebrius legantur, ut *absum, acclamo, accumbo, accresco, accedo tibi, et tuae sententiae*. Id est *assentior, accedit hoc meis malis*. Pro *additur, acquiesco, adsum, adhaereo, adhaeresco, allaboro, adaequito, adeo, adnato, affulgeo, antecedo, antecello, anteeo, antesto, appereo, applaudo, appropinquo, arrideo, assisto, assideo, assuesco, assurgo, assevero, ausculto* [...]

– Alvarez a szinonimákat felhalmozza, ezzel a kisebb gyerekek szintén nem tudnak mit kezdeni.

– Alvarez általános kijelentéseit, szabályait a még kezdő nyelvtanulók nem tudják az egyedi esetekben alkalmazni.

– Az első könyv, amely elsősorban alaktannal foglalkozik, túl hosszúra sikerült a kezdők befogadóképességéhez mérten, s a tanultak fejben tartása rengeteg ismétlést igényel. A ragozási táblázatok helyett észszerűbb lenne, ha itt a szófajokkal kapcsolatos egyszerűbb magyarázatok szereplnének.¹⁷

– Végezetül azt javasolják, hogy a három kötetet lehetőleg külön-külön jelentessék meg, mert egyben kiadva a vastagságával elrettenti a kezdő tanulókat.¹⁸

Alvarez latinkönyvében a grammatika, a grammatikai szabályok tanulása kapta a főszerepet. Módszere a deduktív nyelvtanulás – vagyis: a diák először megkapta a szabályt, és a szabályt illusztráló néhány példát, és ezeknek megfelelően képezhetett

¹⁶ *Uo.*, 121–122 (c. 3.) „Quarto, verba omnia, quae ad eundem casum pertinent, in unum colligit, cuiuscunque sint generis. Miscuit itaque activa deponentibus, neutra communibus, personalia impersonalibus. Quam methodum probarent quidem maxime philosophi, qui in certa quaedam genera res universas reducunt. At non omnis ordo quo exactior, clarior etiam est. [...] Sed pueris non admodum commodus, quorum fere lactescens ingenium tam variorum generum connexionem, et tam dissimilium terminationum colligationem, tanquam versicoloribus auleis, aut variis luminibus simul obiectis imbecillior oculus praestringitur.”

¹⁷ *Vö. Uo.*, 123 (c. 3.).

¹⁸ *Uo.*, 124–125 (c. 3.) „Tandem Rudimenta conferenda non videntur in unum volumen cum Syntaxi, ne haec grammatica aequo prolixior videatur; italis praesertim qui, cum rudimenta a reliqua grammatica seiuncta soleant habere, ac proinde uti brevior quodam libello grammaticae, nancisci possent aliqui nostras scholas calumniandi occasionem ex grandiore quodam nostrae grammaticae volumine; cum praesertim infimae classis, quae tota fere in declinando et coniugando est, nulli usui sit libellus syntaxeos.”

mondatokat. A mondatok képzése pedig többnyire az idegen nyelvből anyanyelvre, vagy fordítva, az anyanyelvről a célnyelvre történő fordítást jelentette. Tehát a feladatok célja a bemutatott nyelvtani szerkezet alapos és pontos megtanítása és gyakorlása volt, típusa pedig többnyire fordítás. Alvarez könyvei mai modern értelemben vett feladatokat egyáltalán nem tartalmaznak. A gyakoroltatás módszereiről a *Ratio studiorum* rendelkezik.¹⁹ A gyakorlás fajtái nem tartalmaznak újdonságokat, az ókortól kezdve, a középkoron át használt és rögzült gyakorlási módszereket sorolja fel a szöveg. A mindennapos gyakorlásra kifejezetten nagy hangsúlyt fektet, fajtáit a következő pontokban foglalja össze:

– Nagyon sok haszna van, ha a tanulók a tanító segítségével mindennap átvesznek egy részletet Cicero valamelyik művéből: ezzel a helyesírást, a memóriát és a helyes stílus elsajátítását is fejleszthetik.²⁰ Ennek a tevékenységnek a módszere a „praelectio”²¹, azaz a tanár felolvassa és értelmezi az adott szövegrészt szóról szóra haladva, hangsúlyt helyezve a nyelvtanra és a különböző költői eszközökre. A tanár számára az a *Ratio studiorum* ajánlása ebben az esetben, hogy magyarázatai közben ne tévedjen olyan területre, amelyet a tananyag egy későbbi pontján, egy másik évfolyamban tanulnak majd a diákok. Az is az oktató feladata, hogy az elemzett részletből a legjellegzetesebb részeket kiszemelje, s lediktálja a diákoknak – ezeket lehet memorizálni, s a későbbiekben írásban utánozni. Ami a diktálást illeti, nem szabad egyszerre sokat diktálni, mert egyrészt nagy idővesztés, a magyarázatoktól veszi el az időt, mire leírják a tanulók, másrészt a sok szöveg esetében a hibázás lehetősége is nagyobb, s a hibásan leírt alakok könnyen rögzülnek. A gyakorlás legvégén, ugyanúgy, ahogy az elején, a tanító újra értelmezi az egész szakaszt.

– A gyakorlás módszerei között kifejezetten fontos az ismétlés, amelyet a tanári magyarázatok esetében sem szabad elhanyagolni. Az ismétléseknek pontos helye van az órarenden belül, s ezeket is a tanár felügyeli. Szóbeli részüik, amikor a tanuló felolvassa a tanultakat. Itt utánzásra alapuló hangos olvasásról van szó, amely során fontos szerepet kap a helyes kiejtés, a hangsúly és a dallam. A hangos olvasást a szép kiejtés elsajátításának tudatos eszközeként alkalmazták.

– Az írásbeli ismétlés módszere a másolás, amely lehet az egyszerű másolás mellett a szövegből önállóan kikeresett és kimásolt jellegzetes részlet. A másolás

¹⁹ Vö. *Uo.*, 128–132 (c. 5.)

²⁰ *Uo.*, 128 (c. 5.) „Ac primum, pueris haud mediocriter proderit exerceri quotidie in epistolis aliisque libris Ciceronis, quos deinceps a praeceptore sunt audituri, quam optimis characteribus diligentissime describendis.”

²¹ *Uo.*, 129 (c. 5.) „Audiant attente praelegentem magistrum, cum autorum interpretatio ac stylus longe maioris utilitatis sint, quam praecepta grammatices; quamquam haec ipsa minime negligenda sunt. In praelegendo autem nil optandum magis est, quam ut unusquisque magister intra suae se scholae fines contineat, nec studio maiorum rerum modulum suum transcendat, nec minuta quaedam et ieiuna consecretando, ad humiliora, quam quae sui sunt ordinis, se demittat.”

mellett gyakori módszer a „perifrázis”, azaz az eredeti részlet átírása szerkezeti és stilisztikai elemek megváltoztatásával. Használható módszer a mondatbővítés is, és a haladók szintjén az önálló fogalmazás az egyszerű témák írásban való kifejtésétől kezdve. Az írásbeli feladatokat mindig ellenőriznie kell a tanítónak, nehogy helyesírási és központozási hibák, illetve barbarizmusok és soloecismusok maradjanak benne. A tanulók egymás hibáit is figyeljék!²²

– Mindennaposak a memoriterek, amelyekből számos, a beszédben felhasználható mondat, szó szerkezet kerül az aktív nyelvtudásba; s szintén a mindennapok része a szófajok átisméltése és a névszó- vagy igeragozás gyakorlása.

– Nem esett még szó a beszéd gyakorlásáról: a tanároktól elvárt, hogy csak latinul beszéljenek, s figyelmeztessék azokat a diákokat, akik az anyanyelvüket használják. A beszédtanítás technikái a katekizmusra emlékeztető egyszerű kérdés-felelet, valamint magasabb szinten a dialógus.

A módszerek fenti bemutatásából úgy tűnik, hogy a tanulói beszéd és beszédértés (beszédprodukción és beszédpercepción) nem a központi helyet kapta a gyakorlatban. Hiszen a leckéket a könyvből olvasták, azaz írott szövegeket értettek meg, a feladatokat részben írásban hajtották végre, ráadásul az írásbeli produkció meglehetősen irányított volt – meg volt adva, mit kell lefordítani, melyik nyelvtani szerkezetet kell használni, gyakorolni. A szóbeli feladatok során pedig a frontális osztálymunka volt a jellemző. Ugyanakkor a *Ratio studiorum*, s így Alvarez célja is egy közösen a mindennapok során szóban és írásban használt latin nyelv elsajátítása.

A *Ratio studiorum* csak a grammatikaosztályokról szóló fejezetekben több helyütt kitér arra, hogy összehasonlítsa saját latin és görög nyelvoktatását a protestánsok ez irányú tevékenységével. Mivel egy átfogó kutatásnak mindössze az elején járok, ezeket a részeket még nem elemeztem részletesen. Így is feltűnt azonban, hogy az oktatásnak ezen a területén is fel szeretnék venni a versenyt a protestáns egyházakkal. Például, a saját fordításomban idézem a görög nyelvtanulás kapcsán:

„Nem szép, hogy ebben a dologban legyőzzenek bennünket az eretnekek, akik már zsenge koruktól kezdve görögöt tanulván lenézik a görög nyelvben járatlan katolikusokat, és görög forrásokra szoktak hivatkozni a katolikusok szégyenére.”²³

²² *Uo.*, 131 (c. 5.) „Porro themata corrigerentur quam utilissime, si magister omnia sumeret in manus ac perlegeret. Verum quia ne possit omnia, prohibet multitudo, adhibeat eiusmodi emendationem, quo pluribus poterit, nec minus fere quam tribus aut quatuor. In quibus non barbarismos solum ac solaecismos, sed quicquid etiam in orthographia aut interpunctione fuerit erratum, sua manu corrigat; idque clara voce pronunciet, atque explicet rationes errorum.”

²³ *Uo.*, 126 (c. 4.) „Quarto, turpe est in ea re vinci ab haereticis, qui a teneris annis graece instituti contemnunt catholicos graeci sermonis imperitos, et ad graecos fontes provocare solent non sine catholicorum ignominia.”

Az elmondottakból jól látszik, s még a nagyszombati nyomtatványokban nem fellelhető helyi különbségek is azt támasztják alá, hogy a nyelvtanítás az egész egyház számára elengedhetetlen alapvető program volt. A fennmaradásuk, sikerességük függött attól, hogy volt-e általánosan használt, a korabeli elvárásoknak megfelelő tankönyv, és egy közös, magas színvonalon használt nyelv, amelynek segítségével a különböző nemzetiségű, de közös célért fáradozó katolikusok megérthetik egymást.

DÓBÉK ÁGNES

*Az egri szeminárium tankönyvei (1754–1761)**

Barkóczy Ferenc egri püspök a bécsi szeminárium 1752–53. évi reformja hatására átalakította a szemináriumi oktatást Egerben. A korszerűsítést azzal kezdte, hogy 1750-ben a filozófiai, 1754-ben a teológiai tanulmányok oktatását kivette a jezsuiták kezéből, és saját világi papjaira bízta. Két kanonokját, Gusztinyi Jánost és Richwaldszky Györgyöt kérte fel, hogy dolgozzanak ki egy új nevelési és tanítási rendszert. Ebben az évben, 1754-ben értesítette a jezsuita tartományfőnököt arról, hogy nem tart igényt szolgálataikra. Majd bevezette az új hittudományi iskolai tantervet, a „Reformatio Scholae Episcopalis Agriensis”-t, amelynek lényege a négy évfolyamú képzésre való áttérés.¹

Az oktatási reform háttere

A tanulmány első része azt tekinti át, hogy milyen, elsősorban külföldről érkező hatások ösztönözték Barkóczyt a papképzés, a hitoktatás, ezzel párhuzamosan a hívők lelki nevelésének reformjára.

A papnövendékek megfelelő színvonalú oktatásának fontossága a század nagyhatású teológusainak írásaiban is helyet kapott. A pápák támogatták az egyetemek alapítását. Barkóczy mind kultúrapártoló, mind egyházkormányzati tevékenységére nagy hatással volt az a műveltség, amelyet római tanulóévei alatt ismert meg. XIII. Benedek és XII. Kelemen pápasága alatt, 1729–1733 között tanult Rómában.

Az 1725-ös római zsinaton, amelyet XIII. Benedek hívott össze, a trienti zsinat szellemében olyan kérdéseket vitattak meg, mint a püspökök kötelességei, a hitoktatás fontossága, az adományok szétosztása a nép körében. XII. Kelemen több

* A tanulmány az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon, 1770–1820” c. MTA Lendület pályázat keretében készült.

¹ Barkóczy életéről és az oktatást megújító tevékenységéről lásd: MESZLÉNYI Antal, *A magyar hercegprímások arcképcsarnoka, 1707–1945*, Bp., Szent István Társulat, 1970, 99–121; DÓKA Klára, *Barkóczy Ferenc = Esztergomi érsekek 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., Szent István Társulat, 2003, 341–347; BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997, 106–108.

európai katolikus egyetem alapítólevelét állította ki, valamint megnyitotta a Capitoliumi múzeumokat a nyilvánosság előtt.² Utóda, XIV. Benedek 1740-től római pápa, sok gondot fordított az egyetemi képzés korszerűsítésére, a természettudományok magas szintű oktatásának bevezetésére. Saját magánkönyvtárát megnyitotta a nyilvánosság számára.³ Barkóczy római ágenseivel való levelezése során az ő tevékenységéről is értesült.⁴

XIV. Benedek barátja, pártfogója volt Lodovico Antonio Muratorinak, aki a 18. század második felének egyik legmeghatározóbb teológusa és gondolkodója. Művei jelen voltak Barkóczy környezetében is. Barkóczy érsek hagyatéki jegyzékében számba vett könyvei között több Muratori-kötet található.⁵ A latin nyelvűek között ott van a *Della carità cristiana* latin fordítása, a *De charitate christiana*, amely két példányban is be van jegyezve a következő címekkel: *Muratorii de charitate Christiana latinus. 1 vol.*; *Muratorius de Charitate Christiana in 4to. 1 vol.* Ez bizonyosan Schupanzig András szepesi, majd 1740-től pozsonyi kanonok fordítása, amely 1763-ban jelent meg az esztergomi nyomdában Barkóczy támogatásával, akihez a kiadás ajánlólevele szól.⁶ A másik latin nyelvű mű a *Della regolata divozion de' cristiani* latin nyelvű fordítása, amely *De recta hominis christiani devotione [...]* címmel került ki a nyomdából. A latin nyelvű művek példánya nem maradt fenn az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, ahova Barkóczy hajdani könyvtárának állománya került. Azonban az olasz nyelvű műveket ma is kézbe vehetjük. Megtaláljuk a korábban említett *Della*

² Gaetano MORONI, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni*, VII, Venezia, Tipografia Emiliana, 72–80.

³ Mario ROSA, *Benedetto IV = Enciclopedia dei Papi*, III, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2000, 446–461.

⁴ Barkóczy az ismert források alapján Paolo Bernardo Giordanival római ágenssel és Guerrieri Bonfigli jezsuitával váltott leveleket római ügyekről. L.: DÓBÉK Ágnes, *Levelek Rómából – Adalékok Barkóczy Ferenc és a Collegium Germanicum–Hungaricum kapcsolatának történetéhez = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya, SZÁDOCZKI Vera, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 17), 144–147.

⁵ Barkóczy hagyatéki lajstroma az esztergomi Prímási Levéltárban (a továbbiakban: PLtar) található: Archivum Saeculare I., Acta Radicalia et Protocollaria 69. = *Protocollum testamenti [...]* Barkóczy. A kötet számozatlan oldalakból áll. Ennek az utolsó negyedében álló fejezet-cím: „Descriptio et inventarium bibliothecae Archiepiscopalis Poseniensis suburbanae.” Utána hosszan, tételeken sorolja a könyvek címeit.

⁶ *De charitate christiana, prout fertur in proximum tractatus moralis, ex italico sermone in latinum versus ab Andrea Friderico Schupanzigh, Strigonii, Typis Francisci Antonii Royer, 1763.*

*pubblica felicitatè*⁷, valamint a *Della regolata divozion de' cristiani* eredetileg olasz nyelven megjelent első, 1747-es kiadását.⁸ Schupanzig fordításának támogatásán kívül másik Muratori-fordítás megjelenésénél is felvetődött Barkóczy mecénássága.⁹

Muratori fő eszméi egy Istenhez közelebb, gyakorlati vallásosság megélése, a kegyesség eszméje, a szegények segítése, az egyházi pompa elvetése. 1723-ban, Modenában megjelent *Della carità cristiana* című művében a papképzés fontosságáról, annak megreformálásáról is értekezik. Muratorit a mű megírására a modenai S. Maria della Pomposa egyházkerület plébánosaként szerzett tapasztalatai ösztönözték. 1716–1733 között szolgált a templomban, amely a város legszegényebb kerületéhez tartozott.¹⁰ A *Della carità cristiana* ennek a környezetnek a hatására született, így főbb témái a jócselekedetekre való ösztönzés, a szegények, a papok és az egyház segítése. Ebből a tapasztalatból született az a gondolat, hogy aki jó szándékkal, igaz lélekkel lett pap, az éjjel nappal elmélkedik és tanul, műveltnek kell lennie, nehogy azt sugallja a híveknek, hogy az adományokat hiába adták. A mű XX. fejezetét szenteli az oktatás és a papképzés fontosságának. Ennek fő gondolatai a következők: egy ország vezetőit a türelem, az igazságosság, a tudomány és a kegyesség kell hogy vezéreljék. A „közboldogság eléréséhez még hozzájárulnak a megfelelően képzett, tudományokban jártas bírók és orvosok. Egy ilyen, megfelelő

⁷ Lodovico Antonio MURATORI, *Della pubblica felicità: oggetto de' buoni principi, trattato di Lodovico Antonio Muratori, bibliotecario del serenissimo signor duca di Modena*, in Lucca, [s. n.], 1749. Leleőhelye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár (a továbbiakban: FK), +BV2420.

⁸ UÓ, *Della regolata divozion de' Cristiani trattato di Lamindo Pritanio all'altrezza sereniss. di Maria Anna del sac. rom. imperio principessa di Liechtenstein [...]*, Venezia, Giambattista Albrizzi, 1747. Leleőhelye: Esztergom, FK +BV2423.

⁹ Muratori *Della regolata divozion de' Cristiani* című művének magyar fordítása 1763-ban jelent meg Egerben. A fordító Séllyei Nagy Ignác. A magyar változat címe a következő: *Laminus Britaniusnak, avagy Muratorius Lajos Antalnak [...] a keresztény embernek valóságos áhítosságáról költt munkája: Melly először olaszból deákra fordítottatott Lamé Bernard által; most pedig magyar nyelven ki-botsáttatott*. Megoszlottak a vélemények arról, hogy ez a kiadás Barkóczy személyéhez kapcsolódik-e. Szauder József és Bitskey István úgy tartották, hogy a *De charitate Christiana*hoz hasonlóan ennek a műnek a megjelenését is Barkóczy támogatta. L.: SZAUDER József, *L. A. Muratori két erkölestani műve a XVIII. századi Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1973, 171–179; KÓKAY György, *Muratori és Magyarország: Muratori műveinek hazai elterjedése a 18. században*, Magyar Könyvszemle, 114/3, 1998, 193–206; UÓ, *Muratori és Révai Miklós*, Vigilia, 1992, 583–586; UÓ, *Bessenyei és Muratori = A szét-szört rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 36–43.

¹⁰ *Dizionario biografico degli Italiani*, cura di Girolamo IMBRUGLIA, vol. 77, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2012, 443–452.

oktatáson alapuló társadalom érheti el a Muratori által gyakran emlegetett „közbol-
dagságot”.¹¹

*A Della carità cristiana*ban hosszan értekezik arról, hogy az egyháznak a tudomá-
nyok tudományát, a teológiát kell előremozdítani, segítő kezet nyújtani a tehetséges
oktatóknak és diákoknak, közülük is leginkább azoknak, akik akadályozva vannak a
pénzbeli források, vagy a megfelelő tanítók hiánya miatt. Hangsúlyozza, hogy Isten
egyháza az igazságon és a szentségen kell hogy alapuljon. Így szükség van a tanult
papokra, akik elmagyarázzák az igazságot a tudatlanoknak és a népet erényekre
tanítják. Muratori kiemeli, hogy javítani kell a szentírás-magyarázat oktatását.¹² A
templomok díszítése, a pompás körmenetek helyett a papnevelő szemináriumok
alapítására és a meglévők fejlesztésére kell áldozni. A hívők lelki életére is nagy
hatást gyakorol, ha megfelelően képzett papok tanítják őket. A trienti zsinat már
kimondta, hogy minden egyházmegyében kell lennie egy jól szervezett szeminári-
umnak, ahol a zsinaton jóváhagyott határozatok alapján folyik az oktatás.¹³

Barkóczy az oktatás területén kezdeményezett reformjai megfelelnek Muratori
elképzeléseinek. Azzal, hogy kivette a papnevelést a jezsuiták kezéből, valamint a
természettudományokra nagy hangsúlyt fektető tanrendet szeretett volna bevezet-
ni, a korábbi gyakorlathoz képest teljesen eltérő utakat nyitott meg.

A reformok méltatása

Több Barkóczyhoz címzett ajánlásban, beszédben kiemelik, méltatják az egri sze-
mináriumot érintő intézkedéseit. Kollarics Joakim *Philotea*-fordítása 1764-ben jelent
meg Nagyszombatban. Kollarics négy pontban foglalja össze, miért ajánlotta Bar-
kóczynak a munkát, miért remélte éppen tőle a támogatást a nyomtatás költségei-
hez. A harmadik pontban egri püspökként elért érdemeire hivatkozik, a teológiai
iskola 1754-es alapítását hangsúlyozza:

Hogy az egész magyar és külső országok álmélkodására te egy véghez vitted
azt az egri püspökségben, [...] amiben már régen apostoli királyink, mind
hazánk fő pásztori izzadoztak. Tudniillik, hogy az egyházi renden lévő sze-
mélyek a fő fő tudományokban nagyobb előmenetelt tehetnének. Te, mon-

¹¹ Lodovico Antonio MURATORI, *Della carità Cristiana in quanto essa è amore dell' prossimo, trat-
tato morale [...]*, Modena, Bartolomeo Soliani, 1723, 209–214.

¹² *Uo.*, 78–79.

¹³ MOLNÁR Antal, *A trienti zsinat (1545–1563) = A kora újkor története*, szerk. POÓR János,
Bp., Osiris, 2009, 219.

dok azt dicsőősegesen a lateránomi, tridentomi, és mediolánomi szent gyűlekezetek végzése szerint véghez vitted, midőn felső Magyarországnak végvárosában, Egerben 1754. esztendőben a legfőbb tudománynak, a szent teológiának iskoláját terhes költséggel felállítottad, s az alattad lévő egyházi rendbéliekből négy bölcs tanítót rendeltél az ifjabbak tanítására.¹⁴

Egyik kanonokja, Gusztinyi János az *Üdvösség mannája* című műve 1759-ben jelent meg az egri nyomdában. Az ajánlólevél Barkóczyhoz szól, ebben három jeles eredményt sorol fel, amelyet Eger Barkóczynak köszönhet. Harmadikként az egri iskolák tanrendjének reformját említi:

Midőn már Exczellenciád által tetemes előmenetellel az egyházi rend nyilván tanítja a teológiát, az Istenről való tudományoknak mélységes titkait. Tanítja a teljes Szentírásnak magyarázatját, tanítja a zsidó nyelvet, a philosophiát, mathesist, a természeti bölcsességeknek mivoltát, s. a. t. Ezek az Isten s emberek előtt mely kedvesek, dicsőségesek, és hasznosak.¹⁵

Felsorolása Barkóczy minden fontos oktatási reformját említi, amelyeket az egyházmege iskoláiban kezdeményezett.

Barkóczy 1754-es tanévnyitó beszéde

Barkóczy püspök 1754. november 5-én mondott tanévnyitó beszédében beszámolt a változásokról, sőt, azt is bejelentette, hogy szándékában áll a teológia és jog mellett a bölcsészeti kurzus bevezetése, „és az így kialakított püspöki iskolát a nyilvános egyetem (publica universitas) rangjára” kívánja emelni.¹⁶

A beszéd első része a következő, a *Timóteusnak írt első levél*ből való idézetten alapul: „Amíg odajutok, legyen gondod a felolvasásra, a buzdításra és a tanításra.” (1Tim 4,13) Majd a hazai papképzés történetének főbb állomásait mondja el. Kiemeli Pázmány Péter nagyságát, aki Bécsben a Pázmáneum, Nagyszombatban az Adalbertinum kollégiumot, majd az egyetemet alapította meg. Az ő művét folytat-

¹⁴ KOLLARICS Joakim, *Philothea, az-az ájtatos életre vezérlő út melyet Szzelei Szent Ferentz [...] frantzia nyelven meg-írt, nyomtatásban-is ki-botsátott; most pedig magyar nyelvre fordított T. P. Kollárics Joakim [...]*, Nagy-Szombatban, a' Jesus Társasága Akadémiai Collegiumának betőivel, 1764, b2–b3. Az ajánlólevélből idézett szöveget a mai helyesírás szerint közlöm.

¹⁵ GUSZTINYI János, *Üdvösség mannája az az: Az Úr Jésum tulajdon szent testének és vérenek sacramentoma*, Eger, Bauer, 1759.

¹⁶ BARKÓCZY Franciscus, *Sermo [...] quem ad frequentem suae diocesis clerum habuit [...] quando auspiciatus est studium theologicum [...]*, Budae, Landerer, 1754. Lelőhelye: OSZK 814.804.

ták Lippay és Szelepcsényi prímások. A beszédben saját elődeiként nevezi meg Kisdy Benedeket, a kassai szeminárium alapítóját és Telekessy István egri püspököt, aki az egri papnevelő intézetet hozta létre. A kassai Kisdy-szemináriumot egyesítette az egrivel és annak 26 növendékét átvitte Egerbe. Végül elmondja, hogy az oktatást a legjobban képzett papokkal folytatja. A főbb tárgyak: dogmatikus és skolasztikus teológia, kánonjog, egyháztörténet, retorika, ékesszólás.

Az egri szeminárium tanulmányi tervezete

Fináczy Ernő egy jelentés alapján mutatta be a bécsi egyetem teológiai karának tanulmányi felépítését annak 1752-es újjászervezése után.¹⁷ A négyéves teológiai tanfolyam tárgyai: *theologia scholastico-dogmatica*, vagyis ágazatos hittan, amelyet részben Prileszky János, részben Schmitth Miklós műve alapján tanítottak igen nagy óraszámban. A bécsi reform ezt a tárgyat két részre osztotta – skolasztikus és dogmatikus teológiára. A kánonjogot és a polémiát Pichler Vitus, az ékesszólást Kaprinai István művei nyomán tanították. További tárgyak a szentírás-magyarázat, az egyháztörténet, valamint a görög és héber nyelv voltak.

Az esztergomi Prímási Levéltárban található egy összeírás, amelyben Barkóczy a trienti zsinat előírásai alapján azokat a műveket sorolja fel, amelyek használata és tanulmányozása szükséges ahhoz, hogy a klérus megfelelően képzett, tanult papokból álljon.¹⁸ A Barkóczy és kanonokjai által összeállított tanulmányi tervezet abban különbözik a bécsitől, hogy nem kizárólag jezsuita szerzők munkáit javasolja az oktatáshoz, sokkal szélesebb körből válogat. A felsorolt műveket javasolja, nem pedig a püspöki iskolában kizárólagosan használhatóként nevezi meg. Azt azonban hangsúlyozza, hogy csak a szent egyház és a kánonjog doktorainak munkáiból lehet tanulni és olvasni.

A fontosabb tárgyak tanításához és tanulásához használatos, az iratban említett könyvek mind jelen vannak a Barkóczy-könyvtár fennmaradt kötetei között. A filozófia oktatásához elengedhetetlen a hallei jog- és filozófiaprofesszor, Johann Gottlieb Heineccius *Philosophia rationalis et moralis*a, és Edoardo Corsini művei. Corsini munkásságában ötvözte a filozófia és a természettudományok eredményeit. Első nagy sikerű filozófiai munkáját, amely tanítási tapasztalata alapján íródott, 1731–

¹⁷ FINÁ CZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, I, Bp., MTA, 1899, 100–102.

¹⁸ PLtar, Archivum Ecclesiasticum Vetus 2101/9, 471–473.

1734 között adta ki Firenzében.¹⁹ Rómában XIV. Benedek pápa köréhez tartozott, aki – ahogy Barkóczy is említi az iratban – szintén javasolta műveit a filozófia tárgy oktatásához.²⁰ Nemcsak Itáliában járt élen a reformeszmék terjesztésében, hanem magyar és lengyel piaristákra is hatást gyakorolt.²¹

A *Biblia* olvasásához és értelmezéséhez Bernard Lamy, francia teológus és matematikus a korban népszerű *Apparatus Biblicus* című művét ajánlja, amely teológiai értekezéseket, Biblia-magyarázatot tartalmaz. Ez a kötet a 18. században több kiadásban megjelent, és francia nyelvre is lefordították. Magyar nyelven nem jelent meg, de gyakran terjesztették liber graduálisként. 1764-ben például Batthyány Ignác és Okolicsányi János téziseit is hozzákötötték.²² A másik mű, amelyet a szentírás-magyarázathoz ajánl, René-Joseph de Tournemine francia jezsuita kommentárjai.

A második tárgy a teológia. Ide tartoznak a dogmatika, skolasztika, polémika témakörei.

A teológia tantárgyhoz ajánlja Ludovico Vincenzo Gotti domonkos rendi szerzetes teológiai kommentárjait. Gotti elsősorban hitvitázó, hitvédelmi műveket írt. A szerző művének magyar fordítása *Az igaz utnak megválasztása a' különböző vallású keresztények között* címmel az egri nyomdából került ki 1757-ben.²³ Gotti két kálvinista prédikátor (J. Le Clerc és U. Grozio) tanai ellen száll vitába. Tizenhárom részen keresztül védi meg a katolikus vallást, a fejezetek második részében található a református pap tanainak cáfolata. Gyakran az egyházatyák – például Szent Ágoston, Szent Ciprián – tanításaival érvel.

A Barkóczy által összeállított olvasmánylista sem távolodott el teljesen a jezsuita szerzőktől. A használatra javasolt tankönyvek közé sorolja Martinus Becanus, II. Ferdinánd jezsuita gyónatójának *Summa Theologiae scholasticae* című művét, valamint Paul-Gabriel Antoine (1678–1743) jezsuita hittudós Európa-szerte használt morálteológiai tankönyvét, a *Theologia moralis universát*.

¹⁹ Edoardo CORSINI, *Institutiones philosophicae ac mathematicae ad usum Scholarum Piarum*, I–IV, Florentiae, B. Paperini, 1731–1734.

²⁰ Ugo BALDINI, *Edoardo Corsini = Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1983, 620–625.

²¹ GERENCSÉR István, *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák = Regnum: Egyháztörténeti Évkönyv*, 5, Bp., Stephaneum, 1942–43, 326–371.

²² SZELESTEI N. László, *Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 2013/1, 105–116.

²³ Ludovico Vincenzo GOTTI, *Az igaz utnak megválasztása a' különböző vallású keresztények között melyet Clericus János református ember ellen, Vincentius Ludovicus Gotti, Bölts Dominicanus, Bononiai Doktor, annakutánna a Romai Anyaszentegyháznak Kardinálisa ki-botsátott, és Seraphicus Szent Ferentz Salvatoriana-béli [...] tagja magyarra fordított, most pedig [...] Almási János Úr [...] ki nyomtatattott az elől-járók engedelmébül*, Eger, Royer Ferentz Antal, 1757.

A következő tárgy az egyház története az ősidőktől egészen napjainkig, amelyhez Jacques-Bénigne Bossuet világtörténetét és Dionysius Petavius történeti munkáját javasolja.

Az utolsó tantárgy a kánonjog, amelynek ajánlott művei között van Jean Cabasut *Notitia conciliorum Sanctae Ecclesiae* című egyháztörténeti munkája. A szerző ebben felsorolja az egyház összes zsinatát az első apostoli zsinattól egészen a trientivel bezárólag. Munkája nemcsak történeti szempontból jelentős, több fejezete teológiai megfigyeléseket is tartalmaz és a kánonjogra is kitér.

Az általánosságban ajánlott művek között ott van az *Apparatus brevis ad theologiam, et jus canonicum* című gyűjteményes kiadvány, amely a teológia és kánonjog tanulásához nyújtott segítséget. Mellékletként találunk benne egy történelmi-kronológiai függelékét, amelyben a zsinatokat, pápákat, ellenpápákat, egyházatyákat, egyházi írókat, valamint az eretnekeket veszi sorra alfabetikus és kronologikus sorrendben.

Néhány további könyvet is felsorol, amelyet nem köt kifejezetten egy-egy tárgy tanításához. Ezek között találjuk Petrus Annatus, *Apparatus ad Positivam Theologiam methodicus* című művét és Jean Mabillon (1632–1707) francia bencés tudós *Traité des études monastiques* 1691-ben megjelent könyvét, amely a szerzetesi életről szól. És végül itt van Szalézi Szent Ferenc *Philothea* című műve, amely a katolikus morálteológia és a spirituális irodalom egyik fő műve. Összefoglalja a keresztény élet szabályait és bemutat egy arany középutat, amelynek segítségével mindenki, a világiak is üdvözülhetnek. Barkóczy, ahogy korábban is említettem, támogatta a *Philothea* magyar nyelvre való lefordítását.

Összegzés

Az egyik legfontosabb jellemzője az egri szeminárium körül kialakult és terjesztett műveltségnek, hogy az oktatás során használt tankönyvek a mindennapi élettel összefüggő vonatkozásokban tárták elénk, hogyan válhatnak a növendékek kiváló papokká. A legtöbb szó az erkölcsi kérdésekről esik, egyre fontosabb téma lett a lélek belseje felé való fordulás.

Az egri szeminárium tanrendjének kialakításakor Barkóczy és kanonokjai a hazai jezsuita történetírók munkái helyett az Európa-szerte oktatáshoz használt műveket helyezték előtérbe. Ezzel kapcsolódtak azokhoz a más európai országokban már megkezdett folyamatokhoz, amelyek a papképzés reformját tűzték ki célul, hogy a papság erkölcsileg szilárd, kulturálisan magasan képzetté váljon.

A papnövendékeket nemcsak a szeminárium falai között igyekeztek új szellemiségben nevelni. Barkóczy az egyházmegyében is olyan rendelkezéseket hozott, amelyek megfeleltek az új papképzésnek. Megalapította az Oltáriszentségtársulatot, amelynek regulájában szerepelt az is, hogy a tagoknak segítenie kell egymást és a szegényeket. Nyitott a világi irodalom felé, nemcsak az egyházi szerzőket támogatta és az egri nyomdában számos, világi és egyházi tematikájú könyv kiadását segítette. Az anyanyelvű irodalmat a szélesebb körben való terjeszthetősége miatt patronálta, tehát a főpapságon kívül más néprétegeknek is kívánt olvasmányt biztosítani.

FARMATI ANNA

Angyali ifjak a jezsuita konviktusokban

*Gonzaga Szent Alajos tiszteletének pedagógiája és az
examen particulare gyakorlata*

A 18. században a legtöbb jezsuita iskolában, de főként a konviktusokban használták azokat a kis kézikönyveket, amelyek Gonzága Szent Alajos tiszteletét szorgalmazták, annak módját előírták, és így – gyakran Kosztka Szent Szaniszlóval együtt – a diákok számára példaként állították a fiatalon, szentség hírében elhunyt jezsuita szerzetest. Az 1726-os szentté avatás alkalmával a jezsuita tanintézetekben rendkívüli módon ünnepelték meg az eseményt, és Szent Alajos tiszteletét igyekeztek minél inkább elterjeszteni az ifjúság körében.

A kolozsvári jezsuita iskola sem volt ez alól kivétel, legalábbis erről tanúskodik a könyvtárban őrzött néhány latin és magyar nyelvű kézikönyv, illetve a piarista utódtemplom képtárában máig őrzött róla készült festmény, valamint a templom szószékén található ábrázolás. A kézikönyvek többnyire más jezsuita centrumokból származnak, de a kolozsvári Akadémiai nyomdában is megjelent egy ilyen kis kötet, először 1753-ban latinul,¹ majd 1759-ben magyarul is, nyilván elsősorban a jezsuita Lyceum diákjainak használatára. A könyvecske *A Jesus Tarsaságából-való Ganzaga Szent Aloysiusnak hat vasárnap-béli tiszteleti* címet viseli,² és része lehetett a kolozsvári jezsuita iskola és a köréje szerveződő hitélet Szent Alajos-tiszteletének.³ A kézikönyv ugyanis nem csak diákoknak szól – szemben sok más jezsuita iskola vagy egyetem latin nyelvű kiadványával. A hozzá kapcsolódó búcsúengedélyt ugyanis XII. Kelemen pápa kiterjesztette minden hívőre, aki olyan templomot látogat, ahol a szentnek oltára van, vagy az ünnepét megülik. A szövegből az köszön vissza,

¹ *Cultus sex dominicalis sancti Aloysii Gonzagae e Soc. Jesu Innocentum patroni a Clemente XII. P. M.* Typis Academicis Societatis Jesu, Claudiopoli, 1753.

² *A Jesus Tarsaságából-való Ganzaga Szent Aloysiusnak hat vasárnap-béli tiszteleti*, Kolozsvárott, Nyomtatott Catech. Bibliot. 1759. Esztendőben. Teljes, de nagyon elhasznált példány, a címlapon a jezsuita iskola jelvénye. Possesorbejegyzés: Molnár, seu Kosa de Kolozsvár A[nn]o 1770 Die 9.

³ A Szent Alajos-tisztelet meglétére utal a szent már említett ábrázolása az iskolához tartozó templom szószékén Kosztka Szent Szaniszlóval együtt, aki szintén az ifjúság védőszentje. Vö. SAS Péter, *A kolozsvári jezsuita, majd piarista templom kincstára*, Kolozsvár, Kriterion, 2007, 14.

hogy ez a kiadvány felnőtt olvasókra is számít, mégpedig mindkét nemből.⁴ Hiányoznak a kötetből a diákoknak szóló részek, kifejezetten csak a litánia említi Alajost az ifjúságnak jó példajaként.

Nemcsak a kolozsvári iskolában, hanem Erdélyben máshol is volt kultusza Gonzága Szent Alajosnak, bizonyítja a hasonló kötetek gyakori előfordulása a könyvtárakban. A nagyenyedi minoriták könyvtárában lévő nagyszombati példány possessorbejegyzése arról árulkodik, hogy nemcsak jezsuiták körében használták szívesen.⁵

A kiadvány eredete, lehetséges útvonala

A kolozsvári magyar nyelvű példány szövegében nincsenek a szerzőre utaló jelek, de szerkezete és a szövege kapcsolatot mutat Pirolt János felvidéken tevékenykedő jezsuita kiadványával, *A Jézus társaságából való Gonzága Aloysiusnak hat vasárnapbéli tiszteleti* című kézikönyvvel, amely Kassán jelent meg 1749-ben. A szövegnek még a tördelése is ugyanaz. A két kiadvány között csak az a különbség, hogy a kolozsvári tartalmazza függelékként a gyónásra való előkészület imáit, útmutatásait is. Előtte egy évvel, latinul látott napvilágot,⁶ utána pedig nyilván több kiadást is ismert.⁷

Pirolt János Keresztély Selmezbányán született 1698-ban, a fennmaradt adatok szerint csak németül és szlovákul beszélt, Nagyszombatban tanult, 1726-ban szentelték pappá, matematikát tanított, de hitszónokként is működött, volt házfőnök, rektor, socius, házi spirituális – tehát volt köze a neveléshez, jól ismerhette annak módszereit.⁸ Ő dolgozhatta át talán a hasonló címmel kezdődő, de kifejezetten diákok használatára szánt prágai Károly-Ferdinánd Egyetem kiadványait 1740-ből és 1744-ből, melyek ugyancsak a bécsi Katechetikai Sorozat részeként jelentek meg.

⁴ A nyolc búcsúfeltétel között „saját gyermekeid tanítani” kitétel, *A Jézus Társaságából-való...*, i. m., 6. Az önmegtartóztatáshoz javasolja a bortól való tartózkodást, a tisztaság állapotához illő magatartást. Uo., 37. Továbbá Uo., 105.

⁵ *Cultus Sancti Aloysii Gonzagae Societatis Jesu per sex dies dominicos*, Tyrnaviae, 1755. [Petrik V. 112.] Possessor: Patris Gerardi Ráduly. Vö. *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya*, szerk. RÁCZ Emese, Bp.–Kolozsvár, Országos Széchényi Könyvtár – Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, 2009, 67, 107.

⁶ *Cultus S. Aloysii per sex dominicas*, Kassa, 1748.

⁷ Ugyanaz a szövege a következő kiadásoknak: [PIROLT János Keresztély], *A' Jézus Társaságából-való Gonzága Szent Aloysiusnak hat vasárnap-béli tiszteleti*, Kassa, 1749; [PIROLT János Keresztély], *A' Jézus Társaságából-való Gonzága Szent Aloysiusnak hat vasárnap-béli tiszteleti*, Nagyszombat, 1751. [PIROLT János Keresztély], *A' Jézus Társaságából-való Gonzága Szent Aloysiusnak hat vasárnap-béli tiszteleti*, Nagyszombat, 1765.

⁸ Jezsuita névtár: <http://jezsuita.hu/nevtar/pirolt-janos/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. július 25.)

Ezek címe is nyomatékosan tartalmazta a szent patronátusát: *Cultus angelici juvenis S. Aloysii Gonzagae studiosae juventutis patroni*. Ezt a müncheni jezsuiták által létrehozott könyvkiadói alapítványt veszik át egyébként a nagyszombati jezsuiták is. Kolozsváron is használták egyik latin változatát, az 1741-ben Bécsben megjelent *Duplex cultus Sancti Aloysii de Gonzaga*-t. Később, 1771-ben is megjelenik egy könyvecske, de ennek szövege kevésbé mutat rokonságot az előzővel.⁹ Bizonyos strukturális elemek feltűnnek ugyan, de más az egységek sorrendje, egészen más a stílusa, és ez a kiadvány tartalmazza *A' Tanuló ifjúnak imádságát*, sőt a tanulásban való előmenetelért mondott imát is.

A kiadványok nem teljesen egyformák, de általános szerkezetet mutatnak. Mielőtt a kolozsvári könyvecske ismertetésére térnénk, röviden áttekintjük a latin nyelvű, kifejezetten diákoknak kiadott típust – amelyik Kolozsváron talán azért szorult hátérbe, mert a klerikus pályára készülő diákok 1753-tól Gyulafehérváron tanultak, Kolozsvárott hangsúlyosabb volt a világi katolikus értelmiségi képzése.¹⁰ A kiadványok tartalma legkönnyebben e táblázat segítségével vethető össze:

<i>Cultus sex-dominicalis Sancti Aloysii Gonzagae e Soc. Jesu Innocentium Patroni, Praga, 1744</i>	(Kassa – Nagyszombat) – Kolozsvár, 1759	Kolozsvár, 1771
<i>Plenariae indulgentiae Modus sex dominicos die sin honorem S. Aloysii celebrandi Intentio</i>	Szent Aloysiusnak ünnepe napján tellyes bucsu Minden vasárnapon meg-ujtandó szándék	Mi módon kellessék ezen könyvecskével élni
<i>Officium de S. Aloysio Gonzaga Litaniae Affectus S. Aloysii Orationes... (Donum puritatis. Immunitate a tentationibus, Imitationem S.</i>	Imádságok (<i>A tisztaságnak ajándékáért, Aloysius követéséért, Mennyei világosságáért, A szemek épségéért, Tellyes Bucsunak meg-nyeréséért, Szent Aloysiushoz</i>)	

⁹ Angyali Ifjú Gonzaga Szent Aloysius szent életének példája. Némely istenes gyakorlatosságok által azon szentnek Hat egymás utáni Vasárnapi tisztelére Alkalmaztatván Az ájtatos hívek hasznára Deák-ból Magyarra fordítatott, Kolozsvár, 1771.

¹⁰ VARGA Júlia, *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig*, Doktori disszertáció, Bp. 2007, 122–123. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargajulia-/disszert.pdf>. Az utolsó letöltés ideje: 2018. 08. 01.)

<p><i>Aloysii, Successum in Læteris, Auxilium in quacunq̄ necessitate, Sanitatem oculorum)</i> <i>Indulgentias Plenarias</i></p>	<p>Szent Aloysiusról Szolozma, Szent Aloysiusról litánia Imádságok (Oltáriszentségről, Emlékezések a Sz. Háromságról, az Oltári Szentségről, Bóldog Aszszonynak, Sz. Angyalokról, Sz. Ignátról és Xaveriusról, Sz. Aloysiusról és Stanislausról</p>	
<p><i>Meditationes de virtutibus S. Aloysii:</i></p> <p><i>I. Cura innocentiae,</i> <i>II. Cultus SS Eucharistiae,</i> <i>III. Amor Mariae,</i> <i>IV. Studium mortificationis</i> <i>V. Sensuum Compositio</i> <i>VI. Sancta conversatio</i></p>	<p><i>Szent Aloysiusnak életéről-való elmélgések</i></p> <p><i>I. A tisztaságnak és az ártatlanságnak megtartása,</i> <i>II. Aloysius belső szentsége,</i> <i>Aloysius külső szentsége,</i> <i>III. Az imádság gyakorlásáról és a szentségek vételéről</i> <i>IV. Istenes és okos társalkodásairól,</i> <i>V. Mária-tisztelet.</i></p>	<p>Elmélgések</p> <p>Sz. Aloysius Példája a' Töredelmességnek Sz. Aloysius a' Penitentiátartásnak Példája Sz. Aloysius a' Tisztaságnak példája Sz. Aloysius a' Lelki Tisztaságnak Példája Sz. Aloysius a' Felebaráti szeretetnek Példája Sz. Aloysius Isteni szeretetnek példája</p>
<p><i>Modus S. Aloysium In Patronum Studiorum diligendi</i> Officia scholastici Foedus amoris Leges Foederis Aloisiani Formula Foederis Dies menstrui S. Aloysii celebres Modus celebrandi diem natalem S. Aloysii Monita S. Aloysii ad adolescentem castum</p>	<p>Következnek a' Gyónás-kor, és Áldozás idejekor való imádságok</p>	<p>Ünnepe napjára szent Aloysiusnak</p> <p>A' tanuló ifjúnak imádsága Minden vasárnap megújítandó szándék Solosma Litánia Imádságok A' Tisztaságnak ajándékáért A' Kisirtetektől való megmenekedésért Sz. Aloysius követésért A' Tanulásban való előmenetelésért Ének</p>

A latin nyelvű kiadványok a búcsúengedély ismertetését, a búcsú elnyerésének feltételeit, valamint a szent kiszolozsmáján kívül litániát, életrajzi történeteket, elmélkedéseket és imákat tartalmaznak. A búcsú feltételei: vasárnapi szentséglátogatás, az életvitel megújításának vállalása, hat-hat Miatyánk, Üdvözlégy, Dicsőség és más imák, elmélkedés a szent erényeiről és azok utánzása, valamint az egyes konkrét erényeket egy héten keresztül gyakorolni és azokról gyónásban számot adni, közben olvasni szent Alajos életrajzát, vagy ha az nincs, más lelki könyvet, pl. Krisztus követését, kerülni a bűnalkalmakat és még a bocsánatos bűnöket is, kitenni Szent Alajos képét tiszteletre, önmegtagadást gyakorolni, a felebaráti szeretetet gyakorolni, részleges exament végezni, Szent Alajos tiszteletét terjeszteni.

A kép otthoni tiszteletének feltétele XIII. Benedek kegyességi gyakorlatához kötődik, ő személyesen is így fejezte ki buzgó tiszteletét a szent iránt, és lehet, hogy ezzel van összefüggésben annak az imalapnak a kinyomtatása is, melynek egyetlen példányát a nagyszombati könyvtár őrzi, és amelynek egyik oldala egy Szent Alajos-metszet.¹¹ Szent Alajos képe a kolozsvári iskolának is volt, szintén összefüggésben lehet ezzel a kitételrel.

A tartalomjegyzék tehát: *Intentio. Officium. Litania, Affectus S. Aloysiae (Orationes Ad impetrandum per S. Aloysii Merita). A hat nap tematikája: Donum puritatis. Immunitatem a Tentationibus, Imitationem S. Aloysii, Successum in Literis, Auxilium in quacunque necessitate. Sanitatem oculorum. Indulgentias Plenarias) Meditationes de virtutibus S. Aloysii: Cura innocentiae, Cultus SS. Eucharistiae, Amor Mariae, Studium Mortificationis. Sensuum Compositio. Sancta conversatio. Modus S. Aloysium In Patronum Studiorum deligendi.*

A kolozsvári 1749-ben kiadott könyvecske felépítése és nevelői koncepciója

Bár a szerkezet kissé eltérhet, újabb szövegek kerülhetnek be a kiadványokba, a nevelési koncepció nyilván ezzel nem változik, mégis úgy gondoljuk, hogy érdemes konkrét kiadvány konkrét célközönségében gondolkodni, nem pusztán általánoságokat megfogalmazni, ezért a következőkben kifejezetten a kolozsvári kiadvány szövegeinek pedagógiai jellegét vizsgáljuk, beleértve a hozzáadott függelék is.

Ez a kiadvány is a búcsúengedély ismertetésével kezdődik, melyből rögtön kiderül, hogy miért éppen hat vasárnapon keresztül kell végezni ezt az ájtatosságot: a szent ennyi évet töltött a jezsuita rendben, ezért a hat vasárnapon kívül az imák száma is hat. A napok tematikája ebben az esetben kissé eltér a latin kiadványoké-

¹¹ KNAPP Éva, *Ismeretlen nagyszombati áhítati nyomtatványok a XVII–XVIII. századból*, Magyar Sion, [Új Folyam VIII./ I], 2014/2, 160.

tól, viszont ez inkább csak sorrendi vagy hangsúlybeli eltérés: az I. fejezet témája *A tisztaságnak és az ártatlanságnak megtartása*, a II. *Aloysius belső szentsége*, a III. *Aloysius külső szentsége*, a IV. *Az imádság gyakorlásáról és a szentségek vételéről*, az V. *Istenes és okos társalkodásairól*, végül pedig a VI. *A Mária-tiszteletéről* szól.

A struktúra minden napra azonos, de érthető módon csak az első nap imádságai tartalmazzák az ájtatosság elvégzésének módját is. Az első pont mindig egy elmélkedés Szent Alajos életének egy-egy eseményéről vagy egyszerűen csak jellegzetes erényéről, mindig három pontba foglaltan, utána „fogadások”, vagyis jó elhatározások majd tanítások következnek, végezetül pedig a csodatételeiről szóló históriákat olvashatjuk.

A kognitív képességeket megszólító és mozgásba hozó rövid történetrészleteket megszakítják az elmélyülésre buzdító és személyes síkra terelő utasítások: *Szállj itt magadba és így gondolkodjál*, vagy a szokásos „*gondold meg...*” Ezek után az elmélkedés egyes szám első személyben folytatódik, elkezdődik az introspektív beszédmód általi megindítás – melynek leggyakoribb módja a beszélő önmaga és a példakép közötti hasonlóság, illetve a hasonlóság mértékének a keresése. Az elmélkedés mindhárom pontjánál ehhez kapcsolódó lelkiismeret-vizsgálatot szolgáló kérdések következnek. Majd minden vasárnap nagyon konkrét elhatározásokat tesz az ájtatosság végzője. Az elhatározásra minden reggel emlékezni kell, és napjában legalább egyszer, de lehetőleg kétszer visszatekinteni arra, hogy gyakorolta-e a megnevezett erényt. Könnyen ráismerünk itt Loyolai Szent Ignác módszerére, az „examen particulare” gyakorlatára. Ennek értelmében az ifjú szabadon szab ki penitenciát magának, megbánja, ha vétett valamit, kísértés esetén Máriához fordul. Ezt követi a rövid imádság *Szent Aloysiushoz* az éppen aktuális erény gyakorlásában való segítségért, hat-hat Miatyánk, Üdvözlégy és Dicsőség kíséretében, és ha még ezen kívül ideje, energiája van a hatodot végzőnek, más lelki olvasmányokkal is kiegészítheti az ájtatosságát: *Szent Aloysiusnak lelki tanúsági* vagy Kempis könyvének kijelölt fejezetei adnak lehetőséget erre. „Ha ez nem elég, olvasd Kempis Tamás könyvének 8. részét” – olvashatjuk az első vasárnap tanításai után.¹² A tanúságok lényegében bölcsmondások kommentárjai: három-három mondást tartalmaz egy-egy ilyen egység, a mondás a részlet elején és végén mintegy keretbe zárja a magyarázatot, és segít memorizálni a jeles és tanulságos mondatot. Ezt követik a csoda-elbeszélések, melyeknek az a szerepe, hogy elmélyítsék az imádkozó hitét Szent Alajos közbenjárásának hatékonyságában, illetve a csodák jellege az éppen kérdéses

¹² *A Jesus Tarsasgából-való...*, i. m., 44.

erény elnyerhetőségének, kidolgozhatóságának a bizonyítékai – tehát mintegy biztatásul is szolgálnak az ifjú számára.

A szövegek típusának egymásra következője összhangban van az ignáci pedagógia módszereivel: a megfontolás, a tapasztalat és a cselekvés mozzanatai jól követhetők a szövegépítkezésben.¹³

A kiadvány tartalmának nevelő jellege

A fenti vázlatos tartalmi és szerkezeti ismertetés körvonalazza a nevelési irányt és a módszert egyaránt. Először a tartalmi összetevőre vetünk egy pillantást: a szent életrajzára és az azzal összefüggő morális tanításra.

Ahhoz viszont, hogy a Gonzága Szent Alajos példaképvoltát megértsük, nem elég a kis lelki útmutatóban foglalt rövid életrajzrészleteket olvasnunk, mert ezek több esetben csak utalásszerűek, ezért eredeti életrajzokhoz is kell folyamodnunk.¹⁴ Valószínű, hogy a könyv használói is jól ismertek ilyen életrajzokat. Hevenes Gábor *Speculum Innocentiae*¹⁵ című munkája a kolozsvári kollégiumban is megvolt, mely kortárs biográfiaíró, Virgilio Cepari elbeszélése¹⁶ alapján készült, aki hűen és konkrét részleteiben rajzolja meg azt az életutat és jellemet, amelyet a jezsuita iskolákban tanuló ifjúság elé példaként állítanak, miután XIII. Benedek pápa *Apostolice servitutis* kezdetű brevéjében a jezsuita iskolák védőszentjévé nyilvánítja az akkor még csak

¹³ Ignáci pedagógia = *A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1998, 103–105.

¹⁴ Virgilio CEPARI SJ, *La vida del Beato Lys Gonzaga de la Compañía de Iesus. Hijo primogenito de Don Fernando Gonzaga, Principe del Imperio, Marques de Castellon, etc. Escrita en Italiano. Agora añadida de nuevo por el mismo autor, y traduzida de Italiano en lengua Española, por el P. Iuan de Acosta de la mesma Compañía*, Pamplona, Por Carlos de Labàyen, Impressor del Reyno de Navarra, 1623.

¹⁵ Hevenes Gábor műve egy háromrészes mű utolsó darabja, és először 1699-ben jelent meg Münchenben. Az előző kettőnek is azonos a tematikája: (I. Manducatio animae ad coelum, sive cura innocentiae in primo flore, II. Alphabetum angelicum). A kolozsvári iskola könyvtárában talált példány: HEVENESI GÁBOR, *Speculum Innocentiae, Sive Vita Angelica S. Aloysii Gonzagae Soc. Jesu: Monitis spiritualibus ad piam Juventutis institutionem accommodata, et proborum imitationi, ac sancti hujus venerationi proposita*, Tyrnaviae, 1714–1717. (Első kiadása Münchenben, 1690-ben, németül, franciául és lengyelül is megjelent. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Bp., 1896, IV, 835–841.)

¹⁶ CEPARI, *La vida del Beato Lys Gonzaga ...*, i. m.

boldog Gonzága Alajost.¹⁷ Hevenesi rövidített, az ifjúság számára adaptált, de még mindig eléggé részletes életrajzát tehát bizonyára ismerhették az ifjak és Szent Alajos tisztelői, volt mihez kötniük az elmélkedések allúzióit. A kisofficium himnuszai egyébként sokszor szintén konkrétabb életrajzi mozzanatokot énekelnek meg, mint amilyeneket az elmélkedésből megtudhatunk.

Az élettörténet ismeretében válik világossá, hogy a szent legnemesebb erénye az ártatlanság és a testi, lelki tisztaság volt. Életrajzai kiemelik csodálatos születését, értelmezik nemesi származását és az ahhoz való viszonyulást. Mindegyik életrajzban fontos elem Borromeo Károly tanúsága, mely szerint Alajos halálos bűnnel sohasem vétkezett. Már kilenc évesen tisztasági fogadalmat tett, melyet következetesen megtartott, a nőket messze elkerülte, még édesanyjára se emelte fel a szemét, nehogy kísértésbe essen. Szűz Máriát azonban odaadóan szerette. Emellett gyakorolta a szigorú önmehtagadást, buzgón és sokat imádkozott, különösen az Oltáriszentséget tisztelte, szívesen tanult, előjáróinak példamutatóan engedelmeskedett, és hősies fokon gyakorolta a felebaráti szeretetet, ami a pestises betegek ápolásában nyilvánult meg. Az ifjú megtanulhatta tehát az ő példáján keresztül megőrizni gyermeki ártatlanságát, vagy visszanyerni azt.

Az életrajzok hűen ábrázolják a családi konfliktusokat is, amelyek közepette Alajosnak meg kellett harcolnia a hivatásáért, de a kis kézikönyvek elbeszéléseiből ezek a mozzanatok kimaradnak, a koncepció szempontjából nem tűnik fontosnak ezek elbeszélése, tehát célirányos szelekcióval van dolgunk.

Az önnevelő módszer – ami nem hat napra szól

A kiadvány bemutatásakor már jeleztük, hogy az első vasárnapon bemutatott forráskönyv valójában a sajátosan Loyolai Szent Ignác nevéhez köthető *examen particulare* módszere, vagyis a részleges lelkiismeret-vizsgálat. A módszer önmagában nem új,¹⁸ mégis Loyolai Szent Ignác nevéhez kötődik, aki a *Lelki gyakorlatok*ban¹⁹ adja ennek teljes leírását és módszertanát, és mint az életszentségre, a tökéletességre

¹⁷ Virgilio CEPÁRI, *Vida de S. Louis Gonzaga*, ed. P. C. Gomes RODELES, Einsiedeln, 1891, 305. XII. Kelemen ezt minden iskolára és egyetemre kiterjeszti, és búcsúengedélyt ad a seisená végzésére. *Uo.*, 306.

¹⁸ Már a pogány korban is az önnevelés jól bevált eszközeinek számított. Vö. George G. GNASS SJ, *The Spiritual Exercises of Saint Ignatius*, Chicago, Loyola University Press, 153. és Pierre HADOT, *A lélek iskolája: Lelki gyakorlatok és ókori filozófia*, Bp., Kairosz, 2010, 19.

¹⁹ LOYOLAI Szent Ignác, *Lelki gyakorlatok (Magyar fordítás 1663-ból)*, kiad. NAGY Anna, PPKE BTK Pilisecsaba, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 1), 74–76.

való törekvés eszközét mutatja be, a lelkigyakorlatokon kívüli hitéletben is ajánlja. A 18. században már joggal feltételezhetjük, hogy bevett gyakorlatnak számított a „Rész szerént, es minden napi lelki esmeretnek vizsgálása.”²⁰

A jezsuita nevelés összhangban volt a *Lelkigyakorlatok* szellemével, és kezdettől fogva fontos összetevője volt az askézis, de ez nemcsak az önmegtágadást, hanem az erények gyakorlását is jelentette. Ezek között a legfontosabb az önfegyelem, az önuralom volt – amit azonban nem elég tanítani vagy hirdetni, vallották már a korabeli jezsuiták is, hanem gyakoroltatni kell. Ez volt például a Mária-kongregációk létrejöttének is az egyik oka és célja,²¹ illetve a *Ratio studiorum* nyolcadik pontja is ezt célozza: a lelki olvasmányokat nagyon szorgalmazza, különösen a szentek életének olvasását.²² A Szent Alajos tiszteletnek ez a formája is ezt szolgálja – az első nap részletes koreográfiájából tudjuk, hogy valójában az examen particulare gyakorlatára épül, amely ebben az esetben is elsősorban az erények kiépítését célozza meg. Szép példája annak, ahogyan a *Lelkigyakorlatok* módszereit, szemléletét a jezsuita pedagógia átvitte az oktatás és a nevelés területére is, ezáltal egységes formatív keretet teremtve.

Ennek a pedagógiának a célja egyszerre kognitív, vallásos és morális, eszménye az egyre tökéletesedő ember, aki ezen az úton előre haladva képes lesz elérni az üdvösséget. A 16–17. századi jezsuita iskolák is – ma úgy mondanánk – a komplex személyiségformálást tűzték ki célul, és ennek fontos eleme volt ugyan az intellektuális képzés, az irányított értelmi munka és a gyakorlat, de mivel a nevelés az egész személyiséget érinti, a lelki élet művelésére is gondot fordítottak.²³

Ha ezzel a háttérrel értelmezzük a Szent Alajos-hatod szövegeit, ráismerhetünk benne nem csak az examen particulare mozzanataira és követelményeire, hanem a fenti nevelési koncepciókra is.

²⁰ LOYOLAI Szent Ignác, *i. m.*, 24.

²¹ FINÁCZY Ernő, *A reneszánsz kori nevelés története: Egyetemes neveléstörténet III.*, Budapest, Neumann Kbt, 2004. <http://mek.niif.hu/04700/04731/btml/finaczynen0122/finaczynen0122.html> (Az utolsó letöltés ideje: 2018. 07. 25.)

²² Alain FARRELL SJ, *The Ratio Studiorum of 1599: Conferrence of Major Superiours of Jesuits*, Washington, 1970, 63.

²³ PÁLVÖLGYI Ferenc, *Hagyomány és megújulás harmóniája a jezsuita pedagógiában = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, Művelődéstörténeti műhely, 2006 (Rendtörténeti konferenciák, 2), 553–562; Uő., *Régi és új a jezsuita pedagógiában* = <https://btk.ppke.hu/db/0A/58/m00000A58.pdf> (Az utolsó letöltés ideje: 2018. 07. 25.); KARLOWITS-JUHÁSZ Orchidea, *A jezsuiták szeretetszolgálatát Miskolcon I: A szeretetszolgálat gyökerei a rend történetében és pedagógiai nézeteiben*, Gesta, XIV(2015), 18–34; 33.

A könyvecske általános útmutatóként is szolgálhatott a gyakorlati keresztény élet és spiritualitás több területén, lehetőséget adva a személyes variánsokra. Már rögtön a bevezető imában megnevezheti az ifjú azt az erényt, amelyben előrehaladást szeretne tapasztalni. Ehhez kéri a kegyelmet, Szent Alajos segítségét:

Nyerd meg életemnek meg-jobbitását, jóságos cselekedetekben, fő-képpen N. N. előmenetelemet [...] Továbbá hogy mind testemben, mind lelkemben egészséges legyek, hogy minden dolgaim, és foglalatosságim szerentséssen folyjanak, és kivált-képpen, hogy ezt a' gráziát, N.N. az én Mennyei Atyámtól megnyerjem.²⁴

De nemcsak a sajátos kegyelem kérése lehet személyes, hanem az egy-egy hétre felajánlott elhatározások közül való választás is, hiszen a teljes ajánlatot képtelenség követni.

Hogyan működik és hat a szöveg?

Nézzük meg ezt az egyhetes folyamatot közelebbről egyik hét esetében: *IV. Vasárnap és miként élt szent Aloisius a szentségekkel.*²⁵

Az elmélkedés kiemeli az életrajzból, konkrétumok nélkül, hogy Alajos következetes volt az imában, akár éjjel is fölkelte imádkozni, kereste a magányos helyeket, hogy imádkozhasson, szívesen imádkozott a kereszt előtt, és ezt érzelmek kísérték. A szerző rövid tanítást fogalmaz meg az imádkozó helyes hozzáállásáról: tiszta szív, buzgóság, remény és bizalom szükséges a jól végzett imához. A II. pont a tiszta szívvel mondott ima témáját fejt ki. Alajos életéből az életgyónást emeli ki, majd a nyolcnaponta történő gyónást és a stabil gyóntató meglétét. A III. pontban az Oltáriszentség iránti tisztelettel kapcsolatos szokásait ecseteli. Az ifjú közben mindhárom pontnál a kérdések mentén bemérheti, hogy ő most hol tart mindebben.

Sz. Aloisius soha sem nappal, sem éjjel az Imádságtól meg nem szűnt. Hát én hány-szor imádkozom? 's micsoda ájtatossággal, buzgósággal? Hányszor jut eszembe nem mondom éjjel, hanem csak nappal-is, és estvéli szokott imádságaimat olly könnyen el nem mulatnám! De ha elmondom-is csak imit-

²⁴ *A Jesus Tarsaságából-való...*, i. m., 13.

²⁵ *Uo.*, 82.

amot való elme csavargással mondom el. Emelem-é fel elmémet rövid főhászkodás által minden foglalatosságim előtt?²⁶

Utána következnek az imával és a szentségekkel kapcsolatos fogadások, amelyek teljesítésére naponta legalább egyszer vissza kell tekintenie: figyelmesebb ima, saját választott ima elmondása, a gyónásainak minősége (a legfontosabb, hogy ne legyen formáság), reggel este templom felé fordulva elmondott ima az Oltáriszentség tiszteletére, lehetőség szerint hétköznap is misehallgatás, az Oltáriszentség elkísérése beteghez.

A gyakorlatok egyszerre szokást alakítanak és szokást rombolnak: kialakítanak egy rendszeres cselekvési formát (életvitelt), a reflektív módszer ugyanakkor a személyességet, az önismeret fejlődését és az elevenséget segíti elő.

A szokásalakítás egyféle programozás, amihez viszont a mai pszichológiai ismeretek értelmében nem elegendő egy hét (legalább 28 nap szükséges hozzá), a hat hétig tartó mindennapos részleges lelkiismeret-vizsgálat azonban megfelel ennek a követelménynek is. A tematikus egység viszont a lelkigyakorlatos könyvben is egy hetes ritmusú, és már egy hét után javulást feltételez:

Fel jedzésre méltó hogy az abrazolásban, egy linea a másiknál hoszab, a' legh hoszszab Vasárnapra rendeltetett, a' másik Hetfőre, a mely rövidebis: es az utan naponként rövidebbe; mert illik hogy minden nap megh kissebbitessék a'vetkeknek avagy bűnnek esete.²⁷

A tanítás ebben az esetben arról szól, hogy az Oltáriszentség segít megőrizni az ártatlanságot. Az ima Alajoshoz pedig az ájtatosság lelkületének elnyeréséért szól, de van egy másik szerepe is: az examen során az imádkozó hozzá fordul, nem Istenhez, neki vallja meg gyarlóságát, és az ő közbenjárását kéri. A megszólítás genitívusa („O Istennel egyesült Aloysiusom”) is ezt a közvetett affektivitást fejezi ki.

A szent bölcsmondásai főleg a bűnbánatra ösztönöznek, a bocsánatos bűnök kerülésére buzdítanak. Kempis könyvéből az I. könyv 21. fejezetét jelöli ki, melynek témája a szívbeli töredelmesség. A *Historia* elbeszéli, ahogyan Alajos segít a közbenjárását kérő Ersilia asszonynak a bűnbánó lelkület és áhítat kialakításában: olyan szívbeli töredelmet eszközöl ki számára,

hogy annak nagy-vólta miat' szive majd ketté láttatott hasadni [...] egész erejében el-szakadozván, a' teste ugyan földre esék; a'lelke pedig el-ragadtatott:

²⁶ *Uo.*, 80–81.

²⁷ LOYOLAI Szent Ignác, *i. m.*, 25. Magyarázata az eredeti ábrának.

mellyel ragadtásban látá, hogy Sz. Aloysius abból a lámpásból, melly az ő ol-tára előtt ég, vala, olajat vévén, azzal ötet elájultában kenegeti vala.²⁸

Majd a könnyek adományát megkapva megmutatja neki a Poklot és a Purgatóriumot, nehogy a penitenciatartás szándékától elálljon.²⁹

A különféle típusú szövegek hol az akaratot, hol az érzelmeket szólítják meg, hol pedig a motivációt erősítik. A *Historia* szerepe sok esetben az, hogy a lelkigyakorlatokban is oly fontos képzelet erejét is behívja az eddig nagyon is az értelmi megfontolás által irányított folyamatba.

A speciális heti erénygyakorlatok ellenére azonban az imádkozó gyakran találja szembe magát – a heti tematika mellett – Szent Alajos alaperényeivel: javulásért könyörgőnek mintegy szűrő a szent tiszta látása: az „ami a te szűz szemeidnek nem tetszik”, azon kell változtatni. Vagy az előbbi példa esetében az Oltáriszentség egyik legfontosabb hatásaként az ártatlanság, a tisztaság megőrzése áll. A zsolozsma himnuszai szintén az angyali ártatlanság gondolatát hozzák elő: „Oly ártatlan lévén, mint angyal éltében, / Mintha nem-is vólna test természetében.”³⁰ A litánia szintén tartalmaz tipikus elemeket: „nagy okosságú, angyali, szemérmes, tétovázó elme nélkül imádkozó, érzékenységét mindenkor szorgalmassan őrizte.”³¹

Alajos legalapvetőbb erénye az angyali tisztaság, a megőrzött ifjúkori ártatlanság erénye, jellegzetesen ez az első vasárnap témája, de amint látjuk, a többit is átszövi, illetve markánsan felbukkan az ötödik vasárnap elmélkedésében is. Lényegében a többi is ehhez a sajátos erényhez akarja közelebb vezetni az ifjút. Az utolsó nap tanúsága ezt meg is fogalmazza:

Örülnek a szentek, amikor látják, hogy az emberek az ő jó cselekedeteiket követik. Annakokáért ha valamely jóságos cselekedetben akarod magadat gyakorolni, hogy azt hamarább megnyerhessed, azt a Szentet válaszd Patrónusul, a'ki életében abban foglalta magát, most immáron azt kívánna, hogy a tisztelői is azon jóságos cselekedetet kövessék. Te a Szent Aloisius életéből már ezt, már am azt, vedd elé.³²

²⁸ *A Jesus Tarsaságából-való...*, i. m., 95–96.

²⁹ Az utalást követve Kempisnél ezt olvashatja a gyakorlatozó az I. könyv 21. rész 23. pontjánál: „Ha pedig szívedben a kárhozatnak és a tisztító tűznek eljövendő kínjait át meg át-elmélnéd, úgy hiszem, minden munkát és fájdalmat örömet elviselnél, és semmi szigorúságtól sem rettegnél.” KEMPIS Tamás, *Krisztus követése*, Bp., Ecclesia, 1990, 65.

³⁰ *A Jesus Tarsaságából-való...*, i. m., 17.

³¹ *Uo.*, 24–26.

³² *Uo.*, 127.

A tanítások itt már nem Mária-tiszteletről szólnak, hanem mintegy kivezetnek a hosszas gyakorlásból, és szempontokat adnak a jó keresztény élethez.

A hatod hirtelen zárul, nincs semmilyen kivezető ima, lezárás – az utolsó szövegeket a gyónásra való előkészület imái és lépései zárják. Valószínű, hogy a kassai példánnyal szemben ezt a megoldást a szükség hozta, de nem biztos, hogy nélkülözött minden szerkesztési koncepciót, hiszen az examen particulare hathetes gyakorlata után logikus és jó levezetés a lényegében az examen generalét szorgalmazó, gyónásra felkészítő kis fejezet.

Ha tehát szövegegységként nézünk erre a kis könyvecskére, inkább funkcionális gyűjteménynek, igazi használati útmutatónak és szövegtárnak nevezhető, amely begyakoroltat bizonyos technikákat – amelyek eredménye az erkölcsi élet, a jellem erősödése. Tipikus példája a kézikönyvnek, melyben ugyan megfigyelhető egy bizonyos szintű rendszeresség (a hat napra elosztott gyakorlatok hasonló szerkezetű egységekben sorjáznak, tartalmi koherenciát is tapasztalunk), mégsem kelti a kerek, kidolgozott, kész szöveg érzését, mert a teljes szöveg a használatkor jön létre. A valódi szöveg a használóban formálódik, aki válaszol a kérdésekre, elmondja a hat-hat imát, megfontol, visszatekint – vagyis összeilleszti és megalkotja a maga számára a különböző szövegeket.

A nevelő ájtatosságnak ez a típusa később nagyon népszerű lett, az angyali ifjú még a 20. század elején is az ifjúság elsőszámú követendő példaképének számított, erről számos kiadvány tanúskodik. Mindaddig annak számított, amíg meg nem változott az ifjak ideálja, és úgy az ifjúság, mint a nevelés fókuszja át nem váltott angyaliról spirituális elhivatottságú hús-vér emberire.

FRAUHAMMER KRISZTINA

Imádság és ABC

*18. századi lelkiségi művek az olvasás készségének tanításában
és az anyanyelv ápolásában**

Rövid tanulmányomban a lelkiségi irodalomhoz tartozó művek (elsősorban imakönyvek, imaszövegek, katekizmusok, elmélkedések és vallásos népkönyvek) eddig talán kevésbé előtérbe kerülő funkcióiról szeretnék szólni. Az utóbbi évek témában végzett kutatásai során körvonalazódott bennem az a felismerés, hogy e műfajoknak az egységes oktatási rendszer kiépülése előtti évszázadokban milyen fontos szerepe volt. Sok más egyéb funkciójuk mellett (gondolkodás, magatartás alakítója, konfesszionalizáció segítője, vallási közösség erősítője, egyházi tanítás közvetítője, etikai értékrend, egyéni kultuszok formálása stb.) ugyanis meghatározó helyet foglaltak el az egyéni és közösségi alfabetizációs folyamatok alakításában. Például azért, hogy a vallásos olvasmányok a 19. század közepéig – sőt bizonyos esetekben még tovább is – kiemelt szerepet tölthettek be az olvasmányanyagok sorában. Különösen a társadalom alsóbb csoportjainál. Olvasásuk, illetve gyakori újraolvasásuk által pedig egy újabb feladatot is elláttak: ápták, segítették – különösen az etnikumok esetében – az anyanyelv megőrzését és fenntartását. Mindezekről nyilván nem független az a tény sem, hogy az olvasás képességének elsajátításában és begyakorlásában szintén alapvető forrásul szolgáltak. A következőkben a lelkiségi irodalomnak ezeket a sajátosságait veszem számba 18. századi példákat felhasználva.

Az imakönyv helye a 18. századi olvasmányok között

A vallásos olvasmányok, különösen az imakönyvek populáris, tömegigényt kiszolgáló jellege széles körben ismert jelenség. Jó néhány olvasástörténettel, alfabetizációval foglalkozó tanulmányban olvashatunk arra vonatkozó megállapításokat is, hogy a *Biblia* és az imakönyv évszázadokon keresztül alapmű volt a kisebb és nagyobb magánkönyvtárakban, sőt még az írástudatlanok lakásában is megtalálható

* A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport tudományos munkatársa.

volt.¹ Ezeket az imakönyvek népszerűségére vonatkozó szakirodalmi utalásokat, további – néhány szintén közismert imakönyv kiadási számára vonatkozó – mennyiségi adattal is aláhúzhatjuk. Példaként említhető Pázmány Péter *Keresztyéni imádságos könyve*, mely 1606-tól 1886-ig 28, Pongrácz Eszter *Arany koronája*, mely 1719 és 1911 között 38, Ujfalusi Judit sokat olvasott népkönyve a *Makula nélkül való tiükör*, amely 1712 és 1904 között 18, Szikszai György protestáns *Keresztyéni tanítások és imádságok* című 1786-os imakönyve pedig 76 kiadást ért meg. Mindezen adatok ellenére az olvasástörténeti tanulmányok jellemzően nem mennek túl az imakönyvek olvasmányanyagok közötti népszerűségének és arányának megállapításán. Ha a korszak könyvészeti adatait áttekintjük, az első, ami szembeűnő: a vallásos könyvek 18. század eleji igen nagy aránya. A tematikai áttekintést végző Benda Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy a vizsgált korszakban a vallásos tartalmú könyvek az összes magyar nyelvű kiadvány 98%-át tették ki (2940 db), és ezt az uralkodó helyzetet 1760-ig meg is tartották.² Petrik Géza könyvészete alapján hozzávetőlegesen azt is meg tudjuk állapítani,³ hogy e vallásos könyvek, azaz gyakorla-

¹ A teljesség igénye nélkül: SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, Bp., 2002 (A Ráday gyűjtemény évkönyve, X), 81–100; *Le livre religieux et ses pratiques: Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne: Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit*, hg. Hans Erich BÖDEKER, Gerald CHAIX, Patrice VEIT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 101), 13–24; Dominique JULIA, *Az olvasás és az ellenreformáció = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000, 268–305; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996, 80–82; SZ. KRISTÓF Ildikó, „Istenes könyvek – ördögös könyvek” (*Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján*) = *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 1995 (Népi kultúra – Népi társadalom, 18), 67–104; KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció és írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT, 2008 (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3), 79; HORVÁTH József, *A 18. századi kislelki bagyatéki iratok mint a vallásos olvasmányok kutatásainak forrásai = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 8, szerk. PILIPKÓ Erzsébet, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2013, 207–221.

² Benda Kálmán Petrik könyvészete (*Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, szerk. PETRIK Géza, Bp., I–IV., Bp., 1888–1892.) alapján végezte kutatásait. Már ő is jelezte azonban, hogy a cím alapján nem mindig azonosítható a műfaj. Adatait tehát mindenképpen csak tájékoztató jellegűnek tekinthetjük. BENDA Kálmán, *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*, Valóság, 1976/4, 537.

³ Az adatokat az Arcanum adatbázis (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Petrik/>, az utolsó letöltés ideje: 2018. 07. 26.) keresőjének segítségével nyertem. Az imádság és imakönyv címszavakra kiadott találatokat tekintettem csak át, elképzelhető, hogy még ezeken is túl találhatóak lettek volna imakönyvek, ehhez azonban a teljes anyag tételes át-

tilag a magyar nyelvű könyvek valamivel több, mint 5% volt (154 db) imakönyv.⁴ Holl Béla 1958-as kéziratot bibliográfiája még pontosabb adatokkal szolgál, igaz csak a katolikus imairóadalom tekintetében. Az 1700 és 1800 közötti időszakból 123 féle különböző katolikus imakönyv, 209 kiadását tüntette fel.⁵ Ezek az adatok jól rámutatnak az alapvető arányokra, és véleményem szerint arra is, hogy az imakönyv fontos helyet kapott az olvasmányok sorában. Ezt a megállapítást tovább lehetne még árnyalni, ha rendelkeznénk a kiadási darabszámokra vonatkozó adatokkal is, hiszen az még jobban mutatná, hogy hányan olvashatták és használhatták ezeket a könyveket. Ezek hiányában egyelőre csak szakirodalmi adatokra hagyatkozhatunk. E szakirodalmi adatok háttérében olyan forrásfeltárások állnak, amelyek boszorkánypercek, hagyatéki leltárak, árvaszéki, gyámügyi iratok olvasástörténeti elemzésén alapulnak.⁶ Egyben mindegyik elemzés hasonlóságot mutat: az imakönyvre, mint olvasmányra kiemelt szerepet osztanak, még azokban a társadalmi rétegekben is, ahol magas volt az írástudatlanok és félalnfabéták száma. Ők, még ha csak a betűk passzív ismeretéig jutottak is el, nehezen, de olvastak.⁷

Legkönnyebben az imakönyvvel boldogultak, hiszen ez az intenzív olvasás klasszikus példája, amikor nem sok, folyton változó szöveget fut át az olva-

nézésére lett volna szükség. Ez a feladat még előttem áll, így a százalékos arányok és darabszámok csak hozzávetőleges pontosságúak.

⁴ A hazai könyvállomány teljes körű áttekintése nyilvánvalóan csak akkor lenne teljes, ha az idegen nyelvű kiadványokat is át tudnánk tekinteni, hiszen tudjuk például, hogy a német és latin nyelvű kiadványok is nagyon komoly szerepet játszottak a korszak olvasási kínálatában.

⁵ HOLL Béla, *A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságokönyveink bibliográfiája*, Bp., Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, kézirat, Saját írások, 121. tétel, 1958.

⁶ SZ. KRISTÓF, *i. m.*, 67–104; TÓTH, *i. m.*, 80–82; HORVÁTH, *i. m.*, 207–221; valamint HORVÁTH József, *A XVIII. századi győri árvairatok népi vallásossággal kapcsolatos adalékairól = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 5, szerk. LACKOVITS Emőke, MÉSZÁROS Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóság, 2001, 285–297.

⁷ Sz. Kristóf Ildikó több írásában is rámutat arra, hogy a 18. sz. második feléből származó egyes összeírásaink, amelyek az iskolák, iskoláztatás helyzetéről tudósítanak, nálunk is arról tanúskodnak, hogy a parasztgyerekeknek is volt lehetőségük megtanulni legalább olvasni. Éppen akkor veszik ki a gyermekeket az iskolából, amikor az írás és a számolás megkezdődne. SZ. KRISTÓF, *i. m.*, 69; valamint SZ. KRISTÓF Ildikó, *Statistikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század.) = Történeti források – néprajzi olvasat: Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*, szerk. FÜLEMILE Ágnes, KISS Réka, Bp., L'Harmattan, 2008 (Documentatio Ethnographica, 23), 209–225.

só, például, egyetlenegy nagy becsben tartott és szinte már kívülről tudott szöveget olvas át újból és újból.⁸

Így, a félig vagy egészen kívülről tudott imádságokkal a bizonytalanabban olvasók is megbirkózhattak. A boszorkánypererek anyagai is ezt támasztják alá, a bennük megjelenő személyek „ismerősen bántak a nyomtatott kultúra egyes termékeivel, s ezeket valószínűleg olvasni is jobban tudták, mint az írott dokumentumokat.”⁹ Ezekben a peres anyagokban is az imakönyvek olvasásáról található a legtöbb adat, ezeket olvassák például mise alatt, haldokló vagy beteg ember mellett.¹⁰ Az imakönyvek ezenkívül több személy közös énekét, imáját is szolgálták, ilyenkor a jobban olvasó segíthette a gyengébb társát.¹¹ Tóth István György arra is rámutat, hogy a parasztok a könyv fogalmához leggyakrabban az imakönyvet társították így számukra az olvasás egyet jelentett az imádkozással, e két szót gyakran szinonimaként használták.¹² Ezzel némiképp egybecseng, a hazánkban évszázadokig használatban lévő *Makula nélkül való tükör* német kiadásának szerzői előszavában olvasható útmutatás. Ebben Martin von Cochem leírja, hogy műve összeállításakor az „egész egyházi év során használható házi olvasmánnyal akarta ellátni az egyszerű híveket”, hogy „olvasás által imára buzdítsa” olvasóit.¹³ Végül Bálint Sándor egy 1981-es visszaemlékezését idézem:

Édesanyámék heten voltak testvérek, ő volt közöttük a legfiatalabb és az egyetlen írástudó, aki azonban testes imádságoskönyvén a „Mennyei vigaságon” kívül mást alig olvasott [...].¹⁴

Jóllehet vizsgált korszakunkon túlmutat ez az adat, ugyanakkor jelzi, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben az imádságos könyvek még két évszázad múltával is őrizték az olvasmányanyagok közötti kiemelt szerepüket.¹⁵

⁸ TÓTH, *i. m.*, 80.

⁹ SZ. KRISTÓF, *Istenes könyvek...*, *i. m.*, 79.

¹⁰ *Uo.*, 84.

¹¹ TÓTH, *i. m.*, 80.

¹² *Uo.*, 81.

¹³ MARTIN VON COCHEM, *Das große Leben Christi, oder ausführliche andächtige und bewegliche ganz Volkommene Beschreibung deß Allerheiligsten Lebens und bitteren Leidens unsers Herrn Jesu Christi und seiner glorwürdigsten Mutter Mariae*, Frankfurt, Bencard, 1689, *Előszó*.

¹⁴ BÁLINT Sándor, *A hagyomány szolgálatában*, Bp., Magvető, 1981, 233.

¹⁵ Bővebben lásd: FRAUHAMMER Krisztina, *Olvassa imádkozni, imádkozva olvasni: Alfabetizáció és olvasástörténeti adalékok az imakönyv műfaja kapcsán = Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*, szerk. JAKAB Albert Zsolt, VAJDA András, Kolozsvár, KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet–EME, 2017, 705–715.

Anyanyelv megtartása, fenntartása

A vallásos tárgyú olvasmányok a nemzetiségiek esetében az áhítatkeltés és alfabetizációs kompetenciák formálása mellett egyéb fontos funkciót is betöltöttek: hatékonyan közreműködtek a saját nemzeti anyanyelv megtartásában és átadásában. Így például meghatározó szerepű volt, és a mai napig is szinte minden békési szlovák evangélikus család lakásában megtalálható Jíří Tránovský *Cbitara Sanctorum* (1636, Lőcse) című templomi énekeskönyve.¹⁶ A gradiscei horvátoknál hasonlóan nagy becsben volt tartva a Bogovics Lőrinc féle *Hísa Zlata* („Aranyház”) (Sopron, 1755) imakönyv.¹⁷ Magam elsődlegesen a magyarországi németek körében végeztem adatgyűjtést, amely során egyértelműen kirajzolódott, hogy ők is hosszú évszázadokon keresztül ragaszkodtak saját, anyanyelvi imakönyveikhez. A németek körében a legelterjedtebbek Martin von Cochem 18. századi imakönyvei (*Große, Mittlere, Kleine Himmelschlüssel; Große, Mittlere Baumgarten*) voltak. Ezeknek a 20. elejéig hallatlan nagy számban készültek az újabb és újabb utánnomásai.¹⁸ Szinte mindenki ezeket használta, akár több generáción át is, hiszen ezekben megtestesült a régi hazára való emlékezés. Erre könyvészeti munkák adatai,¹⁹ egy-egy néprajzi tanulmány,²⁰ illetve az imakönyvek belső borítójának bejegyzései utalnak. Az imakönyvek azon túl, hogy lelki táplálékul szolgáltak olvasójuknak, összekötő kapcsok is voltak az anyanyelvvél, hiszen „a betű és az abban elrejtett tudás

¹⁶ A könyvet a köztudatban csak „Tranoscius”-ként emlegetik szerzője után. Első kiadása 1636-ban jelent meg Lőcsén, ezt több mint 80 további utánnomás követte. Bővebben lásd: TÁBORI György, *A részletes Tranoscius*, Békéscsaba, Békés Megyei Tanács Végrehajtott Bizottságának Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986.

¹⁷ Bővebben lásd: HORVÁTH Sándor, *Egy 18. század közepi ima- és énekeskönyv a grádistryei horvátoknál* = *Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp.–Piliscsaba, Szent István Társulat – PPKÉ BTK, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelki-ségtörténeti tanulmányok, 2), 63–94

¹⁸ 1749 és 1917 között 56 német nyelvű kiadása született Magyarországon az itt említett imakönyveknek. Az adatok forrása: Michael LEHMANN, *Das deutschsprachige katholische Schrifttum Altungarns und der Nachfolgestaaten 1700–1950*, Mainz, Hase & Koehler, 1975 (Studia Hungarica, 9), 97–489.

¹⁹ MONOK István, *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában: Statisztikai megközelítések* = *Európai szemmel: Tanulmányok Köpeczj Béla tiszteletére*, szerk. KALMÁR János, Bp., Universitas, 2007, 35–38.; LEHMANN, *i. m.*, 97–489.

²⁰ MINDSZENTI Gyöngyi, *Religiöse Bräuche der Deutschen in Nadwar/Nemesnádudvar: Német vallási szokások Nemesnádudvaron* = *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 2, szerk. MANHERZ Károly, Bp., ELTE Germanisztikai Intézet – Magyar Néprajzi Társaság, 2006, 200–237; BOROSS Marietta, *Illustrationen der handschriftlichen Liederbücher der Deutschen auf dem Heideboden* = *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 23, szerk. BALASSA Iván, Bp., Tan-
könyvkiadó, 1979.

idővel dacoló hatalom, a múlt drága szellemi öröksége a jelenkor nemzedéke számára.”²¹ Eszközül szolgáltak a nyelv pallérozásához és megtartásához is. Ez főként a 19. század második felétől kapott nagyobb jelentőséget, amikor a magyar nyelv hivatalossá tételével megindult a betelepített németiség körében egy kétnyelvűsödési, illetve magyarosodási folyamat. A kulturális és nyelvi asszimilációs folyamatok leggyorsabban a társadalom felső rétegeiben éreztették hatásukat, elsődlegesen a városokban élő német polgárság, iparosság és hivatalnokok körében. A vidéki parasztság esetében lassabban zajlott mindez, itt sokkal tovább őrizték anyanyelvüket és ez valamelyes konzerválta is az itt élők hagyományait. Így itt továbbra is használatban maradtak, sőt gombamód megszorodtak, a 17–18. században kiadott, a népi igényeket kiszolgáló, érzelmekkel gazdagon átítatott imakönyvek utánnomásai.²² Ugyanerről a jelenségről tanúskodnak a heidebauer németiség²³ gyönyörű kézírásos kódexei, amelyek csaknem minden családban fellelhetőek voltak. Ezek eredeti, nyomtatott forrásból, egyéni átmásolás útján keletkeztek, gyakran egyéni bejegyzésekkel, énekekkel, receptekkel kiegészítve. Elsősorban a tulajdonos család szórakozását, lelki áhítatát szolgálták.²⁴ A 18–19. század során csaknem minden heidebodeni német családban megvoltak, és vasárnap délután ezekből olvastak fel egymásnak. Megőrzésük, tovább vezetésük a családi hagyományok szerves részét képezte. Szövegeik két alapműre vezethetők vissza: Nikolaus Hermann: *Evangelia auf alle Sonn- und Festtag in gantzen Jar [...]* (Wittenberg, 1560); és Jacob Bohr *Geistliche Glücksbafen* (Passau, 1634) című munkájára. Hermann protestáns volt, Bohr katolikus, de szövegeiket kölcsönösen olvasta és használta mindkét felekezet.

Imaszövegek az olvasás, írás elsajátításában

Mind olvasásoknak pedig s mind írásoknak legyen céljuk a Miatyánk, egy asztaláldás s egy étel után való hálaadás, egy reggeli és estvéli imádság. Mellyeket minekutána jól megtanulták, mind olvasni s mind írni, a chatkizmus adassék kezekbe s azt hadd tanulgatdogálják könyv nélkül, azonban a szentírásból a Rómabeliekhez irt levelet, vagy az Ó Testamentumból egy

²¹ TÁBORI, *i. m.*, 13.

²² A magyarországi németiség imakönyveiről bővebben lásd: FRAUHAMMER Krisztina, *Martin von Cochem imakönyvei mint az identitás megőrzésének forrásai*, Honismeret, XLI/1(2013), 8–11.

²³ Bél Máttyás nevezi így a történeti Moson vármegyében élő német lakosságot.

²⁴ Bővebben lásd: MANHERZ Károly, *A jánosomorjai kódex*, Bp., Pytheas Kft, 1991. A könyvek külön értékei a gyönyörű illusztrációk, amelyek forrásul szolgálnak az itt élő németiség viseletének, tárgyi környezetének, flórájának és faunájának tanulmányozásához.

szép históriát naponként írjanak ki, hogy az írást gyakorolván az Isten igéjéből valamit tanuljanak.²⁵

Apáczai Csere János 1653-ban leírt útmutatásai vizsgált korszakunk iskolai olvasókönyveiben és az olvasás tanítás módszereiben is visszaköszönnek. Mészáros István tankönyvkiadás történetéről szóló könyvében a 16. századtól kezdődően igazolja konkrét példákkal, hogy az ábécéskönyvek elengedhetetlen alkotóelemei voltak a vallásos szövegek.

Az első, magyar szövegek olvasásának megtanulását célzó ábécéskönyveink katekizmus-ábécéskönyvek voltak: az olvasásgyakorlás szövegeit a katekizmus, vagyis a kérdésekben-feleletekben feldolgozott elemi vallási ismeretek anyaga alkotta.²⁶

A korszakból az imádságokat tartalmazó ábécéskönyvek és katekizmusok mellett a bibliai történeteket tartalmazó népkönyveket és egyházi énekeskönyveket említhetjük még, mint az olvasás elsajátítását segítő műveket. „Ezek nyilván a tanulmányok fontos, kiiktathatatlan eszközei voltak, de nem tekinthetők ‘tan’-könyveknek.”²⁷ A szakirodalmi bibliográfiák és könyvtári katalógusok adatai arra is rámutatnak, hogy ez a helyzet az elemi szintű oktatásban még a 18. században, sőt a falusi iskolákban még a 19. században is fennállt.²⁸ A betűk, betűsorok, betűkapcsolatok, szószedetek mellett, szinte mindegyik falusi iskolásoknak összeállított tankönyvben megtalálhatjuk az alapvető imádságokat: A *Miatyánkot*, az *Üdvözlégyet*, az *Apostoli imádságot*, reggeli és esti imaszövegeket, a tízparancsolatot, valamint olvasási gyakorlatként szolgáló erkölcsnemesítő, példázat jellegű történeteket és meséket.

A teljesség igénye nélkül a korszak néhány tankönyve példaképpen:

²⁵ APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyklopédia: Az az, minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása*, Utrecht, 1653, 362.

²⁶ MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Dabas, Tankönyvkiadó, 1989, 6.

²⁷ *Uo.*, 27.

²⁸ Itt utalnunk kell arra is, hogy a 18. század utolsó harmada és a 19. század első évtizede volt az az időszak, amikor a tankönyvek évszázadok óta meglévő kizárólagos latin nyelvűsége kezdett megszakadni és már magyar nyelvű könyvekből oktattak. Lásd: FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*, Magyar Könyvszemle, 115/3(1999), 314.

- *Abecedarium latino-hungaricum, seu Elementa linguae Latinae et Hungaricae*, Pozsony, ca. 1752.²⁹
- *A magyar szőlésnek kezdetéről és módjáról való keresztény tudomány, mely a kisdedeknek az ő oktatásokra, egynehány imádságokkal együtt kinyomtatott*, Nagyszombat, 1756.³⁰
- *Libellus Alphabeticus, Cui praeter rudimenta quaedam fidei christianae, et aliquot Praes, Adjecta est Brevis Nomen-Clatura Latino-Ungarica*, Sopron, Joan Josephi Siess, 1758.³¹
- *Leány Á-BÉ-CZE A Felsőbbek engedelméből*, Kolozsvár, 1784.³²
- Bossányi Szerafin, *Nagy Kathekbismus az az keresztényi iskola, melyben a nevelendék ifjúság az egy üdvösséges és közönséges HITNEK fundamentomára tanít*

²⁹ Ez az első, 1630-ban, Pápán, Pécselyi Király Imre érsekújvári református prédikátor tollából megjelent 17. századi latin–magyar ábécéskönyv egy későbbi kiadása. Gyakorló szövegei között az alapvető imák, a tízparancsolat és diákimádságok (*Az iskolában deáki seregnek könyörgése, Az iskolában deáki seregnek hálaadása*) olvashatóak. Az OSZK katalógusában további, azonos címen megjelent kiadásai a tankönyvnek: 1630 (Pápa), 1667 (Sárospatak), 1755 (Kolozsvár), 1791 (h.n.), 1800, 1806, 1807, 1809 (Komárom), 1804 (Debrecen), 1806 (h.n.), 1811 (Kassa), 1811 (Buda), 1820 (Buda), 1822 (Pozsony). Mészáros említ még egy 1762-es Brassóban, egy 1764-es Kassán és egy 1720-as Brassóban megjelent példányát is. Teljes egészében ezt a típust követi az azonos című, *juxta exemplar Debreceniense, vagy debretzeni formára* alcímű ábécéskönyv is, amelyet a debreceni református kollégiumban és a vonzáskörzetéhez tartozó iskolákban használtak 1720-tól. Lásd: FEHÉR *i. m.*, 317. Mészáros ennek első megjelenését 1714-re teszi. Lásd: MÉSZÁROS István, *A magyar olvasástanítás története a kezdetektől 1777-ig = A magyar olvasástanítás története: Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé*, szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, Bp., Osiris, 2001, 35–36.

³⁰ További kiadásai: 1767 (Sopron), 1769 (Nagyszombati Egyetemi Nyomda Leltárkönyvében, ára: 1,20 krajcár), 1774 (Pozsony), 1790 (Selmecbánya), 1808 (h.n.) Az adatok forrása: OSZK katalógus, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, szerk. PETRIK Géza, III, Bp., 1891, 555.

³¹ Ez szintén egy latin-magyar ABC-s könyv, de katolikusok számára készült, először 1674-ben Kassán a jezsuiták kiadásában. Első kiadásaiban a betűsorok és szóoszlopok után itt is imádságok következtek az olvasás gyakorlására, majd tizenkét polemizáló kérdés és felelet a protestánsokkal kapcsolatban, aztán a minisztérium szövege, két litánia és végül szójegyzékek. A későbbi kiadásaiból – 1705 (Bártfa), 1730 (Nagyszombat), 1752 (Sopron), 1753 (Kassa), 1758 (Sopron), 1761 (Eger), 1765 (Kassa), 1768 (Nagyszombat), 1770 (h.n.), 1774 (Buda) – a litániák és a tizenkét kérdés a feleletekkel elmaradt. MÉSZÁROS, *A magyar olvasástanítás... i. m.*, 36–37.

³² A könyvet bemutatta: FARMATI Anna, *Leány Á-BÉ-CZE A' Felsőbbek engedelméből – avagy az alapértelmezettén férjvilágkép megnyilatkozása egy iskolai kiadványtípusban = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely; Lelkiségtörténeti tanulmányok, 10), 101–108.

- tatik az újonnan megtért pedig az ő feltett kérdései szerint oktattatik, össze-
foglaltatott Bossányi Szerafin minorita concionátor által, Vázt, Ambro, 1786.³³*
- Révai Miklós, *ABC könyvecske a magyar falusi iskoláknak hasznára*, Buda, 1792.³⁴
 - *ABCés könyvecske, magyar-, melyben a hit ágazatiról való száz kérdésekben és Sz. Irásból feleleteken kívül a Jézus nevéről és Lauretomi Boldog Asszony Litámiai és áitatos imádságokkal együtt kibocsáttatott. Az előjárók engedelmével*, Brassó, 1800.³⁵
 - Szinyei és Berei Farkas András, *Arany A,B,C, vagy arany értelmű, fontos közmondások, az új módi Miatyánk, A' Kegyes Oskolabeli, akármely valláson lévő, tanuló gyermekek' oktatására, a' tanultabbaknak pallérozásokra*, h. n., é. n.³⁶
 - *A magyar szólásnak Kezdetéről, és Mójjáról való Keresztényi Tudomány mely A' Kisdedeknek az ő Oktatására, egynehány imádságokkal együtt, ki- nyomtatott*, h. n., 1808.³⁷

A lista nem törekszik a teljességre, sőt vannak benne tudatosan kihagyott elemi iskolai könyvek is. Így például Szombathy János *ABC könyvecske a magyarországi apróbb iskolák használatára* (Pozsony, 1796)³⁸ c. munkája, és Révai Miklós *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznokra* című, 1785-ben kiadott, a fentebb említett tankönyvének bővebb, városi iskolák számára összeállított változata. Ezekben az olvasókönyvekben már nem szerepelnek imák és vallásos szövegrészek, rámutatva

³³ Az OSZK katalógusa szerint 1783-ban és 1784-ben is kiadták a könyvet ugyanitt, ezeken a szerző neve nem szerepel. Ebben a könyvben betűsorok, betűkapcsolatok, szószedetek nem találhatóak, kizárólag a katekizmus kérdései és válaszai, kiegészítve azok olvastatására és tanítására vonatkozó instrukciókkal.

³⁴ A könyvet Budán 1838-ban újra kiadták. Az adat forrása: OSZK katalógusa.

³⁵ *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, szerk. PETRIK Géza, I, Bp., 1888, 8.

³⁶ A vékony könyvecskében az ABC betűihez igazodó rövid vallási tanítások, majd az Arany Miatyánk (a Miatyánk sorai magyarázatokkal kiegészítve), valamint a szülőknek és tanítóknak szóló rövid tanácsok olvashatóak. A protestáns tanárként tevékenykedő szerző életrajzi adatai alapján (1770–1832) a könyv 1801 és 1828 közé datálható. Az adatok forrása az OSZK katalógusa.

³⁷ Ez a mindössze 24 oldalas katolikusok számára összeállított olvasókönyv sok hasonlóságot mutat az 1758-as *Libellus Alphabeticusszal*, igaz csak egynyelvű, tehát latin szövegeket, így szószedetet sem tartalmaz. Az alapimák mellett azonban mindkettő felsorolja a hét szentséget, az isteni jószágokat, a Szentlélek gyümölcseit, a szeretet parancsolatait, a három jócselekedetet, az öt parancsolatot, a nyolc boldogságot, az irgalmasság cselekedeteit, a hét fő bűnt, az öt érzéket, a négy főbűnt, a négy végső dolgot, több asztali áldást, esti és reggeli imát, Simeon énekét és egy hosszú „Igen szép foganatos Imádságot” a győri könyvező Szűz anyához.

³⁸ FEHÉR, *i. m.*, 315.

az olvasás tanításában megjelenő új tendenciákra. Az 1770-es évek közepétől kezdődő népiskolai oktatás módszertani reformjainak hatására ugyanis fokozatosan átalakították a több évszázados ábécéskönyveket. Az átalakítás lényege abban mutatkozott meg, hogy az oktatásban az írás, olvasás elsajátításához már nem feltétlenül a vallási szövegek jelentették a kiindulópontot, hanem a mindennapi élethez kapcsolódó történetek.³⁹

A tankönyvek áttekintése jelzi azt is, hogy az elemi iskolai könyvek olykor a használók társadalmi hovatartozása szerint is különböző változatokban kerültek a piacra. Révai ABC-s könyvecskéje hozható itt elsődleges példaképp, amelynek volt egy nemzeti iskolák számára összeállított, bővebb olvasmányanyaggal rendelkező változata, ebből az imádságok kimaradtak. A falusi iskolák számára írott tankönyvben éppen fordított volt a helyzet, itt kevesebb olvasmányt kínált fel, az imádságok azonban szerepeltek benne. Az ilyen apró indikátorok jól jelzik az egyes társadalmi csoportok kulturális különbségeit és alfabetizációs sajátosságait, illetve rámutathatnak az adott kor olvasásról, művelődésről alkotott elképzeléseire is. Így például arra a vélekedésre, mely szerint a falvakban élő közrendű embereket nem kell „megvilágosítani”, ahogy Cserei Farkasnál olvashatjuk:

Hogy arra jutni őtet nem kell megengedni, mert könnyen nagyra vágyakodó indulat gerjed benne, majd azt fogja mondani, hogy ő szinte úgy megérdemli a tehetősebb vagyonnal való birtokot, mint akárki is más, tehát törekedni is fog az illetén vágyódásainak tellyesítésére.⁴⁰

Azaz elég, ha az alapvető imákat, vallási szövegeket el tudja olvasni, egyéb szövegek olvasását nem kell gyakoroltatni vele.

A Kolozsváron, 1784-ben kiadott *Leány Á-BÉ-CZE A Felsőbbek engedelméből* című református kiadvány arra is rámutat, hogy ez a különbségtétel a nemek vonatkozásában is megvolt. A kiadvány a bővebb, latin nyelven írott és fiúknak címzett *Abecedarium Latino-Hungaricum*mal volt egybekötve, jelezve, hogy nekik magasabb szintű képzés jár. A lányok oktatásában a korabeli társadalmi és egyházi szemléletmód tükröződött a nőknek sem a tudományos, sem a közéletben nem szántak szerepet, az egyházi életben még kevésbé.⁴¹ Így tehát szükségtelen volt a latin ismerete és nem kellett, hogy sokat olvassanak, elég volt, ha szent könyveket olvastak. Ez a vélekedés egészen a 19. század közepéig általánosan elterjedt volt.

³⁹ MÉSZÁROS, *A magyar olvasástanítás...*, i. m., 40–41.

⁴⁰ CSEREI Farkas, *A falusi nevelének módgyáról való vélekedés*, Nagyvárad, Máramarosi Gottlieb Antal betűivel, 1806, 22.

⁴¹ FARMATI, i. m., 104.

Végezetül arra is utalnunk kell, hogy az oktatás felekezeti jellege szintén meghatározta az egyes olvasókönyvek tartalmát. A könyvek vallásos szövegei természetesen igazodtak az egyes felekezetek tanításához, illetve áhítatgyakorlataihoz.

A tankönyvek nemcsak a tananyag tartalmát, hanem a tanítás módszertanát illetően is információval szolgálnak. Példaképpen a Bossányi Szerafin-féle *Keresztényi iskola* című katekézis-tankönyvét hozom, amelyben pontos leírást kapunk arról, hogyan is zajlott az oktatás a sok-sok ismétlés, közös olvasás, emlékeztető felirat útján. Ebből megtudhatjuk, hogy egy év alatt 40 kérdést vettek át a diákokkal „lassan, hogy elméjükbe megtarthassák”. A kérdéseket hétfőn, szerdán és vasárnap, a szentmise után kellett gyakorolni.

Minden szerdai és vasárnapi tanítás után olvastassa el a Mester egyikkel a könyvből az elmúlt öt kérdéseket, a másikkal pedig olvastassa el egyenként a reájok tartozandó öt feleletet [...] Minden hétfő reggel a kérdések rendéből a következő kérdést leírja a mester a táblára és a levelet, mellyen a felelet vagyon [...] s azon táblát tétetni az iskola ajtajára, hogy mindnyájan olvashassák [...] hogy elméjükben erősebben megmaradjon.⁴²

Ebben a metódusban újra egybefonódott – még ha nem is tervezetten – az olvasás és a hittani ismeretek tanítása, illetve az az elképzelés, hogy az olvasás egyik lényegi rendeltetése a vallási ismeretek megszilárdítása és a hívő áhítat elmélyítése.

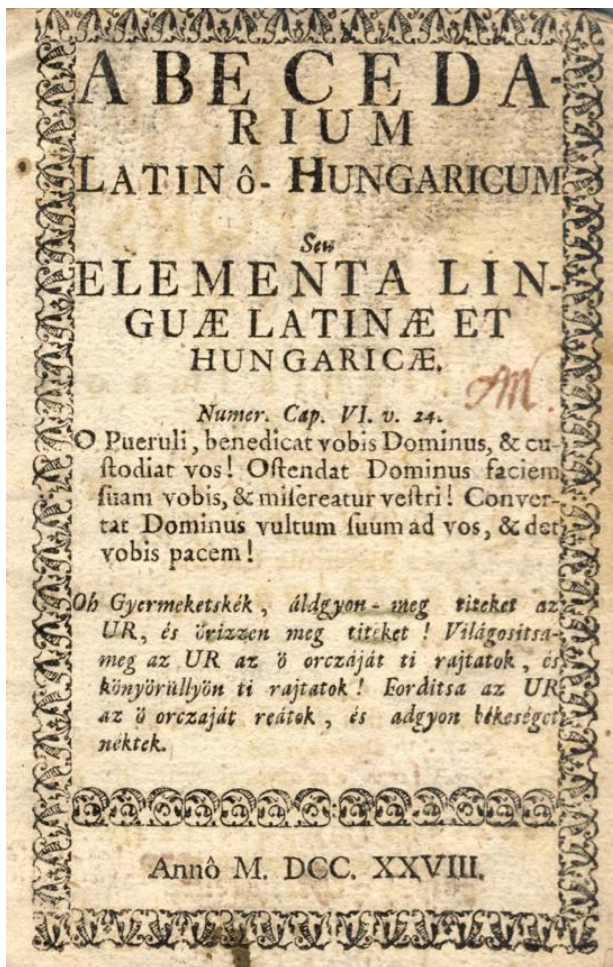
Összegzésül

Írásomban a lelkiségi irodalom, ezen belül is kiemelten az imakönyv, illetve imádság műfajának három, az olvasás és alfabetizáció 18. századi története szempontjából fontos sajátosságára mutattam rá: 1. kiemelt az olvasmányanyagok sorában, 2. olvasása által megvalósítható az anyanyelv pallérozása és megőrzése, 3. fontos szerepet kap az olvasás képességének elsajátításában. Az itt kiemelt szempontok bizonyítják, hogy a tárgyalt korszakban a keresztény akkulturáció jelentős részben írásos formában zajlott, annál is inkább, minthogy e szövegek egy részét kifejezetten az iskolák betűvetést tanuló diákjai számára készítették.⁴³ Az imakönyvek, imádságok alfabetizáció szempontú vizsgálata megerősítette azt a tényt is, hogy az olvasás története képes visszatükrözni egy adott korszak társadalomtörténeti sajátosságait.

⁴² BOSSÁNYI, *i. m.*, V. – Bossányi Szerafin *Nagy Katbekbismus az az keresztényi iskola* c. tankönyvéről bővebben lásd: BARNA Gábor, *Egy 18. századi katekézismus és 19. századi továbbélése* c. tanulmányát ebben a kötetben.

⁴³ JULIA, *i. m.*, 289.

Esetünkben a földesúri kötelékben élő parasztság és a nők műveltségbeli hátrányos megkülönböztetését és az oktatás felekezeti meghatározottságát.

GESZTELYI HERMINA

*A 18. századi polgári és nemes nők műveltsége
az 1715-ös Frauenzimmer-Lexicon alapján*

Dolgozatom középpontjában a *Nutzbares, galantes und curioses Frauenzimmer-Lexicon* (röviden: *Frauenzimmer-Lexicon*) áll, amelyet először 1715-ben Amaranthes szerzői névvel adtak ki Lipcsében. A pszeudoníma Gottlieb Siegmund Corvinus jegyzőt, ügyvédet, költőt takarja, aki egész életét Lipcsében élte le, tanulmányai befejezése után itt vállalt hivatalt, majd 1710-től Amaranthes álnéven alkalmi költeményeket kezdett publikálni. Nevének jelentése ‘el nem fonnyadó’, ‘el nem száradó’, ami minden bizonnyal költői hitvallásként, de legalábbis szerzői szándékként fogható fel. A *Frauenzimmer-Lexicon* későbbi, 1739-es és 1773-as átdolgozott kiadásait is bevonom az értelmezésbe, mindenekelőtt az első edícióhoz képest tapasztalható szemléletbeli elmozdulások, a közreadott anyag változása, módosulása felől elemelve ezeket. A nyomtatvány alapján megfogalmazott és megválaszolni igyekezett kérdések a női műveltség horizontjáról relevánsak, vagyis annak körülménye a cél, hogy a *Frauenzimmer-Lexicon* milyen nőképet közvetít, milyen tudás- és valós térben helyezi el az asszonyokat, és mindez hogyan mutatkozik meg vizuálisan is. Természetesen jelen kiadvány alapján főként a német nyelvterületre, azon belül is elsősorban az észak-német régióra érvényes kijelentéseket lehet megfogalmazni. Ám érdemes figyelembe venni, hogy a kora újkori műveltség- és tudásanyag különböző – kisebb vagy nagyobb mértékben előírászerű – módokon és hordozókon forgalmazódott Európában. Így egyes német munkák közvetett, áttételes hatásával Magyarországon is érdemes számolni, ezért többször utalok a magyar vonatkozásokra. A kiadvány használatára és terjedésére vonatkozó biztos állítások megfogalmazásához azonban egyelőre nincs elég adatunk, így inkább a szerzői intenció megragadása a cél, valamint a lexikon elhelyezése a korszak tudományos törekvéseinek sorában.

A 18. századra kialakult a művelt nő, a „gelehrtes Frauenzimmer” fogalma,¹ amelynek magyarázata a lányok tanításához való viszony változásában érhető tetten. A nőnevelés kérdése eltérő jelentőséggel és hangsúlyokkal, változatos szem-

¹ Kerstin STÜSSEL, *Die 'häusliche Geschäfte' und die 'studia': Die 'gelehrten Frauenzimmer' im 18. Jahrhundert = Lebensläufe um 1800*, Hrg. Jürgen FOHRMANN, Tübingen, Max Niemeyer, 1998, 52.

pontokkal és érveléssel volt jelen az antikvitás óta, magyar kontextusban erre az egyik legismertebb példa Pázmány Péter *Mint kell a keresztény leányt nevelni* című prédikációja, amely maga is hivatkozik korábbi szerzők munkáira. A 18. században – kiemelkedően a felvilágosodás szemléletének, eszméinek köszönhetően – Európa-szerte jellemző az a tendencia, hogy a lányok oktatása a közbeszéd fontos témájává vált, támogatóinak köre egyre bővült. Ennek legfőbb oka, hogy felismerték a nők szerepét a gyerekevelésben, annak jelentőségét, hogy az anya tudása és erkölcsi (amelyeket nem tartottak függetlennek egymástól) meghatározó a gyerek fejlődése, hajlamai szempontjából. Az oktatási rendszer át- és kialakítása is választ adott erre a helyzetre, hiszen a törvények és az – egyházi oktatás helyszínei mellett egyre nagyobb számban jelenlévő – állami intézmények mind az egységes tudás létrehozására és hozzáférhetővé tételére törekedtek.

A nemes és főúri lányok esetében mindig is kiemelt figyelmet fordítottak a nevelés kérdésére, hiszen a társadalmi rangjuknak megfelelő viselkedésmódra, feladatokra fel kellett készíteni őket – így lehetett kilátásuk előnyös házasságra. Az oktatás sokáig otthoni keretek között zajlott, ilyenkor házitanítót vagy lelkészt fogadtak a gyerekek mellé, aki együtt tanította őket, de életkor vagy nem szerint is elkülönülhetett a tananyag.² Más esetben a nemesi családok egymás udvarába küldték a lányukat tanulni. Az otthoni oktatás e formái az alapszintű írás-olvasás és bibliai ismeretek mellett mindenekelőtt a háziasszonyi feladatokra való felkészítést szolgáltatta, vagyis az udvari élet irányításának, a konyhai felkészültségnek, a patrónai tevékenységnek, az orvoslásnak és a textilkészítésnek az elsajátítását. E praktikus tudás átadásában nem is feltétlenül az anyának vagy a vendéglátó nemesasszonynak jutott a legfontosabb szerep, az udvartartás irányítójaként a vénasszony pozíciója tűnik meghatározónak.³ Minden ezeken túlmutató ismeret az egyéni ambíciótól, tudásvágytól, a család viszonyulásától és a tanító kompetenciájától függött.⁴

² Maria KASUCH, *Über die Mädchenbildung im 18. Jahrhundert = Frauenleben im Europa des 18. Jahrhunderts: Biographische Streifzüge durch weibliche Lebensentwürfe in der Zeit der Aufklärung*, Hrg. Elke-Silvia SÖLLNER, Bayreuth, C. und C. Rabenstein, 1999, 23–24.

³ Nagy Anita magyar vonatkozásban vizsgálja a vénasszony szerepkörét, egyik fő példája az olasz származású Batthyány Ádámné Formentini Auróra udvartartásának működése. Mindez kiválóan érzékelteti a kulturális minták terjedését, Európa jelentős részén való érvényességét, a külföldi szokások hatását Magyarországon. NAGY Anita, *Az arisztokrata női udvartartás irányítója: a vénasszony = A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 11–19.

⁴ KASUCH, *i. m.*, 24.

Az intézményes keretek között zajló lánynevelés⁵ elsősorban az egyházi oktatást jelentette, vagyis a zárdákat, valamint az apácarendek által működtetett bentlakásokat és külső iskolákat. Magyarországon a 18. század során az orsolyiták, az angolkisasszonyok⁶ és a Notre Dame kongregáció⁷ foglalkozott tanítással, működésüket a császári udvar kezdeményezte és támogatta. Az osztályok és a tananyag itt egyértelműen társadalmi rétegek szerint különült el, de az írás-olvasás, a vallási ismeretek és a textilkészítés elsajátítása valamilyen formában mindenki számára kötelező volt.⁸ Mellettük jelen voltak a protestáns egyházi és a városi iskolák, ahol – a megfelelő felekezeti különbségekkel, de – ugyanazokat az alapismereteket, készségeket sajátították el a diákok. Tudjuk viszont, hogy például a pozsonyi Notre Dame-zárda nemesi növendékei között protestáns lányok is tanultak,⁹ konfesszionális alapon tehát nem feltétlenül különült el élesen az oktatás. Az alapvető természettudományos ismeretek, művészeti tárgyak és a nyelvtanulás főként a bentlakásos lányok számára vált elérhetővé, nekik is opcionálisan, sokszor fizető képzésként. Ebből is kitűnik, hogy a női műveltség kívánatos formája a privát szférára, a ház- és az udvartartás ügyeire korlátozódott, valamint a társasági és társalgási kommunikációra (Salonkommunikation). A század során egyre több állami kezdeményezés célozta a tudás hozzáférhetővé tételét, mindenekelőtt a tankötelezettség bevezetésével, iskolák létesítésével és az egységes tananyag kialakításával. Magyarországon mindez persze szorosan összefonódott a katolikus intézményrendszerrel (illetve magával a katolikus megújulással), a protestáns felekezetű iskolák ezért sem fogad-

⁵ Általában az otthoni és az intézményes lánynevelés kérdésének magyarországi helyzetéhez ld. V. LÁSZLÓ Zsófia, *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században = A szoltártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 95–127. Német nyelvterületen ugyanebben a rendszerben zajlott a lányok oktatása vö. KASUCH, *i. m.*, 22–24.

⁶ BENCZIK Fanny, *Az angolkisasszonyok nevelési elvei a pesti iskolájuk tükrében a 18. és 19. században = Társadalom térben és időben: Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéből*, szerk. SZULY Rita, KRÁNITZ Péter Pál, Budapest–Piliscsaba, Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 2015 (Doktoriskolai Konferenciák, 2), 118–136.

⁷ Ingrid VÁVROVÁ-ŠTIBRANÁ, *A pozsonyi Notre Dame-zárda nemesi növendékeinek portréi a 18. század harmadik negyedéből*, Művészettörténeti Értesítő, 2002/1–2, 51–68.

⁸ Részletes napirendeket tárt fel Helga Meise német területre vonatkozóan a női önéletírások alapján. Helga MEISE, *Bildungslust und Bildungslast in Autobiographien um 1800 = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, Hrg. Claudia OPITZ, Frankfurt–New York, Campus, 1996, 457–459. – A pozsonyi zárda fennmaradt tanmenetei teljes összhangban vannak a német eredményekkel, ami ismét arra mutat rá, hogy a női műveltség bizonyos szegmensei Európa több részén is érvényben voltak.

⁹ VÁVROVÁ-ŠTIBRANÁ, *i. m.*, 52.

ták el az I. Ratio Educationis szabályozásait,¹⁰ így saját tankönyveket használhattak, amelyeket azonban a maguk költségén kellett kinyomtatniuk.

A lányok oktatását célzó és támogató intézkedések hatására, esetenként pedig az akadémiai képzés lehetőségének következtében tehát Európában kialakult a művelt nő fogalma, amely nem csupán a tanult, iskolázott individuumot jelentette, hanem a szövegekben retorikai formulaként megképződő nőképet is. Ennek ékes példája a Molière vagy Lessing-drámákban megjelenő tanult nő típusa, akinek metaforikus alakja az elrettentés és – a komikum forrásaként – a gúny tárgyává válik.¹¹ A fogalom szélsőséges, pejoratív esetét kezdte jelölni a kékharisnya kifejezés, amely pamfleteket és gúnyiratokat is megihletett a ház körüli feladatok (häusliche Geschäfte) és a tudomány (studia) összeegyeztethetlenségének illusztrációjaként, sablonná, ellenpéldává formálva így a művelt nőt. Hasonló gondolat fogalmazódik meg a már említett lipcsei *Frauenzimmer-Lexicon* 1773-as, harmadik kiadásának előszavában, miszerint nincs idegesítőbb asszony az iskolázott, tudálékos nőnél (schulgelehrte Pedantin), éppen ezért a kiadványnak nem is célja, hogy művelt nőt neveljen.¹² A tanultság és az értelem eltérőnek láttatott kategóriái közül az utóbbi a kívánatos,¹³ ez a szemlélet pedig némileg váratlanul hathat egy lexikon bevezetőjében, és mindenképp radikálisan különbözik a közel hatvan évvel korábban, az első kiadásban megfogalmazott célkitűzéshez képest – erre később még kitérek.

A művelt nő ideáltípusának megjelenítéséhez olyan kiadványok készültek, mint a női lexikonok, katalógusok, női tükrök és arcképcsarnokok (híres, példaértékű nők jegyzéke), női könyvtárak (ajánlott olvasmányok listája), valamint a morális hetilapok cikkei (moralische Wochenschriften).¹⁴ E nyomtatványok esetében a nőknek szánt – így pedig a nőktől el is várt – tudás összegződik, megalkotva ezzel a kor női eszményét. Az ismert és követendő előképeket felsorakoztató gyűjtemények lajstromszerűen ismertetik azokat az asszonyokat, akik maguk is ennek az ideálnak a megtestesítőiként tűnnek fel. Az említett műfajok explicit módon igyekeztek meghatározni, előírni, de legalábbis közvetíteni ezt a nőképet. Számot kell

¹⁰ *A magyar nőnevelés úttörői*, bev., jegyz. OROSZ Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 31.

¹¹ STÜSSEL, *i. m.*, 53.

¹² AMARANTHES [Gottlieb Siegmund CORVINUS], *Frauenzimmer-Lexicon*, Leipzig, Gleditsch und Sohn, 1773, 2v–3r.

¹³ V. László Zsófia tanulmánya mutat rá a bölcs asszony fogalmában rejlő kettősségre magyar viszonylatban. Miklós Sámuel 1772-ben megjelent halotti prédikációjában a bölcseséget és az okosságot az elmélet és a gyakorlat felől különíti el. V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 95.

¹⁴ STÜSSEL, *i. m.*, 60; Helga BRANDES, *Das "Frauenzimmer-Lexicon" von Amaranthes*, *Das Achtzehnte Jahrhundert – Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, Wolfenbüttel, Wallenstein, 1998/1, 23.

vetni azonban a műveltség hordozóinak kevésbé direkt szöveges és tárgyi csoportjaival is, mint amilyenek a halotti beszédek (főként a nők felett mondott funerációs prédikációk), imakönyvek, levelezések, dedikációk, valamint a metszeteken, festményeken, freskókon, fonalas munkákon, intarziákon és kerámiákon ábrázolt jelek. Ezek a közvetett és közvetlen preskripciók a külföldi minták magyarországi elterjedésében is komoly szerepet játszottak, hiszen az esetek jelentős részében ez a szemlélet fordításokon, illetve betelepült német vagy francia családokon keresztül jutott el ide.¹⁵

A nők számára készült tudásösszegző és -közvetítő, teljességre törekvő, lexikon formában kiadott munkák első darabja Amaranthes 1715-ös *Frauenzimmer-Lexicon*-ja. Noha megelőzték hasonló igénnyel készült nyomtatványok,¹⁶ ez a lexikon volt az egyetlen, amely kifejezetten nőknek szólt, és illeszkedett az enciklopédikus törekvésekbe, valamint a Reallexikon típusába – tehát átfogó tudást adott közre szócikkekbe rendezve, alfabetikus rendben. Német nyelvterületről a 18. századból nem ismerünk a *Frauenzimmer-Lexicon*hoz hasonló vállalkozást. A lexikon megjelenésének évében már a *Deutsche Acta Eruditorum* 35-ös számában napvilágot látott róla egy kritika,¹⁷ amely a felvilágosodás kedvelt metaforájával élve a *Frauenzimmer-Lexicon* hatását továbbfodrozódó hullámként írta le, a korszak szakmai munkáira alkalmazott szóhasználatával beillesztve e kiadványt is a tudományos igényű művek sorába. Amaranthes munkája a lipcei Gleditsch und Sohn kiadónál

¹⁵ Ld. például az edelényi L'Huillier-Coburg-kastélyt.

¹⁶ Ennek előzményei német nyelvterületen: Johann FRAWENLOB, *Die lobwürdige Gesellschaft der gelehrten Weiber*, [o. O.], 1631, 1633; Georg Philipp HARSDÖRFFER, *Frauen-Zimmer Gespräch-Spiel*, 2 Bände, Nürnberg, 1641–1642, 8 Bände 1644–1657; Christian Franz PAULLINI, *Philosophischer Feyerabend*, Frankfurt am Main, 1700; Christian Franz PAULLINI, *Das Hoch- und Wohl-gelahrte Teutsche Frauen-Zimmer*, Frankfurt–Leipzig, 1705; Johann Caspar EBERTI, *Eröffnetes Cabinet Deß Gelehrten Frauen-Zimmers*, Frankfurt am Main, 1706; Johann Gerhard MEUSCHEN, *Courieuse Schau-Bühne Durchläuchtigst-Gelahrter Dames*, Frankfurt am Main, 1706; Georg Christian LEHMS, *Teutschlands galante Poetinnen mit ihren sinnreichen und netten Proben, nebst einem Anhang ausländischer Dames, so sich gleichfalls durch schöne Poesien bei der curiösen Welt bekannt gemacht, und einer Vorrede, daß das weibliche Geschlecht so geschickt zum Studieren, als das männliche*, Frankfurt am Main, 1715; Christoph August HEUMANN, *Acta philosopharum, das ist, Nachricht von der Philosophie des Frauenzimmers*, Halle, 1721.

¹⁷ *Nutzbares, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon, dem weiblichen Geschlechte insgesamt zu sonderbahren Nutzen, Nachricht und Ergötzlichkeit auf Begehren ausgestellt von Amaranthes. Leipzig 1715. in med. 8vo 3 Alphab.*, *Deutsche Acta Eruditorum, oder Geschichte der Gelehrten, welche den gegenwärtigen Zustand der Literatur in Europa begreifen*, 35, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch und Sohn, 1715, 891–898. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10538644_00947.html. (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 22.)

jelent meg, amely a század több jelentős lexikonját is kiadta (pl. *Reale Staats-Zeitung- und Conversationslexikon* – 1704, *Curieuses und Reales Natur- Kunst- Berg-Gerwerk- und Handlungs-Lexicon* – 1712),¹⁸ a korszak egyik meghatározó nyomdájává válva ezzel.¹⁹ A kiadói politikával kapcsolatban nemcsak a lexikonok sorozatos kiadása árulkodó, hanem az is, hogy Amaranthes kifejezetten Johann Friedrich Gleditsch kérte fel a munka elkészítésére.²⁰

Amaranthes neve már a lexikon előtt ismert volt, első megjelenése a két kötetes *Proben der Poesie in galanten- verliebten- vermischten- Schertz- und satyrischen Gedichten* című alkalmi költemény,²¹ amelyet a *Das Carneval der Liebe, oder der in allerhand Masquen sich einhüllende Amor* (1712) és a *Reiffere Früchte der Poesie in unterschiedenen vermischten Gedichten* (1720) című munkák követték – ezek is mind lipcei kiadványok. A hírnevet azonban Amaranthes számára a *Frauenzimmer-Lexicon* megjelenése hozta meg, amelyet még kétszer kiadtak. Sikerét és népszerűségét mutatja, hogy az udvari poéta címet is felajánlották neki, amelyet azonban visszautasított.²²

A *Frauenzimmer-Lexicon* egyszerre illeszkedik tehát a felvilágosodás enciklopédikus törekvéseibe,²³ és az Európában egyre nagyobb számban megjelenő, nőknek szánt kiadványok sorába. A korszaknak és az uralkodó szellemiségnek megfelelően a lexikon egyik célkitűzése egy egységes normarendszer kialakítása, ezzel összefüggésben pedig a tanítás, hiszen az uralkodó szemlélet jegyében maga is hisz a nevelhetőségben, abban, hogy a tudás által nemesebbé válik az ember. A betűk ismerete a világ megismerését jelentette, egy olyan racionalizált világgépet, amelyben a tudás által a világ hozzáférhető és birtokba vehető, tehát a lexikon egyszerre világrepre-

¹⁸ BRANDES, *i. m.*, 22.

¹⁹ Manfred LEMMER, *Nachwort = Nutzbares, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon*, Hrg. Nachwort Manfred LEMMER, Frankfurt am Main, Insel, 1980, 7.

²⁰ *Uo.*

²¹ AMARANTHES [Gottlieb Sigmund CORVINUS], *Proben der Poesie in galanten- verliebten- vermischten- Schertz- und satyrischen Gedichten*, Leipzig, 1710–1711.

²² *Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraumes*, Hrg. Wilhelm KÜHLMANN, II, Berlin, De Gruyter, 2008, 488.

²³ Ahogyan magyar nyelven is megjelentek többek között Apáczai Csere János és Bod Péter munkái, amelyek tartalmilag érintkeznek a *Frauenzimmer-Lexicon*nal, hiszen általában ugyanazok az antik és humanista szerzők jelentették e kiadványok forrásait. Ez is megerősíti, hogy az Európában forgalmazott tudásanyag – változtatásokkal persze – valamelyest egységesnek, mindenképp szorosan összefüggőnek tekinthető. APÁCZAI CSERE János, *Magyar enciklopédia*, Utrecht, 1653. <http://mek.oszk.hu/13800/13880/13880.pdf>; BOD Péter, *Szent Irás' értelmére vezérlő magyar leksikon*, Kolozsvár, 1746. <http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf>. (Az utolsó letöltések dátuma: 2018. 07. 22.)

zentáció is.²⁴ Ebből a szemléletből következik, hogy a nyomtatvány által közvetített ismeretek határozták meg, hogy a nőknek az élet mely területére volt bejárásuk, hiszen az információhiány – az instrumentális tudásfelfogásból fakadóan – eszköztelenséget jelentett, amely elvette a lehetőséget, hogy e régiókban otthonosan mozogjanak. Innen nézve van tehát kiemelkedő jelentősége a kiadvány tartalmának, a benne szereplő diszciplínáknak. Alaposabb lexikográfiai és enciklopédizmus felőli kontextualizálásra jelen dolgozatban nincs lehetőség, ám ezirányú kutatást több hazai és külföldi szakember is végzett, amely rávilágít egyrészt a reneszánsz-humanista lexikográfiai tradíció és a kora újkori enciklopédia közti távolságra, valamint az antik kultúra szótárakon és lexikonokon keresztül történő hagyományozódására. E változások elválaszthatatlanok a nyelvfilozófiai, retorikai megfontolásoktól, az e területeken történt belátások hatására bekövetkezett elmozdulásoktól.²⁵

A 2176 (plusz függelék) lapos lexikon a szerzői előszóban egyértelműen kijelöli célközönségét, ehhez igazítja tematikáját és stílusát. A megfogalmazott célkitűzések között – amelyek némileg apologetikusan igazolják a nyomtatvány megszületését – első helyen szerepel, hogy a férfiaknak készült lexikonok és enciklopédiák mintájára Amaranthes a nők számára egy hasonlóan hasznos munkát szeretett volna létrehozni. Alkalmazkodva a befogadókhoz, nemzeti nyelven adta közre az ismereteket, hogy azok számára is hozzáférhetővé váljon, akiknek a latin nyelv nincs a birtokában, így pedig a javarészt deákul írt tudományosságból ki vannak zárva. Ezzel az előszó mintegy reflektál a betűk és a nyelv általi világmegismerés jelenségére, korlátozó vagy kirekesztő jellegére. Mindemellett pedig egyértelművé válik a *Frauenzimmer-Lexicon* minta- és példaadási szándéka, valamint az a törekvés, hogy hasznos és praktikus tanácsokat tegyen közzé. Nem valamiféle elvont tudományosság eszmé-

²⁴ Kiemelten érvényes ez az ABC-s könyvek esetében, amelyek a világ szöveges és vizuális reprezentációjának elsajátítását egyszerre teszik lehetővé. NAGY Károly Zsolt, *A látás iskolája – a vizuális tudásátadás elemi szintje a 17–18. századi ábécéskönyvekben* = ETHNO-LORE: *A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, szerk. BERTA Péter, XXVII, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2010, 47–83.

²⁵ A német lexikográfiai áttekintéshez, valamint a francia lexikográfia német nyelvű recepciójához ld. Mechtild BIERBACH, *Grundzüge humanistischer Lexikographie in Frankreich: Ideengeschichtliche und rhetorische Rezeption der Antike als Didaktik*, Tübingen–Basel, A. Francke, 1997; Karl STACKMANN, *Philologie und Lexikographie*, Hrg. Jens von HAUSTEIN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998 (Kleine Schriften, 2). Magyar nyelven pl. *Szótártani tanulmányok*, szerk. ORSZÁGH László, Bp., Tankönyvkiadó, 1966; IMRE Mihály, *Bod Péter szótárának lexikográfiai modellje = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, Bp., reciti, 2011, 83–97; UÓ, *Kortárs lexikográfiai elméletek érvényesülése Szenci Molnár Albert szótárkiadásában = Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára*, szerk. SZABÓ András, Bp., Osiris, 2007, 30–89.

jét vagy akadémiai ismereteket igyekezett terjeszteni a nyomtatvány, egyértelműen pragmatikus szándékkal lépett fel, hiszen a nők megítélésének alapja továbbra sem a műveltség, hanem az erényesség és a hasznosság.²⁶

A megszólítás formulája (Mes Dames et Demosielles) jelentésével és nyelvével egyaránt pontosan körülhatárolja közönségét. Nemcsak megnevezi a női olvasókat mint megcélzott befogadókat (amit már a lexikon címe is egyértelművé tesz), hanem a francia nyelv használatával az udvari- és szalonkultúrát is megidézi. A kiadványban nagy számban szerepelnek idegen kifejezések, amelyeknek jelentős része francia eredetű. E szembeötlő hatás a tartalom mellett a funkciót is előrevetíti. Vagyis a társasági élet megnövekedett igényeihez alkalmazkodva a kiadvány elsősorban a polgári réteg nőtagjai számára hasznos témákat gyűjtött össze, a szalonkommunikáció közegében való eligazodáshoz nyújtott segítséget. Ennek megfelelően a lexikon a szociális élet szempontjából praktikus, jól alkalmazható témákat és tudást összegezte. Mindez magyarázatot adhat arra a sajátosságra is, hogy miért szorul háttérbe a keresztény szemlélet, hiszen – az enciklopédikus hagyomány tudományos törekvései mellett – láthatóan a szociális élet, annak is a gyakorlati oldala került előtérbe. Ez persze szorosan összefügg a gyarapodó, erősödő polgárság jelenlétével, ahol például az erény továbbra is meghatározó szerepet játszott, de már elsősorban nem az üdvösség felől volt értelmezhető. Általában igaz a *Frauenzimmer-Lexiconra*, hogy a benne megjelenő tudás és tevékenységek üdvtörténeti jelentősége erősen megkopott, világképét – szemben például a mintakönyvek előszavával – nem az Isteni gondviselés határozza meg.

Amaranthes azonban ennél pontosabban is megnevezte címzettjeit, mégpedig a nők három csoportját jelölte ki: a háztartást vezető, gondos asszonyokat (das Haushältige und sorgfältige Frauenzimmer), a kíváncsi, érdeklődő asszonyokat (das Curieuse und galante Frauenzimmer) és a művelt asszonyokat (das gelehrte Frauenzimmer). Ahogyan Helga Brandes is rávilágít, ezek a kategóriák valójában a polgári nőt jelenítik meg három különböző összefüggésben.²⁷ E csoportok, vagyis a Frauenzimmer jelzői kapcsolódnak a címben magához a *Frauenzimmer-Lexicon*hoz is, amely tehát „nutzbar, galant und curios”, ezzel pedig metonimikus kapcsolat alakul ki a közönség és a közzétett tudás között. A korabeli szóhasználatban e kifejezéseknek a maitól eltérő, nehezen visszafejthető jelentése volt, ugyanis a 18. századi diskurzus alapfogalom-készletéhez tartoztak, népszerűségük és gyakori használatuk

²⁶ Beatrix NIEMEYER, *Der Brief als weibliches Bildungsmedium im 18. Jahrhundert = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, Hrg. Claudia OPITZ, Frankfurt – New York, Campus, 450–452.

²⁷ BRANDES, *i. m.*, 24.

(Modewörter) azonban jelentésük devalválódásához vezetett.²⁸ A „nutzbar” a mindennapi élet dolgaira vonatkozó gyakorlati ismereteket jelölte, a hasznos tudást, amely babonáktól és hóbortoktól mentes. Ehhez szorosan kapcsolódott a „galant” fogalma, vagyis a kor nevelési ideáljára való törekvés, amely egyszerre jelentett társadalmi műveltséget (gesellschaftliche Bildung), életvezetést (Lebensführung) és életművészetet (Lebenskunst), amelyhez a hasznos (nutzbar) tudás segít hozzá. A szakirodalom e Thomasiustól származó definícióban jutott konszenzusra – legalábbis a polgári, kora felvilágosodáskori használatot illetően.²⁹ A „curious” vagy „curiös” a tudásvágyat, valamint a tudás szélesítésére való törekvést jelentette, ám a tudásfogalom maga alakult át a szalonkultúrában, így a „curiös” idővel nem a tudományos kíváncsiságot fejezte ki, hanem a pikáns és szenzációs hírek iránti érdeklődést, ezért kb. 1700-tól az érdekes (interessant) értelemben is használták.³⁰

A kiadvány tehát olyan segédeszközt jelentett a nőknek, amely eligazította őket a kortárs közegben, hozzájárult, hogy otthonosabban mozogjanak a világban. A „galant”, „nutzbar” és „curiös” korabeli jelentésének megfelelően a lexikon főbb témáit a receptek, a sminkkel és divattal kapcsolatos tudnivalók, a háztartásra vonatkozó praktikus tanácsok, női tevékenységek bemutatása, kultúrtörténeti ismeretek és a női életrajzok jelentették. Ez utóbbi tárgykörbe az antik, mitológiai és bibliai nőalakok története került be, valamint az elrettentést szolgáló negatív példák. Ennek indoklása így olvasható az előszóban:

az illetlen életet élő nők felsorolása ugyanúgy nem jelenthet problémát, ahogyan a világos és ezüstös Hold pompás fénye sem homályosul el a mellette felbukkanó lápi lidércfénytől; [...] ahogyan a kagyló is megtartja a tiszta gyöngyöt a tengerben akkor is, ha egy visszataszító vízi szörny kerülgeti; és ahogyan a tóban úszó fehér hattyú sem veszít ékességéből és szépségéből attól, hogy egy бүдös бүбосbanka ül a parton. Még inkább felismerhető a ra-

²⁸ LEMMER, *i. m.*, 1–4.

²⁹ *Uo.*, 2–4. Helga Meise három lexikon gáláns (galant)-fogalmát tekintette át, és amellett érvel, hogy Amaranthesnél már nem jelöl tudást, nem függ össze a műveltségre való törekvéssel, hanem kizárólag külsőségekre vonatkozik, vagyis ékszeret, cicomát, divatot és sminket jelöl. Helga MEISE, *Galanterie und Gründlichkeit: Der galante Diskurs im Spiegel der Lexika von Somaize, Lehms und Amaranthes = Der galante Diskurs: Kommunikationsideal und Epochenschwelle*, Hrg. Thomas BORGSTEDT, Andreas SOLBACH, Dresden, Thelem bei w. e. b. Universitätsverlag, 2001, 143.

³⁰ LEMMER, *i. m.*, 2–4; MEISE, *i. m.*, 143–144; Christiane BROKMANN-NOOREN, *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert: „Gelehrtes Frauenzimmer” und „gefällige Gattin”*, Oldenburg, BIS-Verlag, 1994, 72.

gyogás és a tiszta fény, ha sötét felhők közelednek; a foltos tükör mellett látszik legjobban a tisztán fénylő tükör szépsége és jósága.³¹

Az idézett részben is megjelenő tükör-metaphora általában jellemző az enciklopédikus művek esetében, illetve a nőknek készült kiadványok sokszor már műfajukban, címükben is felidézik ezt a hagyományt (pl. Frauenspiegel, női tükör). A keresztény kultúrkörben a tükör az isteni igazság és értelem jelképe, az ember képmás voltának jelölője, amely a befogadás és a visszatükrözés által a tanulékony-ságot szimbolizálja.³² A címlapmetszeten két tükör is látható, amelyek használat közben való ábrázolása nemcsak a funkcionalitást emeli ki, hanem – az előbbieket figyelembevételével – a kiadvány egészére vonatkoztatva is jelentést tulajdoníthatunk nekik. Vagyis a *Frauenzimmer-Lexicon* célját, szándékait képileg is kijelöli azzal, hogy a tudás elsajátítását szimbolikusan színre viszi, a tisztán fénylő tükörben megjelenő arckép pedig párhuzamba állítható az előszóban megfogalmazott, fentebb idézett metaforával, amely a művelt és erényes nőt teszi vizuálisan is hozzáférhetővé. A kép polgári enteriőrben ábrázol egy zsánerjelenetet, amelyben egy leánygyerek és egy társalkodónő segítik egy asszony készülődését a tükör előtt. A lexikonban foglalt ismeretek főbb területei és azok jelölői megjelennek a metszeten, a képi ábrázolás így magába sűríti a szöveges tartalmat, lehetővé téve ezzel a konkrét és az allegorikus olvasatot.

A metszeten látható polgári közeg ismét megerősíti, hogy kik jelentik a célközönséget, azt az épített, urbánus teret mutatja meg, amelyben elhelyezhető és hasznosítható a lexikonban foglalt tudás- és műveltséganyag. Vizuálisan is láthatóvá teszi azt a környezetet, amely a szövegtérben megképződik. A szócikkek olyan élethelyzetekre reflektálnak és adnak hozzájuk támpontot, amelyek ennek a szférának a jellemzői, ezek pedig főként a művészet, a divat, a gyereknevelés és a társalkodás, szociális érintkezés területére esnek. Az épített tér szerkezete horizontálisan három részre tagolja a metszetet, amelynek felső harmadában egy mennyezeti dombormű ábrázolja Venus, Minerva, Diana és Virtus alakját. Az istennők és az erény perszifikációja által megjelenített tulajdonságok, tudás és értékek jellemzik a nyomtatványban megképződő nőképet is. Ez a megoldás abból a szempontból érdekes, hogy – ahogyan fentebb már utaltam rá – a képzőművészeti alkotások a szövegekhez hasonlóan hordozói a viselkedési mintáknak és normáknak, a lakóte-

³¹ AMARANTHES, *i. m.*, 1715, 6v–7r. [Saját fordítás: G. H.]

³² *Szimbólumtár*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi Kiadó, 2001. http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 22.)

rekben, kastélyokban megjelenő ábrázolások tehát ebből a szempontból is bírnak jelentéssel.

Az említett istennők nemcsak vizuálisan, hanem szövegesen is megidéződnek, hiszen önálló szócikként is szerepelnek a *Frauenzimmer-Lexicon*ban. Mindegyik nőalak esetében hangsúlyossá válnak főbb tulajdonságai, attribútumai, a hozzá kapcsolódó fontosabb történetek, valamint a kiadvány utal az egyes mítoszváltozatokra, olykor annak forrására is. Diana jellemzői közül a vadászatot és a szűziességet hangsúlyozza a lexikon, valamint utóbbival összefüggésben azt, hogy kerüli a társaságot, ezzel is védekezve a szerelem és más kísértések ellen. Ennek illusztrálásaként érthető Actaeon története, amelyben az istennő tisztasága kerül veszélybe, halálos büntetést vonva magára ezzel az őt megleső ifjú. Diana jellemző tevékenységéhez alkalmazkodva rövid, könnyű vadászruhát visel, tegez, íj és nyíl van nála, vadászkutyái kísérik.³³ A tisztaság, szűziesség Minerva esetében is alapvető és lényeges sajátosság, aki a szöveg szerint éppen a szűziesség megtartása érdekében találta fel a festést, fonást, varrást, szövést, a szabad művészetek istennőjévé válva ezzel. A szövés és fonás terén Arachné vette fel vele a versenyt, aki legalább olyan ügyesen művelte e tevékenységet, ám egy olümposzival szemben természetesen nem kerülhetett ki győztesen a megmérettetésből. Felismerhető a rajta lévő mellvértről, sisakról, lándzsáról, medúza fejet ábrázoló pajzsról, valamint a neki szentelt állatról, a bagolyról.³⁴ Venus alakjában az eddigiekkel némileg ellentétes, egészen más erények válnak hangsúlyossá, mint például a szerelem, a báj, a szépség, a szórakozás és a jókedv. Állandó kísérője és legismertebb gyereke Cupido, aki segít anyjának szerelembe ejteni a kiszemelteket. Rendszerint meztelenül jelenítik meg, egy kocsin ülve, amelyet hattyúk vagy galambok húznak, attribútumai pedig a nyíl, amellyel a szerelemesek szívét sebzi meg, valamint a rózsakoszorú, amelyet a vér fest pirosra. A szerelem istennőjeként neki magának is számtalan kalandja volt, ez magyarázza gyerekei nagy számát is.³⁵ A három női archetípus ikonográfiai hagyományának és a főbb tulajdonságaikat jelképező tárgyaknak a részletes ismertetése azért is lényeges, mert pontosan ennek megfelelően jelennek meg a címlap-metszeten, ezzel egyrészt igazolva a leírtakat, másrészt alkalmazkodva ahhoz. Noha Virtushoz nem kapcsolódik külön szócikk, ő is illeszkedik az erény perszonalifikáció-

³³ AMARANTHES, *i. m.*, 1715, 415. A harmadik kiadás hozzátoldja Diana rövidített szócikkéhez, hogy ezen a néven egy szentet is ismerünk a római katolikusoknál. AMARANTHES, *i. m.*, 1773, 865.

³⁴ *Uo.*, 1270. Talán érdemes megemlíteni, hogy Helga Meise tanulmányában úgy jellemzi a lexikont, mint amelyből kiderül, hogy egy művelt Minervának az értelem mellett milyen ismereteket kellett birtokolnia. MEISE, *i. m.*, 144.

³⁵ AMARANTHES, *i. m.*, 1715, 2067.

jának ábrázolási tradíciójához, vagyis teljes fegyverzetben tűnik elő, és látványosan a két szűzistennőhöz kapcsolódik.

Venus, Minerva, Diana és Virtus alakjában az erényes, tiszta élet, a társaságkerülés, ehhez kapcsolódóan pedig a textilkészítés, a művészi tevékenységek és az ott-honi foglalatosság, valamint a gyerekevelés, a szépség, kellem és a szociális életben hasznos ismeretek egyaránt megjelennek. Ezek a tulajdonságok és képességek mind sajátjai a lexikon által közvetített nőképnek, amelyek különböző életszakaszokban és -helyzetekben kívánatosak. Főként a hajadon és az asszonyi állapot alapján, illetve a nyilvános és a privátszféra felől lehet elkülöníteni ezeket a jellemvonásokat – amelyek persze nem válnak el egymástól élesen. Az antikvitás kultúrájának hangsúlyos szerepeltetése és szimbolikus felhasználása a kiadvány több jellegzetességére is felhívja a figyelmet. Mindenekelőtt csatlakozik az ókor mítoszvilágának, műveltségének kora újkorban is élő recepciójához, amely – ebben az esetben egyértelműen – problémátlanul épült be a keresztény értékrendbe. A Virtus szócikk hiánya pedig arra a jellegzetességre mutat rá, hogy a *Frauenzimmer-Lexicon* nem tartalmaz elvont ismereteket, nem magyaráz meg olyan szavakat, mint például az erény, kegyesség, Isten, illetve a konkrét tárgyakhoz, tevékenységekhez sem társít önmagukon túlmutató, absztrakt vagy spirituális jelentést. Így az a paradoxon áll elő, hogy a műfaji sajátosságnál jóval erősebb és direktebb didaxis – amely még a „Brot” vagy „Fisch” szavakat is elmagyaráztatja a szerzővel –, éppen az értelmezésre szoruló fogalmakat hagyja ki a lexikonból, illetve a példaként vagy ellenpéldaként szerepeltetett nőalakok ismertetésekor látszik háttérbe szorulni. Például Venus esetében sem egyértelmű, hogy melyik kategóriába tartozik az istennő, csak sejtjük, hogy kalandjainak sorát és azt a megjegyzést, hogy éppen csak saját férjétől nem született gyereke, nem követendő mintának szánta a szerző. Magyarázatot jelenthetne a történetek és a hozzájuk társuló értékek közismertsége, ám ugyanez elmondható a „Bier” vagy „Karte” szavak esetében is, amelyeknek akkurátus definíciója viszont szerepel a lexikonban. Sem a szöveg maga nem reflektál erre az eljárásra, sem az eddigi szakirodalom.

A kiadvány témái közé nem, vagy minimális mértékben kerültek be a természet-, állam- és jogtudományi ismeretek, részletesebb földrajzi tudás. Mindez egyértelműen a már sokat emlegetett női célközönséghez, illetve a számukra előírt szerepkörhöz igazodik.³⁶ A tartalmat illetően összességében az a törekvés figyelhető meg, hogy Amaranthes igyekezett regionálisan és lokálisan minél kevésbé speci-

³⁶ Brookman-Nooren is felhívja a figyelmet arra, hogy a *Frauenzimmer-Lexicon* témáiban főként a szabadidős, társasági jelenségekre koncentrál, ezzel pedig az anyaga egy meghatározott, korlátozott tudáshorizonton mozog. BROKMANN-NOOREN, *i. m.*, 76–77.

fikus tudást közvetíteni, ehhez pedig bevonni más népek és területek kulturális szokásait. Ennek köszönhetően – piaci szempontból is előnyös lépésként – szélesebb réteg számára tette használhatóvá munkáját. Mindez pedig arra enged következtetni, hogy jelen volt egy egész Európában érvényes(íthető) ismeretanyag, egyfajta egységes női műveltség, vagy még inkább az ennek megteremtésére irányuló intenció. A befogadók köréhez igazodva a lexikon stílusára általában igaz, hogy csevegő hangvételű, a párbeszéd látszatát kelti, gyakran zsurnalisztikus, anekdotikus elemeket tartalmaz. A szalonkommunikáció tehát nemcsak a témákban mutatkozott meg, hanem az egységek felépítésében, modalitásában. A tanítás szándéka így a megszólalásmódban is tetten érhető, amely egyúttal igyekszik fenntartani az érdeklődést, és alkalmazkodni a nőknek szóló más műfajok stílárius kritériumaihoz (pl. roman).

A humoros és csodás történetek az antikvitás óta részei voltak az átfogó igényű műveknek, és a lexikográfiai, enciklopédikus irodalmon keresztül hagyományozódtak, valamint pedagógiai célokat is szolgáltak a korszak tudományosságot és fantasztikumot élesen még nem elválasztó paradigmájában. A műfaji tradíció magában foglalta tehát a curiositasok és miraculumok szerepeltetését, amelyek Amaranthes művében is jelen vannak. Például Terentiának (Cicero feleségének) műveltsége és fennmaradt levelei mellett átlagon felüli életkora biztosított helyet a kiadványban, amely szerint 103 évet élt, Gorgippa pedig azért került be, mert egyetlen nap alatt férfivá változott. Gyakori a szüléssel kapcsolatos rendkívüli esetek ismertetése, Irmentrude például egyszerre szült 12 gyereket, egy holland grófnő, Margaretha pedig 40 évesen egy óra alatt szült meg 365 gyereket. A címben szereplő „curios” jelző újabb árnyalata válik itt érzékelhetővé, amely a szó későbbi használatához nyit utat, hiszen a tudásvágyat az érdekességek és különlegességek iránti kíváncsiság jelentésében teszi hangsúlyossá. A tömör fogalomtörténeti áttekintésből azonban fentebb is kiderült, hogy ez a kíváncsiság elsősorban nem a világ megismerésére, a tudás elsajátítására irányul, hanem az udvari szalonkultúra esztétikai igényeit elégíti ki – erőteljesen támaszkodva ennek műfaji hagyományára, felhasználva a korábbi munkákat.

A szócikkek sokszor más munkák kivonatos átvételei, illetve olykor változatlanul kerültek be, mint például Johann Heinrich Zedler esetében a *Grosses vollständiges Universallexikon aller Wissenschaften und Künste* című lexikon néhány egysége. A compilációs szerkesztésből adódóan tehát a kifejezetten nőknek szánt tudás részévé váltak a nem nőknek készült kiadványokból származó ismeretek. A korabeli kritikák is utalnak arra, hogy a *Frauenzimmer-Lexicon* korábbi munkák tartalmi összefoglalása, a legtöbb benne található információ olvasható különböző szerzőknél. A

megjelenés évében egyből három kritika is napvilágot látott Amaranthes művéről, kettő a *Neue Bibliothec oder Nachricht und Urtheile von neuern Büchern* 42-es és 46-os számában,³⁷ valamint a már említett *Deutsche Acta Eruditorum* 35-ös számában. Az egyik legfőbb érv vele szemben, hogy nemcsak létező műveket, hanem különböző műfajokat (pl. szakácskönyv, női életrajz) is kompilál, ennek azonban nincs látható haszna. Ám emellett akad olyan vélemény, amely szerint kifejezetten előnye a lexikonnak, hogy – jó érzékkel – egybegyűjtve adja közre azt a tudást, amelyet különben egyenként kellene összeszedni, így pedig még a tanulni vágyó férfiaknak sem érdektelen. Az utilitas felől fogalmazódott meg a legtöbb észrevétel, miszerint akadnak ennél jóval hasznosabb olvasmányok is, valamint hogy sok olyan közismert fogalom szerepel benne, amelyeket felesleges elmagyarázni – ezt a nőkre nézve akár kifejezetten sértőnek lehet tekinteni. A helyi specifikumok kihagyását is nehezményezték, a szavak tájegységtől függő jelentésmódosulásainak a figyelmen kívül hagyását (pl. „Nudel”). A pozitívumok elismerése mellett összességében inkább az ellenérzések fogalmazódtak meg a korabeli kritikákban, még ha a kiadvány vitathatatlan érdemének is tartják, hogy egységes formában tette elérhetővé a tudást a széles közönség számára, a nők közvetlen érdeklődésén kívül eső ismereteket is elhelyezve a horizontjukon.

Már az 1715-ös kritikák több módosítást javasoltak a későbbi kiadásokhoz, amelyek valóban átdolgozva, új metszettel és bevezetővel jelentek meg. A lexikon által közvetített nőkép szempontjából némi elmozdulás érzékelhető a tudásanyag megváltozásának köszönhetően – ez leginkább az 1773-as edícióban mutatkozik meg. Míg a női életrajzok nagy része eltűnt, a helyükre újabb receptek és háztartási ismeretek kerültek olyan mennyiségben, hogy a harmadik kiadás már két kötetben jelent meg. A szakirodalom ezt a folyamatot Rousseau hatásának tekinti, és egyértelműen visszalépésként, a tradicionális női szerep visszaállításaként értékeli.³⁸ Az előszó hangneme és célkitűzése nagymértékben elüt a fentebb ismertetett alapel-

³⁷ *Nutzbare, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon. Ausgestellt von Amaranthes. Median. 8. Leipzig bey Job. Fried. Gleditsch und Sohn, 1715, 3 Alph.*, *Neue Bibliothec oder Nachricht und Urtheile von neuen Büchern und allerhand zur Gelehrsamkeit dienenden Sachen*, 42, Frankfurt und Leipzig, Rengerischen Buchhandlung, 1715, 139–142. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ170523407 (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 22.); *Vertheidigung der im XLII Stücke unserer Bibliothek enthaltenen Recensionen von dem Frauenzimmer- und Gelehrten-Lexicon, wieder die Verfasser der Teutschen Actorum Eruditorum, Neue Bibliothec oder Nachricht und Urtheile von neuen Büchern und allerhand zur Gelehrsamkeit dienenden Sachen*, 46, Frankfurt und Leipzig, Rengerischen Buchhandlung, 1715, 467–483. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ170523407 (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 22.)

³⁸ BRANDES, *i. m.*, 28.

vektől, itt már a művelt nő nem ideálként jelenik meg, az iskolázott, tudálékos nőket veszélyként írja le Amaranthes a polgári életmódra, családmodellre nézve. Éppen ezért a kiadvány okos gazdasszonyokat (kluge Wirthinnen), megértő és értelmes anyákat (verständige Mütter), kellemes társalkodónőket (angenehme Gesellschafterrinnen) szeretne nevelni. Noha közel hatvan év eltéréssel más értékrendet és viszonyulást közvetít a két kiadás, érdemes felfigyelni arra, hogy – ugyan radikálisan megváltozott retorikával, de – voltaképp már az első kiadás is főként e szerepekre készítette fel a nőket.

A lexikon által közvetített nőkép tehát módosult ugyan a különböző kiadásokban, történtek elmozdulások, jelentős átalakuláson azonban nem ment keresztül, mindvégig a privát szféra és a szalonkommunikáció terét tartotta fenn közönségnek. Tartalmilag ennek megfelelően korlátozott tudást juttatott el a polgárság és az arisztokrácia szalonjaiba, lakótereibe, ahol a – *Frauenzimmer-Lexicon* kiadásai alapján – csodás esetek és heroikus nőalakok egyre inkább a konkrét, kézzel foghatóan hasznos ismereteknek adták át a helyüket. Egy alapvetően instrumentalizált, praktikus világszemlélet reprezentálódik a kiadványban, amelyben jelen vannak például a görög mitológia istennői is – jelezve a különböző kulturális hagyományok, valamint a modern tudományosság és a transzcendencia (hiedelmek, babonák) együttélését a 18. századi diszciplináris gondolkodásban.

Frauenzimmer-Lexicon, Leipzig, 1715, címlapmetszet

GUITMAN BARNABÁS

*A bártfai iskola a humanizmus és a reformáció határán**

A késő középkor és kora újkor majd minden történeti jelensége összefügg a vallással, az emberek hithez való viszonyával. Az oktatás, a tanulás különböző tereit, intézményesült formáit egyháziak felügyelték, működésüket a vallásból vett alapelvekre építették. A tudás elsajátításánál a teológiai cél gyakran fontosabb volt, mint egyéb gyakorlati, világi célok. A tanított anyagnak és az oktatási módszereknek a humanizmus műveltségesszményéből kiinduló változásával már a reformáció előtt lépést tartottak a magyarországi városi-plébániai és káptalani iskolák Európa fejlettebb részeivel. Ebből a késő középkori vallásos kegyességet is tartalmazó humanista táptalajból mintegy természetesen virágoztak fel a reformáció hatására a lutheri-melanchthoni szellemiséget magukénak valló városi oktatási intézmények. E tekintetben a reformáció a városok művelődésügyében nem jelentett éles választóvonalat.

A felső-magyarországi térség városai, így Bártfa számára a krakkói egyetem volt a humanizmus elsődleges kisugárzási pontja. Ebből az időszakból a krakkói egyetem humanista köreihez, hogy csak a legfontosabbakat említsem, a sziléziai származású Georg Wernher,¹ az angliai Leonhard Cox,² valamint a bajorországi Valentin Eck³ révén kapcsolódtak a városok iskolái.

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport keretein belül készült el.

¹ Georg Wernher (1490?–1556) királyi tanácsos, sárosi várkapitány, kamarai szakember életéről és munkásságáról lásd: Gustav BAUCH, *Valentin Eck und Georg Werner: Zwei Lebensbilder aus der Zeit der Besitzgreifung Ungars durch die Habsburger* = Ungarische Revue, XIV(1894)/1, 40–57; Elfriede RENSING, *Georg Wernher, Präsident der Zipser Kammer* = *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien*, Hg. Dávid ANGYAL, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1933, 31–58; SZÚCS Jenő, VARGA János, *A Szepesi Kamarai Levéltár: 1567–1813*, Bp., Akadémiai, 1990, 8–11; CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Bp., Balassi, 2013, 166–171.

² Leonhard Cox (Cockes) életéhez: Heinz SCHEIBLE, *Melanchthon und die Reformation: Forschungsbeiträge*, Mainz, P. von Zabern, 1996, 284; Henning P. JÜRGENS, *Johannes a Lasco in Ostfriesland. Der Werdegang eines europäischen Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2002, 83–85; Catherine F. GUNDERSON, Peter G. BIETENHOLZ, *Leonard Cox = Contemporaries of Erasmus: A biographical register of the Renaissance and Reformation*, I–III, ed. Peter G. BIETENHOLZ, Thomas Brian DEUTSCHER, Toronto, Ont.; Buffalo, N.Y., University of Toronto Press, 1987, I, 353–354.

Az Eperjesen és Kassán is tanító Cox a Krakkóban eltöltött néhány év alatt számos kiadványt adott ki, köztük Erasmus műveit, klasszikus auktorokat tanított az egyetemen, egyfajta erasmista tudós társaság (sodalitas) központi alakja volt. Egy 1527-ben kelt levelében ekként magasztalta Erasmust:

Egy napunk sem telik el anélkül, hogy ne említenénk rengeteget Erasmust. Mi veled vagyunk, Erasmusom, a reggelt is gyakorta együtt töltjük, a reggelit veled fogyasztjuk el, a reggelitől felkelvén sűrűn sétálunk veled, veled együtt vagyunk vacsoránál, a lehető legvidámabban töltjük veled az éjjelt is. Te mindig velünk vagy, mi akárhányan vagyunk, sohasem szakadunk el tőled, sőt, ahogy az isteni Ambrusról hírlik, hogy egy időben két helyen is lehetett egyszerre, ugyanúgy történik veled és velünk. Mert Te Bázelen és Krakkóban is munkálkodsz egyszerre, miközben mi Lengyelország közepén vagyunk, ezzel egy időben Bázelen Erasmusnál tartózkodunk.⁴

Cox Kassán hasonló szellemben oktatta tanítványait, köztük a későbbi bártfai rektort, Leonhard Stöckelt is. Karl Schwarz a szigetországi humanista hatását abban is felfedezni véli, hogy az ifjú Stöckel érdeklődése Melanchthon és ezáltal Wittenberg irányába terelődött.⁵

A bártfaiak Erasmus iránti érdeklődéséről a városi levéltár egyik forrása is tanúskodik. A Lengyel Királyság korabeli székhelyéről küldte és másolta Georg Wernher Bártfára Erasmus három, Lengyelországba címzett levelének rongyosra olvasott állapotban fennmaradt másolatát. Mindháromat 1532 augusztus-szeptemberében írta a tudós humanista, az egyiket a bártfai másolat szerint Krzysztof Szydłowieckinek címezte, az Erasmus-szövegkiadás viszont Piotr Tomicki alkancellárt jelöli meg címzettként. A második, személyesebb hangvételű levél Johann Antoninus Cassoviensisnek szól. A harmadik pedig egy bázeli bűn-

³ Valentin Eckről (Ecchius, 1494–1556) lásd a *Valentin Eck és Bártfa* című fejezetet további irodalommal: GUITMAN Barnabás, *Hít, hatalom, humanizmus: Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában*, Bp., Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2017, 48–56.

⁴ Cox Erasmusnak, Krakkó, 1527. március 28. *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterdami*, ed. Percy Stafford ALLEN, Helen Mary ALLEN, Oxford, University Press, 1928, VII, Nr. 1803. (A szerző fordítása)

⁵ Karl SCHWARZ, *Leonhard Stöckel (1510–1560): „Lumen et Reformator Ecclesiarum Superioris Hungariae“ = Deutsche Sprache in der Slowakei: Festschrift für Prof. Dr. Ilpo Tapani Piirainen zum 65. Geburtstag: International Fachtagung, Piešťany, den 13–15. Juni 2007*, Hg. Peter ĎURČO, Ružena KOZMOVÁ, Daniela DRINKOVÁ, Trnava–Bratislava, Lehrstuhl für Germanistik, Philosophische Fakultät, Universität der Hl. Cyrill und Method, Verband der Deutschlehrer und Germanisten der Slowakei, Metodicko-pedagogické centrum, 2009, 313–335, itt: 320.

eset, az úgynevezett *Tragoedia Basiliensis* leírása, a másolat szerint a címzett Iodocus Ludovicus Decius (Jost Ludwig Dietz), de a szakirodalom szerint ezt sokaknak elküldte, többek közt Oláh Miklósnak is.⁶

Az 1494-ben született Valentin Eck az 1510-es évek elejétől tartózkodott Krakkóban. Több kiadásban is megjelent költészetana mellett – az 1521-es és az 1539-es kiadást bártfai ifjaknak ajánlotta – számos más, itt sajtó alá kerülő munkájáról vált ismertté. 1517-et követően lett a bártfai iskola rektora, amely Eck vezetése alatt kiváló humanista iskolává fejlődött, mintegy alapot szolgáltatva Leonhard Stöckel későbbi működésének. Ecket nyilván a vallási kérdések is foglalkoztatták, bár a kutatás jelen állása szerint a forrásokból nem derül ki sem egyértelmű állásfoglalása, sem az, hogy belső indítatásból vagy a korszellem elvárása miatt lett-e a későbbiekben híve a reformációnak. Az 1510-es évek végéről és az 1520-as évek elejéről származó írásai mentesek a lutheri tanoktól. Palugyai Imre magyar kancelláriai titkár egy Ecknek küldött, bizalmas értesüléseket közlő levele 1554-ből viszont már mindenképpen azt sugallja, hogy a misszilis kiállítója úgy tekintett a címzetre mint a lutheri tanokat vallók közösségének vezető tagjára.⁷

Ecket követően az iskola következő ismert jelentős tanára, vezetője Leonhard Stöckel volt. Nem ő hirdette először a reformáció tanait Bártfán, nem miatta fogadták el a lutheri reformációt a városatyák, ez már jóval Stöckel wittenbergi hazatérte előtt megtörtént, viszont ő volt az, aki a korábban is korszerűnek tekinthető humanista bártfai iskolát a melanchthoni modell szerint szervezte át, újította meg.⁸

⁶ Georg Wernher 1532/1533 évi krakkói tartózkodásáról Bártfára küldött levelei tanúskodnak: Státny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, Magistrát mesta Bardejov, (Eperjesi Állami Levéltár bártfai részlege, Bártfai városi tanács, továbbiakban ŠAB), Missiles, Nr. 75/7201, 75/7261. – Erasmus levelei: Uo., 74/7099. Szydłowieckinek, Freiburg, 1532. szeptember 2.; Antoninusnak, Freiburg, 1532. szeptember 1.; a Deciusnak címzett másolatáról hiányzik a dátum. A másoló személye a kézírás alapján egyértelműen azonosítható. ALLEN, *i. m.*, X, Nr. 2698, Nr. 2713. – Az Antoninusnak írt levél kiadatlan, Škoviera sem tud róla a témáról írt tanulmányában: Daniel ŠKOVIERA, *Johannes Antoninus Cassoviensis und Erasmus von Rotterdam = Orbis Helveticorum: das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*, Hg. Viliam ČIČAJ, Jan-Andrea BERNHARD, Bratislava, Historický ústav SAV, 2011, 75–82. – A Deciusnak írt levélről és a *Tragoedia Basiliensis*ről lásd: Nikolaus ELLENBOG, *Briefwechsel*, Münster in Westfalen, Aschendorffschen, 1938, 314; ALLEN, *i. m.*, X, 76.

⁷ Palugyai Imre Valentin Ecknek, 1554. január 18. (ŠAB, missiles, jelzet nélkül). A levélről bővebben: GUITMAN, *Hit, batalom...*, *i. m.*, 171–172.

⁸ Leonhard Stöckel tanári működéséről bővebben: GUITMAN, *Hit, batalom...*, *i. m.*, 118–135.

Hogy nézett ki ez a modell? Melanchthon a nevelést, oktatást antropológiai alapjelenségnek tartotta, ez különbözteti meg az állatoktól az embert.⁹ A középpontba az erkölcspedagógiát állította; a viselkedést, a magatartást szerinte éppúgy nevelni kell, mint a szellemi tudást. Melanchthon ideálja egy hierarchikusan rendezett ember egy hierarchikus társadalomban. A vezérfonal a velünk született etikai alapelvekhez igazodó belátás, ez alá rendelődik az akarat, amely minden ösztönös érzelmet irányít és mérsékel. A fensőbbség az alávetetteket a közjó érdekében éppen így irányítja, az alávetettek önként, belátásból igazodnak. A nevelésnek ezt a társadalmi harmóniát kell ösztönöznie, elérnie. A keresztény ígét, tanítást is könnyebb egy harmonikus, civilizált társadalomban továbbadni. Leonhard Stöckel a Melanchthon *Loci communes*-éhez írt munkájában a világi vezetők legfontosabb kötelességét abban határozza meg, hogy iskolákat alapítsanak és védelmezzenek, enélkül ugyanis a többi feladataik teljesen haszontalanok és tökéletlenek.¹⁰

A világi vezetők, és nem pusztán az egyház feladata az iskolák fenntartása, mert kötelességük őrizni és továbbadni a kinyilatkoztatott tudást. A vezetők, az uralkodó legmagasztosabb tennivalója a tanulmányok felügyelete és a tanulási lehetőségek szélesítése szigorú feltételek alapján. Az ideális állam végső célja, hogy Istenhez vezesse tagjait az igaz hit megismertetése révén. Az egyház egy ennek megfelelő állam létrejöttében érdekelt. „Az állam hasonlít a lámpához, az égi tanítás pedig a fényhez. Miként a lámpás a sötétben fény nélkül semmi, akként a városok is Isten ismeretének és a derék dolgok tanításának kihúnytával haszontalan terhek.”¹¹ Az állam az óvó lámpás, mely a mennyei tanítás fényét vigyázza. Fény nélkül a lámpás céltalan, miként lámpás nélkül sincs fény. Egyház, állam, műveltség egymásra utalt-

⁹ Günter R. SCHMIDT, *Grundlagen der Pädagogik Melanchthons = Luther und Melanchthon im Bildungsdanken Mittel und Osteuropas*, Hg. Reinhard GOLZ, Wolfgang MAYRHOFER, Münster, Lit, 1996, 17–25, itt: 17–18.

¹⁰ „Summum autem munus inter haec quattuor est, scholas recte instituere et tueri, sine quibus caetera omnia officia plane sunt inutilia et imperfecta.” Leonardus STECKELIUS, *Annotationes Locorum communium doctrinae Christianae Philippi Melanchthonis*, Basileae, Ioannes Oporinus, 1561, 266.

¹¹ „Politiās similes esse laternae, doctrinam coelestem lychno. Ac ut laternae in tenebris sine lychno nullus usus est, ita urbes extincta agnitione Dei, et rerum bonarum doctrina, inutilis moles esse.” Philip MELANCHTHON, *Declamatio de coniunctione scholarum*, 1543 = Philipp MELANCHTHON, *Opera quae supersunt omnia = Corpus Reformatorum*, I–XXVIII, Hg. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Halis Saxonum, Schwetschke et Filium, 1834–1860, XI, 606–618, itt: 608, (továbbiakban: CR).

sága, összefüggései Stöckel egyik Lőcsére írt levelének is fő gondolata: tudományok nélkül sem az egyház, sem a közügyek nem szilárdíthatóak meg.¹²

Melanchthon a legtöbb kortársával egyetértett abban, hogy iskolát Isten parancsára kell alapítani. „Előírjuk tehát mindenkinek, hogy gondolják meg: az iskolai összejövetelek Isten parancsa nyomán lettek elrendezve, és ebben Istennek kell szolgálatára lenni.”¹³ Isten az, aki vezeti és védelmezi a tanulmányokat. Melanchthon és így Stöckel teológiájának is gyakorlati célja volt. A képzés első számú feladata, hogy Isten akaratát a diák felismerje, megismerje, és követni tudja, hogy ezáltal az élete és az egyedi alkotóereje Isten és az egyház szolgálatába állhasson. Minden tudomány, de elsősorban a filológia és a grammatika annak a célnak a szolgálatában állt, hogy a *Szentírás*t helyesen értelmezzék, valamint hogy Isten ígéretének megértése Isten akaratára és parancsai irányába vezesse az emberek életét. Leonhard Stöckel a már említett *Annotationes* című munkájában minderről így vélekedik:

Különböző tudományok ismerete szükséges az egyház és az iskolák helyes és illő felállításához. Szükséges ugyanis a megfelelő és a világos beszédmód, szükséges a tudás meghatározása, felosztása és átgondolása, szükséges a kifejtendő ügy méltóságához a középszerűnél jobb ékesszólás az ifjúság és a nép lelkesítéséhez, igazításához, és mindenféle módon való serkentéséhez. Mindez, hogy helyes legyen, nem máshonnan, mint a beszéd tudományából következik. Szükséges ezenkívül a tanárok számára azon dolgok ismerete, amelyeket a többi filozófia tartalmaz. Fellelhetőek ugyanis a példázatok és a történetek olyan lejegyzései, amelyek az egyház tanításának okos tanulmányozására alkalmasak. Hogy más példákat ne említsek, ha semmi másról, hanem csak a dolgok teremtéséről kell beszélni, mégis szükséges a természet teljes vizsgálata, amiként a természettudósok által le lett írva. [...] Ám mégis úgy kell az ékesszólás tanával élni, és azokkal a világi tudományokat úgy kell művelni, hogy szolgálják, és ne uralkodjanak a keresztény tanon.¹⁴

¹² „Sine literis et doctrina neque ecclesiam, neque rempublicam stabiliri posse, quemadmodum nos magno cum malo nostro iam pridem sentimus.” Bártfa, 1545. március 30. Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia, VII–VIII(1976)/1, 265–359, itt: 322.

¹³ „Praecipimus igitur omnibus, ut cogitent mandato Dei Scholasticos conventus institutos esse, et in eis Deo serviendum esse.” A *Leges Academiae Witebergensis de studiis et moribus auditorum*ból (1546) idézi Markus WRIEDT, *Die theologische Begründung der Bildungsreform bei Luther und Melanchthon = Humanismus und Wittenberger Reformation: Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melanchthon am 16. Februar 1997*, Hg. Michael BEYER, Günther WARTENBERG, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 1996, 155–184, itt: 170.

¹⁴ Leonardus STECKELIUS, *Annotationes...*, i. m., 57. (A szerző fordítása.)

Leonhard Stöckel mindezzel együtt határozottan különbséget tett a *Szentírás* és az antik auktoroktól olvasott szövegek között, az előbbi Isten igéjét tartalmazza, míg az utóbbiak, bármily nagyszerűek is, de emberi elme szüleményei.¹⁵ A tudomány ugyanakkor Isten igéjének megértéséhez önmagában nem elegendő. Júdás szerepének megítélése kapcsán írta, hogy az ókori pogány kiválóságok ennek a kérdésnek a megértéséhez semmilyen segítséget nem adnak, a hit igazságait kizárólag a Szentlélek közreműködésével lehet felfogni.

Ebből az útvésztebből sem Démoszthenész, sem Cicero nem tudja magát kimagyarázni, és ennek az abszurditása Porphyrioszt, Lucianust, Iulianust és rajtuk kívül sok más furfangost arra ösztönzött, hogy tanításunk megvallását, ahogy látható, a legabszurdabb dolgok miatt, teljesen elveszék, majd azt a leghesebben üldözni kezdjék. De aki komolyan megvizsgálja ennek a misztériumát, annak a Szentlélek kegyelme által végül ez az átláthatatlan homály, amit egyetlen Arisztotelész sem, akármennyire éles eszű, nem képes eloszlatni, megmagyaráztatik.¹⁶

Stöckel elkötelezettsége, hogy a műveltséget az egész közösség számára elérhetővé tegye, a főként latin, illetve részben német nyelven megjelent munkáiban is tetten érhető. Erre a pedagógiai célra a legnyilvánvalóbb példa az általa szerkesztett *Apophthegmata*, amelyet bár a bártfai iskolamester Erasmust követve állított össze, a neves humanistát még a szó szerinti átvételeknél sem említette név szerint a műben.¹⁷ A Stöckel-örökösök által írt előszókból kiderül, hogy a művel nem pusztán az volt a célja a bártfai iskolavezetőnek, hogy a kisiskolások számára leegyszerűsített erasmusi szöveggyűjteményt állítson össze, hanem a szülőket is arra biztatta, hogy gyermekeikkel együtt tanulmányozzák a munkáját, hogy ezáltal is nemesedjék az

¹⁵ „Tehát Dávid igéje Isten igéje, amit el kell különíteni Szókratész, Szolón, Cato igéjétől, amely az emberi elme szüleménye.” „Ergo verbum Dauidis est verbum Dei, longe separandum a verbo Socratis, Solonis, Catonis, quod ex ratione humana profectum est.” Leonhard STÖCKEL, *Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollempnioribus utiles adiuncti sunt*, Bartpha, Gutgesell, 1596, 410v.

¹⁶ „Ex his labyrinthis nec Demosthenes, nec Cicero se explicare potest, eaque absurditate Porphyrius, Lucianus, Iulianus et multi praeterea astuti homines moti sunt, ut confessionem huius nostrae doctrinae, absurdissimis rebus, ut videtur, plenae, abiicientes, acerrime eam persequi coeperint. Sed qui serio scrutantur haec mysteria, ii Spiritus sancti beneficio tandem ex his perplexis ambagibus, quas nullus Aristoteles, quamvis acutus, dissolvere potest, explicantur.” *Uo.*, 411r. (A szerző fordítása.)

¹⁷ Leonhartus STÖCKEL, *Apophthegmata illustrium virorum expositione latina et rhythmis germanicis illustrata per Leonhartum Stoeckelium, scholae Bartphanae rectorem*, Vratislavia, Ioh. Scholtius Filius, 1570.

erkölcsük. Az egyes anekdoták kifejtésénél hiányzik a hitvédelmi hangvétel, a rendkívül leegyszerűsített szövegeket egy rövid kérdés követi, majd az erkölcsi tanulság következik, mindez latin és német nyelven.

Stöckel latin nyelvű prédikációs kötetének keletkezésére Schesaeusnál találunk magyarázatot.¹⁸ Leírása szerint a bártfai iskolamester a szentbeszédek követően, a prédikátor figyelmes végighallgatása után írta az evangéliumhoz kapcsolódó kommentárokat, magyarázatokat, amelyeket nyilvánosan hallgatóságnak is előadott. Tehát ha nem is feltétlenül iskolai, de tanítási, hitoktatási célból készültek el posztillás kötetei is. Közülük a rövidebb 1578-ban jelent meg, a terjedelmesebb pedig csak a század végén, 1596-ban.

A bibliai szöveget mindkét kötetben pontokba szedett, alapos, moralizáló elemzés követi, mely útmutatást ad a szövegek helyes értelmezéséhez. A kötetekben található írásmagyarázatokról elmondható, hogy nagyon kevés konkrét aktualitást, személyt, történetst említ bennük Stöckel. Élesen szakított a középkori prédikátorok módszerével, akik a bibliai szövegek mellett előszeretettel színesítették a mondandójukat népszerű legendákkal, mesészerű történetekkel. Stöckel ezzel szemben Szentírás-magyarázataiban a tiszta lutheri tanítás mellett foglalt állást, minden lehetőséget megragadván, hogy a wittenbergi hitújítás ellenfeleit megcáfolja. A dogmatikai kérdéseken kívül jelentősen foglalkoztatta az utolsó idők, a végítélet közeledtének a kérdése, illetve több esetben kitért a tanító és a magisztrátus feladatainak, hivatásának tárgyalására is.

A kutatás szempontjából nem lényegtelen a kérdés, hogy miért a latin nyelvet választotta a szerző, amikor számos esetben meggyőződhetünk róla, hogy Stöckel a reformáció népnyelv felé fordulását komolyan vette, amint erről német nyelvű munkái tanúskodnak is. Daniel Škoviera megállapítása szerint Stöckel minden bizonnyal Melanchthon példájára írta le a latin nyelvű prédikációit.¹⁹ Kettős cél vezethette a szerzőt a latin nyelven prédikációk lejegyzésénél, egyrészt az a törekvés, hogy egy univerzális művet alkosson, hogy minél több emberhez eljuttathassa Krisztus tanítását, másrészt, hogy a népnelvekkal szemben a latin nyelvnek tulajdonított esztétikai és retorikai többlettel tegye hatékonyabbá munkájának meggyőző erejét. A filológus Škoviera úgy látja, hogy Stöckel latinságának a tisztasága már-

¹⁸ Christianus SCHESAEUS, *Oratio Describens Historiam Vitae Praecipvam Clarissimi Viri Leonharti Stöckelij, Rectoris Scholae Bartphensis, fidelissimi, qui obiit Die VII. Iunii, Witebergae, Iacobvs Lucius Transylvanus, 1563* (RMK III, 523); UÓ, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1979, 84–93, itt: 90. A teljes beszéd magyar fordítását lásd: GUITMAN, *Hit, hatalom...*, i. m., 209–219.

¹⁹ Daniel ŠKOVIERA, *Erasmus von Rotterdam und Leonard Stockel: zwei Modellpredigten über dieselbe Perikope*, Graeco-Latina Brunensia, XVIII(2013)/2, 159–174.

már Erasmuséval vetekszik. A prédikációk szövegéből a barbarizmusok teljesen hiányoznak, grécizmusok is rendkívül ritkán fordulnak elő.

Stöckel prédikációs köteteiben szólt a tanítói hivatásról is: a tanító feladata, hogy a gyermeket tanítsa, figyelmeztesse, ösztönözze, mivel értelmének és képességeinek gyengesége miatt még semmit sem ért.²⁰ A tanár hatalma a gyermeken nem tart örökké, csak amíg gyermekkorú, amíg önmagát uralni képtelen. Egyrészt tehát az életkoron és az értelmén keresztül a tanításban megerősödve alkalmas lesz örökségének átvételére, másrészt a tanár háttérbe húzódása után szabad lesz, a szüleitől kapott javaknak ura és örököse. A tanárnak az igazságos szigor alapján, ha szükséges, haraggal kell a gyermek javát szolgálnia, ugyanakkor ügyelnie kell, hogy a legkisebb hibát is elkerülje a gyermekek tanítása során, mert különben óriási károkat okozhat a tanulók számára.

18. századi másolatban, illetve kiadásban maradt fenn a bártfai városi iskola 16. század folyamán, több lépcsőben keletkezett szabályzata, a *Leges Scholae Bartphensis*.²¹ A szabályzat szövegének vizsgálata révén Mészáros István meggyőzően alátámasztotta, hogy egy hosszabb időszak alatt folyamatosan bővített, alakított változat maradt ránk, amely csak részben tekinthető Leonhard Stöckel munkájának.²² Stöckel tollára vagy legalábbis a hatására utalhat azonban az iskolaszabályzat egyik pontjában található Arisztotelész-idézet, amely a bártfai iskolamester más munkájában is előkerül.²³

²⁰ „Is enim adhibetur puero, vt eum doceat, moneat, et coerceat, sua sponte propter rationis et ingenii imbecillitatem nihil intelligentem. Non ergo perpetuum est paedagogi dominium in puerum, sed dum puer est, seque ipsum regere non potest. Cum ergo per aetatem et rationem doctrina confirmatam aptus est ad obeundam haereditatem, tum remoto paedagogo fit liber, haeres ac dominus bonorum a patre acceptorum.” STÖCKEL, *Postilla...*, i. m., 46v–47.

²¹ A *Leges Scholae Bartphensis* általam ismert legkorábbi változata a bártfai evangélikus gyülekezet levéltárának (Evanjelická cirkev augsburského vyznania, zborovy archív, Bardejov) 18. századi kéziratot kötetében található, rögtön a protokollumkötet elején. (*Kirchen protobocollum, oder copia der jenigen Schrifften, so jetzo bey der Evangelisch-Lutherischen Kirchen in K. F. Stadte Bartfeld befindlich zusamgetrag im Jahr MDCCXXIII*, jelzet nélkül. Köszönöm Peter Benkának, hogy a kézirat fényképmásolatát rendelkezésemre bocsátotta.) Ebből a kéziratból másolhatta át a szöveget Klein, a szabályzat első kiadója. A kézirat készítője, illetve Klein szerint is a rendtartás szerzője Leonhard Stöckel. Az iskolaszabályzat nyomtatott kiadásai: Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schrifften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I–II, Leipzig u. Ofen, 1789, I, 332–341; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981, 153–158.

²² MÉSZÁROS, *XVI. századi...*, i. m., 51.

²³ „Aristoteles inquit: legem qui praeficit, deum praeficit, qui vero hominem, belluam.” (*Leges Scholae Bartphensis, Leges Astantium*). „De quo est insignis sententia Aristotelis: Qui legem praeficit, Deum praeficit. Qui vero hominem praeficit, belluam praeficit.”

[A]	<i>Leges</i>	1540 körül
[B]	<i>Aliae leges</i>	1550 körül
[C]	<i>Leges Astantium</i>	1550–1600
[D]	<i>Leges mendicantium</i>	1550–1600
[E]	<i>Appendix</i>	1600 körül

A Leges Scholae Bartpbensis egyes részeinek keletkezési időrendje Mészáros István alapján.

Az iskolaszabályzatban megfogalmazottak a melanchthoni elveket követik. A súlypont, mint Melanchthonnál is, a tudás és a jámborság, a humanista pedagógiai gyakorlat és a lutheri hittan harmonikus összeolvasztása.²⁴ Fontos szerepet kapnak ezenkívül a nyelvi készségek. Az ember helyes ítélőképessége és a nyelvi kifejező-készség ugyanis elválaszthatatlanul összefonódik, az okosság és az ékesszólás (*prudentia et eloquentia*) együttesen, egymást kiegészítve működnek jól. A korabeli vélekedés szerint, ahogy Melanchthon fogalmazta, a téves vagy fanatikus vélemények a rossz stílussal szorosan összekapcsolódnak. A nyelvi képzés célja éppen ezért azontúl, hogy a klasszikus nyelveken éppúgy, mint a népnyelven, írásban és szóban világosan és érthetően (*dilucide et perspicue*) tudja magát a diák kifejezni, az, hogy megtanuljon világosan gondolkodni, valamint, hogy mindezáltal az erkölcs is nemesedjék.²⁵

(STECKELIUS, *Annotationes...*, i. m., 264.) Szabó Miklós fordításában: „Aki tehát azt kívánja, hogy a törvény legyen a vezető, az szerintem azt kívánja, hogy egyedül az Isten és az ész kormányozzák az államot; aki pedig az embert kívánja vezetőül, az az állatot is hozzájuk veszi, mert a vágy ilyen, és az indulat megrontja még a kiváló férfiakat is, ha vezetők.” (Arisztotelész, *Politika* 3,16.)

²⁴ A Melanchthon által megfogalmazott irányelveket és a bártfai iskolaszabályzat pontjait Daxer György vetette össze. DAXER György, *A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére. (1520–1790.) = A békéscsabai ág. b. ev. Rudolf-Főgimnázium XLIV-dik értesítője az 1908–1909. iskolai évről*, kiad. BUKOVSKY János, Békéscsaba, 1909, 1–99, itt: 6–7. Lásd továbbá: BREZNYIK János, *A selmechányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*, I–II, Selmechánya, 1883, I, 52–58; Philip MELANCHTHON, *Unterricht der Visitatoren [...]*, 1528 = CR, XXVI, 29–96.

²⁵ „Ugyanis rendszerint általában úgy van, hogy a tévedések és a fanatikus vélemények a beszéd zavarával és formátlanságával fonódnak össze. [...] A gondolkodás a beszéd formátlanságáról ismerszik meg.” „Nam hoc fere communiter fit, ut cum erroribus et phanaticis opinionibus coniuncta sit orationis confusio ac deformitas. [...] Mentis character fere est ipsa orationis forma.” Philip MELANCHTHON, *De studiis linguae Graecae*, 1549 = CR, XI, 855–867, itt: 865. Lásd továbbá: Günter R. SCHMIDT, *Grundlagen der Pädagogik Melanchthons = Luther und Melanchthon im Bildungsdenken Mittel und Osteuropas*, szerk. Reinhard GOLZ, Wolfgang MAYRHOFER, Münster, Lit, 1996, 17–25.

Schesaeus Stöckel-életrajzában sok más mellett közli egy átlagos iskolai nap menetét is, ami jól kiegészíti az iskola szabályzatában foglaltakat.²⁶

Stöckel az akkor korszerű, háromlépcsős, háromévfolyamos rendszerbe osztotta be a diákokat. Az első osztályban az írás, olvasás elemi ismeretei és a hit alapelvei szerepeltek a tantervben. A középső osztályban Donatus munkásságára alapozott grammatikai oktatás folyt, az auktorok közül főleg Terentiusszal és Ciceróval, valamint Aiszóposz fabuláival foglalkoztak, a harmadikban pedig Ovidius-, Cicero-, Livius-szövegek mellett került sor retorikai, filozófiai, számtani tanulmányokra és a görög nyelv alapjainak elsajátítására. A *Szentírás* és népszerű klasszikus szerzők mellett Luther *Kis-katekizmusát*, Melanchthon *Examen Theologicumját* és *Rbetoricáját*, *Dialecticáját* és *Etymológiáját* használták. Ugyancsak tananyagul szolgáltak *Loci Communes*ének részletei, amely 1578-tól több mint nyolcvan kiadásban jelent meg, és amelyhez maga Stöckel is írt magyarázatokat. Mindezek mellett Stöckel saját katekizmusát is beemelte az oktatásba.²⁷

Az iskolában Stöckel eleinte maga látott el minden feladatot, segédtanító és kántor segítségét csak később igényelte, továbbá az idősebb diákok is segítettek az oktatásban, erre utal az iskolaszabályzat, és Schesaeus szövege is.²⁸ Az életrajzíró tanúsága szerint a tanításban Stöckel olyan serény volt, az olvasmányoknak oly nagy változatosságával élt, a latin mellett a német nyelven is úgy gyakoroltatta a diákjait, hogy mindeme gondosságnak a párját eddig senki sem iskolákban, sem akadémiákon nem tapasztalta. Minden tevékenységét igyekezett pontosan napirend szerint végezni. Reggel a második órában kelt, este a nyolcadik órában feküdt. A nap első programja a templomi közös reggeli ima volt, Stöckel felkészülten maga olvasott és imádkozott a napnak megfelelő imákat. A templomban az énekkart is ő vezette, és arra ösztönözte mindenkit, hogy ne habozzon Istent zsoltárokkal dicsőíteni. A templomból visszatérve vagy a retorika szabályait, vagy Cicerónak valamelyik beszédét magyarázta. Aztán a nemes ifjakat tanította különórán nyelvtanra és a katekizmus szabályaira. Ezt követően nyilvánosan vagy erkölcsfilozófiát, vagy dialektikát adott elő. Déli tizenkettőtől egyig a diákokat zenei gyakorlatokkal foglalkoztatta. Aztán Ovidiust olvasott, majd ismét magántanulókkal foglalkozott. Estefelé a gyermekeket német nyelven Salamon bölcsességeire okította. A záró esti

²⁶ SCHESAEUS, *Oratio Describens...*, i. m.; UÓ, *Opera quae supersunt omnia*, i. m., 84–93; továbbá: GUITMAN, *Hit, batalom...*, i. m., 209–219.

²⁷ ZOVÁNYI Jenő, *Adatok Stöckel Lénárd irodalmi működéséhez*, Theologiai Szemle, I(1925)/2, 168–169; Michael VALČO, Daniel ŠKOVIERA, *Catechesis Stöckelii pro iuventute Barphensi composita [1556]: Katechizmus Leonarda Stöckela a jeho toelozicko-filozofický odkaz*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014.

²⁸ „Ubi solus omnia sustinebat.” SCHESAEUS, *Oratio Describens...*, i. m., 89.

imák után, hetente kétszer Liviust tanított, szintén hetente kétszer pedig saját kézzel írt tananyag segítségével görög nyelvelckéket adott.

Stöckel az életrajzíró szerint minden hónapban teljes házanépével úrvacsorához járult, és az úrvacsora iránti tiszteletre ösztönözte a tanítványait is. Ezt támasztja alá a már említett szabályzat is. Az I. pont azontúl, hogy általában az istenfélő kegyes életet javallja, a reggeli imát, valamint a tanulás előtt a szent szövegek olvasását teszi kötelezővé. A VI. pont a templomi szertartások látogatásának módjáról szól. Jelen kell lenniük a diákoknak, szép rendben, a kisebbek elől, utánuk a nagyobbak, így vonulnak át a templomba, majd térnek vissza az oktatás helyére. A VII. pont az úrvacsora gyakori vételét írja elő. Az idősebb diákoknak szóló szabályzat második pontja szól az étkezés előtti és utáni, bevett formula szerinti hálaadásról.

I. [...] Először is a tanulóknak az istenfélelemre legyen gondjuk, ami a bölcsességnek a kezdete. Így pedig a valódi istenfélelem az, amikor az igéjén elmélkedünk és az ő szándékához igazítjuk munkánkat, tanulmányainkat, terveinket, erkölcsünket, imáinkat, életünket, azaz végső soron mindent. Méltán ez legyen tehát az első törvény az isteni törvények sorában, hogy mindennap mindenekelőtt hálát adjanak az Istennek, hogy éjjel megőrizte őket és más jótéteményeiért, és könyörögjenek a nap további részére segítségért és útmutatásért, valamint a teljes életre, hogy Isten dicsőségére és az emberi nem hasznára éljenek. Mielőtt az egyéb tanulmányokat elkezdenék, olvassanak a szent történetekből valamit buzdításul az istenfélelemre és a kegyességre.

VI. A templomi szertartásokon mindenki ott legyen, e dologban őrizzék meg a régi szokást, hogy az iskolából a templomba és onnan vissza az iskolába mindenki rendezetten halad, az előreengedett kisebbeket követik a többiek. Ugyanis semmi sem lehet másként kielégítő, mint illendőséggel. Szép pedig nem lehet semmi, ami hiányolja a rendet. [...]

VII. (...) A tanulóknak semmi sem inkább a feladatuk, mint ezeknek a szertartásoknak a tanulmányozása, amely dolog által a maguk és a teljes nép üdvének is mintegy tükrei legyenek. Kiváltképpen elrendeljük tehát, hogy az istentiszteleteken jelen legyenek és az úrvacsorával gyakran éljenek. [...]

VIII. Az öltözködés tekintetében mind emlékezzenek rá, hogy ők tanulók és nem katonák. Ezért a katonabakancs és a test köré hajtott és nem felvett köpönyeg tiltott. Ugyanis részben a hiúságnak táplálja ez az öltözködés, részben lomhaságot és feslett erényeket okoz.

A becsületes öltözék ezzel szemben a tiszta és kevésbé hanyag lélekről tanúskodik.

Záradék. [...] Ez a társadalom ebben az életben az örök társadalomnak a képe, amelyben majd mint valamely iskolában az egyház összegyűlik, hogy az Isten és a mi Urunk Jézus Krisztus bölcsességét hallgassa és a szentek közösségével tanácskozzon.

(Részletek a bártfai iskolai szabályzatból, a szerző fordítása)

Az iskolai és nyilvános élet legélénkebb mozzanatai közé tartozhattak már a késő középkorban is a különböző misztériumjátékok, majd a városok tanulóifjúsága által előadott *comediák*, *tragediák*, *historiák*. A bártfai levéltárban őrzik egy misztériumjáték töredékes színlapját a XV. század második feléből, a darabban akkor a város legelőkelőbb polgárai kapták a különböző szerepeket.²⁹ 1497-ben húsvétkor Krisztus feltámadásáról szóló egy darab (*Ludus de resurrectione Domini*), 1498-ban egy karácsonyi játékot rendeztek, 1512-ben idősebb Leonhard Stöckel bírósága alatt a *Passio Christi*t adták elő.³⁰ Stöckel nyilván maga is ehhez a Németországban is tapasztalt és a hazai városokban is élő szokáshoz csatlakozott, amikor részben a nyelvoktatás érdekében, részben a diákok morális és hitbeli épülésére iskolai színjátékokat rendezett és írt. A legtöbb darab bibliai történetet vett alapul. Stöckel is számos darabot írhatott, ezek közül azonban egyedül a Zsuzsanna-dráma maradt fenn, amelyet 1556-ban mutattak be, és 1559-ben nyomtatta ki wittenbergi műhelyében Hans Lufft.³¹

Tovább éltek a diákság körében a katolikus gyökerű ünnepekhez kapcsolódó szokások is. Szent Gergely, Szent Márton és Szent Gál napján házról házra járva játszottak a diákok a rektor felügyelete alatt. Esetenként különböző népszokássá lett mutatványokkal álltak elő, például Szent Gál napján ilyen volt a kakasfejezés (Hahnbeisen).³²

A diákság saját külön ünnepei, a farsangi játékok népszerűbbek voltak a *comediáknál* és *historiáknál*. Eleinte a tanács is támogatta ezeket, de később annyira elfajultak, hogy a résztvevők közül a polgárokat fogsággal, a diákokat pedig az isko-

²⁹ ÁBEL Jenő, *Színjegy Bártfán a XV. és XVI. században*, Századok, XVIII(1884)/1, 22–51, itt: 35.

³⁰ *Uo.*, 45.

³¹ Bevezető tanulmánnyal kiadta: SZILASI Klára, *Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században*, Bp., Pfeifer, 1918.

³² ERNYEY József, *A körmöczi Zsuzsanna-játék*, Néprajzi Értesítő, VII(1906)/3–4, 245–262, itt: 249.

lából való kizárással kellett büntetni. Az iskolai játékok becsülete egyébként az évtizedek folyamán egyre jobban csökkent. Az 1612–22-es években a tanács többször is tiltotta a haszontalan játékokat, mert az eredeti céljukkal ellentétben a jó erkölcsöket rontják, és a latin nyelv tanulásának is kárára vannak.³³

A 16. század első felében a bártfai oktatás két reformhullám hatására újult meg. Először főként a krakkói egyetemről kisugárzó humanizmus és az Erasmus-csodálat, majd másodsor a wittenbergi reformáció, különösképpen a Melanchthon által megfogalmazott kritériumok határozták meg a képzés tartalmi kereteit, céljait. E kettős hatás harmonikus, tudatos összesímítése eredményezte, hogy Bártfa oktatási intézménye néhány nemzedéknyi időre a térség egyik legszínvonalasabb iskolájává vált.

³³ *Uo.*, 250.

GYÖNGYÖSSY ORSOLYA

Kántorok a katedrán

*Csongrádi helyzetkép a 18–19. századból**

Az egyházi „éneklési” és tanítói hivatal évszázadokon keresztül elválaszthatatlan volt egymástól. Az iskolamesterek egyben kántorok, nem ritkán jegyzők is voltak. Az iskolákra a templom kegyura viselt gondot, a felügyeleti jogot pedig a helybeli plébános gyakorolta, aki hit- és erkölcsant is oktatott – jellemzően katekizmus formájában.¹ Az egyház belügyeként kezelt népoktatás csak Mária Terézia és II. József uralkodása idején kezdett állami felügyelet alá kerülni.²

1777 után a tankerületek központjaiban kialakított, úgynevezett „normaiskolákban” képezték a kántortanítókat. Ezekben a kiemelt anyanyelvi iskolákban a következőket tanulták: „tetszetős írás, rajz, geometria, fizika és zene”, utóbbi az orgonajátékot jelentette. Az 1806-ban kihirdetett II. Ratio Educationis vezette be mindezek mellé a „mechanikát”, illetve a „levelek fogalmazását” oktató tárgyakat.³ A leányok iskolájában kötelezővé vált a hittan, írás és olvasás, nyelvtan, illetve a számtan. Ez a megújult oktatásügyi törvény már előírta a tankönyvek használatát: falvakban és kisebb mezővárosokban szükség volt katekizmusra, ábécéskönyvre, íráslapokra, számtan-, valamint olvasást gyakorló könyvekre.⁴ Hogy a központilag meghatározott irányelvek miként teljesültek a gyakorlatban, jóformán településenként eltért egymástól.

Jelen írás Csongrád város példáján keresztül mutatja be a kántori és tanítói hivatal szétválasztásának folyamatát a 18–19. században, illetve az ezzel szorosan összefüggő gazdasági-társadalmi feltételek alakulását.

* A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport tudományos munkatársa.

¹ Mindezt az első Ratio Educationis (1777) 57–58. paragrafusai rögzítik a mezővárosi és falusi anyanyelvi iskolák ügyének tárgyalásánál.

² Az 1790-es években az iskolamesterek német nyelvtudása mellett követelménnyé vált az *approbáció*. Ez az „igazolás” azt jelentette, hogy a tanító erkölcsileg alkalmas a pályára, tanulmányi teljesítményt azonban nem mutatott. KANYAR József, *Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudáliszmusból a kapitalizmusba való átmenetel időszakában (1770–1868)*, Bp., Akadémiai, 1989, 83.

³ KANYAR, *i. m.*, 136.

⁴ II. Ratio Educationis 27. paragrafusa szerint.

A csongrádi kántortanítók

1715–16-ban Csongrád lakossága – amely azonos a teljes plébániaközösséggel – alig volt több félezer léleknél. A taksás és szabadmenetelű jobbágy lakosság szerény körülmények között, de önigazgatását tekintve viszonylagos szabadságban élt Schlik Lipót tábornok birtokán. A plébános, Szentmiklósi Gábor egy fából épült, kőoszlopokkal megerősített kis Szent István-templomban tartotta a szentmiséket.

A korabeli püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a csongrádi kántortanító járandósága nyolc öl búza⁵, házaspáronként egy öl kukorica, illetve negyed öl szőlő (vagy 25 dénár) volt. Ezen felül egy tömb só, egy sertés, négy szekér széna, hat icce vaj, egy mázsa hús, ötven fej káposzta és egy pár csizma volt a fizetsége. Járt neki továbbá tüzelni való fa és nád, valamint tök és kender termesztésére alkalmas földterület. A szántás, a termés betakarítása és malomba szállítása a lakosok feladata volt. A fiúgyermekek oktatásáért tanulónként egy forintot kapott.⁶

Lénárt Jánost „Orgonista és Mester” megjelöléssel 1736-ban említik a források.⁷ Amikor a plébános egy makói kántort próbált szegődtetni a helyére, Károlyi Sándor, a templom kegyura megtiltotta neki, hogy a csongrádi születésű Lénárt Jánost máshonnan kántortanítóval helyettesítse.⁸ Károlyi Sándor a csongrádi jobbágyoknak is megüzente, hogy idegen ludimagistert ne fogadjanak maguk közé. Nincs okunk feltételezni, hogy a kegyúr ezirányú nézetei – 1743-ban bekövetkezett haláláig – változtak volna. A helyben születés kritériuma ugyanakkor jelentősen szűkíthette a szolgálatra alkalmas személyek körét: különösen akkor, ha az orgona-játékhoz is érteni kellett.⁹

A következő, 1745-ben esedékes egyházlátogatás alkalmával jegyezték fel, hogy a kántortanító csak abban az esetben vehette fel a fiúgyermek oktatásáért járó

⁵ Egy öl: 1,9019 méter.

⁶ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Libri Visitationum (továbbiakban: VPL Lib. Vis.) 3. 1715–16.

⁷ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Parochiarum Csongrád (továbbiakban: VPL APar. Cs.) 1736. március 6. A csongrádi bírák és lakosok levele a Consistoriumhoz. Bővebben lásd: GYÖNGYÖSSY Orsolya, *Plébánia és társadalom: A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében*, Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 48; A Vallási Kultúrakutatás Könyvei, 16), 119.

⁸ VPL APar. Cs. 1736. Gr. Károlyi Sándor levele a csongrádi bírákhoz és jobbágyokhoz.

⁹ Ekkoriban egy hatmutációs, kisebb orgona állt a Nagyboldogasszony (mai Szent Rókus) templomban. VPL APar. Cs. 1735.

bért (tanulónként egy forintot, valamint évente 50 fej káposztát és egy pár csizmát), ha tanítói kötelmeinek tisztességgel eleget tett.¹⁰

1761-ben a csongrádi „Ludimagister et Cantor”¹¹ az 54 esztendőös Tóth Imre volt. Szolgálatáról, magaviseletéről a plébános elégedetten nyilatkozott.¹² Fizetését a vizitáció alkalmával a következőképpen határozták meg: évi 70 forint, 50 véka gabona, 50 kiló só, 50 kiló marhahús, egy sertés, három öl fa illetve két szekér széna. Hogy a szegényebb lakosok is taníttathassák gyermekeiket, a település egy „Kis-Mester”-t is alkalmazott. A segédtanító bére a következő volt: évi 30 forint, 30 véka gabona, só, szalonna vagy négy forint, két öl fa, 200 csomó nád és két szekér széna. A leánygyermek oktatásáért a kántortanító és a segédtanító évi tíz forintot, tíz véka gabonát, két öl fát és 200 csomó nádat kapott.

Egy 1773-ban felvett összeírás mindössze annyi közöl, hogy Csongrádon egyetlen ludimagister működik.¹³

1777-ben, Balogh Ferenc főszolgabíró csongrádi látogatásának idején leírás készült Csongrád iskoláiról. Ekkoriban Csongrád vármegye katolikus „nemzeti iskolái”¹⁴ a nagyváradi tankerületi főigazgató felügyelete alá tartoztak. A gyerekek oktatását a katolikus egyház szervezte meg a város segítségével; az iskolát a plébános irányította, a tanítót a város fizette.¹⁵ Berényi János csongrádi iskolamester (ludi magister) ekkoriban 130 gyereket tanított. Mivel Berényi a magyar és a latin mellett németül is tudott, német nyelvű olvasóórákat tartott. A csongrádi iskolában a fő tantárgyak a következők voltak: igeragozás, fokozás, főnévragozás, olvasás, szótagolva olvasás, számtan, valamint az egyszerű szabályok.¹⁶ A tanulók hitoktatását szombatonként a plébános végezte katekizmus (kérdés-felelet) formájában.¹⁷

¹⁰ „[...] per annum si munus suum diligenter adimpleverit.” VPL Lib. Vis. 4. 1745.

¹¹ A korszakban szinonim fogalom volt a magister scholae, a ludi magister, a rector scholae, de a licenciátus is. KANYAR, *i. m.*, 17.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Fiókleveletára (továbbiakban: MNL CsML CsL) Iratmásolatok, 106.

¹³ *Lexicon Locorum: Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*, Kiadja a magyar békeküldöttség, Hornyánszky nyomdája, 1920, 102.

¹⁴ Anyanyelvű vagy népnyelvű iskola neve a 18. század elején schola trivialis vagy schola vernaculana volt, a 18. század végétől 1845-ig pedig nemzeti iskolának nevezték. KANYAR, *i. m.*, 58.

¹⁵ DUDÁS Lajos, *Adatok a római katolikus egyház 19. századi csongrádi működéséről = Oppidum Csongrád 1998*, szerk. GEORGIÁDES Ildikó, SEBESTYÉN István, Csongrád, Oppidum Csongrád Alapítvány, 1998, 112.

¹⁶ DUDÁS Lajos, *A Római Katolikus Egyház megerősödése Csongrádon a 18. században = Oppidum Csongrád 1999*, szerk. GEORGIÁDES Ildikó, SEBESTYÉN István, Csongrád, Oppidum Csongrád Alapítvány, 1999, 26.

¹⁷ A gyakorlatról bővebben lásd: MÉSZÁROS István, *Népoktatásunk 1553–1777 között*, Bp., Tankönyvkiadó, 1972 (Pedagógiai Közlemények, 14), 28.

Az egy esztendővel későbbi canonica visitatióban olvashatjuk, hogy Berényi csak tanítással foglalkozott, míg az általános kántori és iskolamesteri teendőket az akkor ötvenesztendőös Faragó János látta el. Faragó kántori teljesítményével – bár értett az orgonáláshoz és németül is beszélt – a plébános nem volt maradéktalanul megelégedve. Hangjáról úgy nyilatkozott, hogy „nem illik” a templomba. Faragó fizetése évi 70 forint, két szekér széna, három öl fa, egy mázsa hús, egy disznó, 300 csomó nád, 50 véka kukorica volt, valamint egy szántásra alkalmas, közepes nagyságú jobbágytelek, melyet kelet felől a plébánia földje, nyugatról a jegyző szántója határolt. Stoláris javadalma fele volt a plébánosénak. Mivel háza egy órányi távolságra volt a templomtól, előfordult, hogy nem ért oda a szentmise kezdetére. A helyzet orvoslására a hívek adományából kántori lakot építettek a Kántor (a mai Templom) utcában. Ugyanezen forrás emlékezik meg a fiúiskolától elkülönített leányiskoláról, ahol tanítónőt alkalmaztak. Az épületet a vizitátor jó állapotban találta.¹⁸

Az 1784-ben felvett csongrádi népesség-összeírás szerint Faragó János feleségével, Galbáss Juliánával három gyermeket nevelt, háztartásukban két cselédet tartottak.¹⁹ Az ugyanekkor rögzített canonica visitatióban példamutató, erkölcsös emberként írták le, aki mindig józanul teljesíti szolgálatát, orgonatudása és énekismerete kielégítő.

Az 1784. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv már határozottan elkülönítette a kántor és a tanító személyét, fizetségét és feladatait.²⁰ A leírásban említett mindkét csongrádi tanító házasságos ember volt; Berényi János Vácról származott, míg a másik tanító Gyovai Mihály csongrádi szűcs 25 esztendőös fia volt. Bár jártasak voltak az oktatásban, az órák gyakran elmaradtak, a diákokat pedig túl szigorúan fegyelmezték.

A település mindkét iskoláját a lakosság építette. Az épületekben két szoba volt: egy a tanító részére, egy pedig tanterem céljára. A jó állapotú épületekhez konyha és kamra is tartozott. A vizitátor azt is lejegyezte, hogy a tanítók fizetését a szülők kényszeredetten szolgáltatták ki.²¹

¹⁸ VPL Lib. Vis. Lib 7. tom. 2.

¹⁹ Nagyboldogasszony Plébánia Irattára, Csongrád (továbbiakban: NPI) Historia Domus I. kötet, 205.

²⁰ „Quandoquidem diversi sint, qui hic munus Ludirectoris, et Cantoris obeunt, distingvendum etiam inter illos est.” VPL Lib. Vis. 8. 1784.

²¹ VPL Lib. Vis. 8. 1784.

Faragó János 1798-ban bekövetkezett halála után nem tudni, ki volt Csongrád főkántora.²² Kmeth Lajos 27 esztendőskorában, 1828-ban lett Csongrád főéneklése – abban az évben, amikor Egerben megnyílt az első Érseki Tanítóképző Intézet.²³ Kmeth Lajos tehát még gimnáziumi végzettséggel rendelkezett, ám latinul és németül is tudott. Az 1842-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben jó erkölcsű, vallásos, egészséges és erős testalkatú férfiként emlékeznek meg róla. Csongrádon ekkoriban elegendő tanító működött, így szerződésében nyoma sincs tanítási kötelezettségnek.²⁴ Az orgonán megfelelően játszott („apte pulsat organum”), a világi énekeket mellőzte.²⁵ Ahogy az kántorcsaládokban gyakran előfordult, fiai is kitanulták apjuk mesterségét: Kmeth József és Kmeth István is tanítók lettek. Az édesapa halála után a család feltehetően elköltözött a környékről.²⁶

Kmeth Lajos 1828-ban rögzített díjlevelében a következő javadalmak szerepeltek: évi 300 váltóforint, 3 öl tűzifa, 300 kéve „fűteni való réti gaz”, egy darab kenderföld és a kántori lakás használati joga.²⁷ Ehhez járult még a földesúr jóvoltából fél házteleknyi föld és két kaszáló. Jövedelmének jelentős részét a stóladíj, valamint a halotti búcsúztatók használatára tette ki, amelyek összege „öreg mind kicsiny halotti temetésekről különbség nélkül 15 Vfrt. búcsúztatásért bizonytalanul 1 Vfrt.-tól 10 Vforintig”.²⁸ Kötelességei közé tartozott, hogy két kántorsegéd részére saját fizeté-

²² TARI László, *Krónikák a régi Csongrádról 1704–1901*, Szeged, Somogyi Könyvtár, 1977 (Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek, 7), 13.

²³ MNL CsML CsL Irattárolatok, 106; KANYAR, *i. m.*, 214.

²⁴ VPL Lib. Vis. 6. 1842.

²⁵ NPI Canonica Visitatio, De Cantorum. 1842. Kmeth Lajosról bővebben lásd: GYÖNGYÖSSY, *i. m.*, 126–127.

²⁶ MNL CsML CsL V.B. 42. a. 1856. szept. 9. ülés, 429. sz. és 432. sz. határozatok.

²⁷ Valamikor 1777–1784 között épült fel a kántor és a harangozó szolgálati lakása. A kántori lak kútjának építésére Mátyus János plébános idejében, 1822-ben kerül sor. 1850-ben újjították fel a kidőlt kerítést. Váry Gellért, csongrádi származású piarista szerzetes említi, hogy a korábbi Sárkány utcát a 19. század közepén Kántor utcának nevezték. Ez az az út, „mely a templom farától a kántori lakás előtt a Tiszára visz”. VPL APAr. Cs. 1822. szeptember 8. Edelenyi János határozata; FORGÓ Tilda, FORGÓ Ida, *Csongrád élete a szabadságharc bukása után = Mozaikok Csongrád város történetéből 1987*, szerk. BÁLINT Gyula György, Csongrád, Csongrád Város Tanácsa, 1987, 37; VÁRY Gellért, *Emléklapok Csongrád múltjából*, Szeged, Somogyi Károly Könyvtár, 1974, 15.

²⁸ VPL APAr. Cs. 1842. június 2. Kmeth Lajos kántor levele a váci püspökhöz. Az említett jobbágytelek Győri András és Keki József telke között helyezkedett el. A legelőről további 40 forintot, a kenderföldből (melyet elmulasztott a levélben megemlíteni) 100 öl hosszú és 6 öl széles részt, továbbá 12 öl tűzifát és ugyanennyi nádat kapott. A stóladíjak közül kifejejtette a templomi kihirdetések után járó 20 váltó forintot. Ld. NPI Canonica Visitatio 1828. De Cantorum.

séből évi 170 forintot, kosztot, szállást, mosást, fűtést és gyertyát biztosítson.²⁹ A csongrádi tanítók fizetésére vonatkozóan először 1854-ből találunk adatokat. Ekkoriban egy-egy tanítónak két hold és 1306 négyszögölnyi szántó, a bökényi vete-ményesből 502 négyszögöl, a györfösi füzesből 90 négyszögöl járt. Évente 367 forint 50 krajcárt kaptak a községi pénztárból.³⁰

A hitoktatás továbbra is a papok feladata volt. Az 1800-as évek elején a csongrádi lakosok szerződést kötöttek a plébánossal annak érdekében, hogy a plébános (vagy valamelyik káplánja) „a Gyermeknek s Leányoknak” hetente kétszer lelki tanítást tartson az iskolákban. Mikor azt tapasztalták, hogy a plébános semmit nem tesz azért, hogy „a nevendékek bután ne nyölnének fel”, a váci püspökhöz fordultak segítségért.³¹

1831–1855 között Csongrádon két fiú és egy leány osztályban tanítottak.³² Palugyai Imre korabeli adatai alapján (1850-ben) négy tanárra összesen 639 tanuló jutott.³³

Váry Gellért piarista tanár visszaemlékezésében olvashatjuk a csongrádi elemi fiú tanoda leírását 1848–1850-ből. Az egyedülálló közlés a tanítók személye és az épület leírása mellett a tanítás eszközeiről és módszereiről is megemlékezik.

A Nagyboldogasszony-templom mögött álló épületben két osztály működött: a kis iskolában „Szilveszter” oktatta a gyerekeket írni-olvasni, számolni és imádkozni. Olvasás órán ábécéskönyvet használtak, melyet a csongrádi heti vásár idején szerezhettek be a könyvkötőtől (kompektor). Az írás elsajátításához a tanító faragott tollkessel (pennicilus) lúdtollat (kalamus) a gyerekeknek. A tintatartót kalamárisnak nevezték. A tanító minden diáknak egy-egy papiroost adott, melyre írónnal³⁴ húzott vonalak közé írta a szavakat – ezeket kellett tintával lemásolniuk.³⁵ Váry Gellért az iskolai fegyelmezésről is megemlékezett: „Amelyik gyerek a tanítás alatt nyugtalanodott, azt Szilveszter kihívta a padból, letérdeltette maga elé, a fejét a lábai közé

²⁹ VPL APar. Cs. 1842. június 2. Kmeth Lajos kántor levele a váci püspökhöz.

³⁰ A korabeli tanodai bevallásra hivatkozik: DUDÁS, *Adatok a római katolikus egyház...*, i. m., 113.

³¹ VPL APar. Cs. 1823. május 16. Csongrád Város Bírāja és Tanács levele a váci Szentszékhöz.

³² DUDÁS, *Adatok a római katolikus egyház...*, i. m., 112. Az 1850-es években a belsővárosi iskolában Hortsik Gergely tanított, kinek fia és unokája is tanítói pályára lépett. BERTA Tibor, *A szegedi községi tanyai iskolák adattára*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2002 (Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXXI), 59.

³³ PALUGYAY Imre, *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása, Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása IV. kötet*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855, 477.

³⁴ Ónból (ólom) készült íróvessző.

³⁵ VÁRY, i. m., 196–198.

fogta és a mindig kezében lévő pálczával négyet-ötöt a jól kifeszült ülepére húzott.”³⁶ A nagy iskolában „Kenderesi” tanította a nagyobb gyerekeket hasonló módon, mint a kis iskolában. Mikor Váry az emlékezést írta, a régi iskolaépület már nem állt, így emlékezetből lerajzolta.³⁷ Énekkutatásról, az iskola szomszédságában lakó Kmeth Lajos főkantort közreműködéséről itt sem történik említés.

A városban élő, kántortanítói pályára vágó fiatalok először segédkantornak szegődtek a helyi főkantor mellé. A későbbiekben vagy helyben nyertek tanítói állást, vagy elmentek főkantornak olyan településre, ahol éppen üresedés volt. Példaként idézném Misurai János, Misurai Antal csanyteleki kántor fiának esetét, aki Csongrádon Kmeth Lajos főkantor mellett segédkezett. Amikor Kovács Antal csongrádi tanító állását elhagyta, Misurai János jelentkezett a helyére.³⁸ A század második felében a helyzet nem változott. Kovacsics Béla szuflens 1853-tól elemi leányiskolai tanítóként működött³⁹, majd az 1860-as évek közepétől csépai főkantort lett.⁴⁰ 1869-ben Skultéti József kántorsegédet tanítónak nevezte ki az iskolaszék.⁴¹ 1870–71-ben segédkantorként működött Sohlya Antal mellett a későbbi polgári iskolai igazgató – Sohlya jövendőbeli veje –, Farkas Béla.⁴² Oláh Lázár, ki a csongrádi Tanítóképzőben szerzett tanári bizonyítványt, egy ideig Sohlya Antal főkantort mellett segédkezett, majd a Csongrád-belsővárosi elemi iskola tanítója lett.⁴³

1845-ben a már hosszú ideje formálódó népoktatási irányelvek királyi rendeletek formájában öltöttek testet. A kántortanítók többé nem lehettek jegyzők.⁴⁴ Kihirdették továbbá, hogy „az országban minden törvényesen bevett Vallási

³⁶ *Uo.*, 198.

³⁷ A patikus, az ügyvéd „kaputos és pantallós” gyerekei legfeljebb egy-két évet jártak a település elemi tanodájába. Az 1840-es évek végén ők vagy Kormúth János, egykori uradalmi tisztartóhoz és feleségéhez, vagy Czibulka Kristóf ferences atyához jártak magánórákra. VÁRY, *i. m.*, 198–203.

³⁸ A csongrádi jegyző és bíró a jelentkezést elbíráló Tanítói Hivatal számára állított ki erkölcsi ajánlást. NPI 1841. szeptember 11. Misurai János erkölcsi ajánlása. Misurai János azonos nevű fia (ki nevét már Missuray-ként írta) szintén tanítói pályára lépett: Kecskeméten és Kiskunfélegyházán járt középiskolába, a tanítóképzőt Csongrádon végezte 1874-ben. Csanytelek-Átokházán, Kiskundorozsmán majd az egyik csongrádi tanyai iskolában tanított, 1892–1922 között iskolaigazgató Csongrádon. BERTA, *i. m.*, 59.

³⁹ FORGÓ, FORGÓ, *i. m.*, 73.

⁴⁰ VPL APar. Cs. 1867. november 12. Sohlya Antal levele a váci püspökhöz.

⁴¹ MNL CsML CsL V. B. 79. 1869. október 24. jk. 35. sz. határozat.

⁴² MNL CsML CsL V. B. 79. 1871. július 6. jk. 242. sz. határozat.

⁴³ VPL APar. Cs. 1867. november 12. Alvinczy Ferenc levele a váci püspökhöz. További példákat lásd: GYÖNGYÖSSY, *i. m.*, 127–130.

⁴⁴ Ld. 63. paragrafus. KANYAR, *i. m.*, 262.

felekezetek kántorai, egyházzolgái, és Tanítói a Tisztessbbek sorához Számíttassanak, – s Vétségük esetében a tisztessbkekli bánásmód alá vettessenek.”⁴⁵ Bevezették az elemi tanoda, illetve elemi népiskola fogalmát; az oktatás ellenőrzésére megyei bizottságok és új szabályzatok jöttek létre. A négyosztályos elemi tanodákban (pontosan a második osztályban) az énekkoktatás kötelezővé vált. A csongrádi plébániahivatalban fellelhető tankerületi rendelet 23. pontja megerősíti, hogy a második elemi osztályban immáron előírás az „áhitatos éneklet szerény, illő, kellemes, és buzgó hangon gyakoroltatva.” Nőtanodákban ugyancsak a „szent énekek illedelmes és szerény hangolattal gyakorlata.” vált kötelezővé.⁴⁶ Működésének utolsó évtizedében Kmeth Lajos főkántort is kötelezhették (volna) az énektanításra.

1860–70-es években a csongrádi főkántor látványosan „tért vissza” a közoktatásba.⁴⁷ Sohlya Antal (1860–1902 között csongrádi kántor) az 1840-es években maga is néptanítóként kereste kenyerét, később a nagyvárad tanítóképző intézet énektanára lett. Ekkoriban vetette papírra ma is kéziratban lévő, a kántortanítók oktatásához használt jegyzeteit. Az utolsó – egyben legterjedelmesebb – tanóraban az elemi tanodai énektanítás módszertanát rögzítette. Írását először a Körös-kerületi Tanítói Tanácskozmányon (1858. szeptember 20.) olvasta fel, később a Tanodai Lapokban is megjelent.⁴⁸ Pár év múlva a Dunakeszi-tankerület iskoláiban Sohlya módszere alapján tartották az énekórákat.

Sohlya Antal lelkes, elkötelezett tanár volt, különösen az elemi tanodai énekkoktatást tekintette szívügyének. Mint írja: „nem parancs, hanem önakaratom kifolyásából tanítám az éneket és akkor is csak kizárólag szent énekeket.”⁴⁹ Munkatervét a „lassan és keveset” elve, illetve a „theoria és praxis” együttes alkalmazása mentén alakította ki. Segédhangszernek a hegedűt tartotta legalkalmasabbnak, melynek használata, mint írja: „minden rendes tanítóképezdében taníttatik”⁵⁰ Meg volt róla győződve, hogy az énekkoktatás a legnehezebb tantárgyak egyike, hisz „ha látszólag már tudnak is a tanoncok, de ismét könnyen elfelednek, s könnyen zavarba jönnek a hangjegyek ismeretében.”⁵¹

⁴⁵ NPI „Oskolai ügyek” határozatok, 1845.

⁴⁶ NPI „Oskolai ügyek”, Tanügyi tervezet 1845.

⁴⁷ Sohlya Antal tevékenységről egy másik munkában kimerítően értekeztem. GYÖNGYÖSSY, *i. m.*, 117–159.

⁴⁸ Tanodai Lapok, 1859, 21–24.

⁴⁹ SOHLYA Antal, *Egyházi ének és szent szertartás: Tanítóképezdési jegyzetek*, Nagyvárad, Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum, 1857 (Néprajzi Adattár, 91–87), 396.

⁵⁰ SOHLYA, *i. m.*, 412.

⁵¹ *Uo.*, 407.

Sohlya Antal szombatonként, litánia után tartott ének-oktatást az iskolás gyerekeknek, majd félévente levizsgáztatta őket. A népénekeket minden szentmise előtt be kellett gyakoroltatnia a hívekkel.⁵² Ezen szolgálatokért külön díjazásban nem részesült.⁵³

Levelék sokasága tanúsítja, hogy Alvinczy Ferenc plébános nem rokonszenvezett Sohlyával.⁵⁴ Egyik, a váci megyéspüspökhöz címzett levelében olvashatjuk, hogy Csongrádon a félévi vizsgák rendszerint elmaradtak a népiskolákban, és Sohlya növendékei a „Jaj de fáj”-on kívül nagyon keveset tudnak producirni.⁵⁵ Mivel a kántor az ifjúsági miséken sem énekelte a gyerekeket a templomban, Oláh Lázár tanító (egykori segédkántor) ült az orgona elé. A főkántor válaszul leült a fiatal tanerőt a kórusról.⁵⁶ A plébános és a kántor dicstelen konfliktusa azért tart számot érdeklődésünkre, mert Sohlya Antal önvédelmére írt levelében néhány olyan művet is felsorol, melyeket a gyermekeknek megtanított:

A tanoncok az Egri Énekkátét [a vizsgán] majdnem egészen tudták, s ezen kívül több istenes templomi éneket [...]. Karácsonykor is az iskolás gyerekek a templom karában „Krisztus Jézus született” éneket Tárkányitól ketősben – duett – énekeltek!⁵⁷

⁵² VPL APar. Cs. 1867. évben, Sohlya Antal nyomtatásban megjelent röpirata szerint. A röpirat csak a nevezett javadalmakra tér ki. A korban a gyermekek énekközpontjait a kántorok általános kötelezettségei közé tartozott. Mezey János kunszentmártoni kántor 1850-ben kelteztet szerződésében ez olvasható: kötelessége „az iskolás gyerekeket és az ifjúságot hetenként bizonyos időben, és általa választandó alkalmas helyen az éneklésben taníttatni.” BARNÁ GÁBOR, *A Mezey kántorsalád és énekes könyvei a 19–20. századból = Isten dicsőítő egyházi énekkönyv: Mezey-énekek*, szerk. UÓ., Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2009 (Devotio Hungarorum, 12), 448.

⁵³ A helyzet később sem változott: 1875-ben a tanítók fizetéséről írt plébánosi jelentésben olvashatjuk, hogy az elemi iskolában „a kántor csupán az éneket köteles tanítani, de ezért külön nem díjaztatik.” NPI 1875. augusztus 30. Szvoboda József plébános jelentése a váci megyéspüspöknek.

⁵⁴ VPL APar. Cs. 1867. november 12. Alvinczy Ferenc levele a váci püspökhöz.

⁵⁵ Hogy pontosan melyik népénekről lehet szó, ezidáig nem sikerült kideríteni. VPL APar. Cs. 1867. november 12. Alvinczy Ferenc levele a váci püspökhöz.

⁵⁶ VPL APar. Cs. 1867. november 12. Alvinczy Ferenc levele a váci püspökhöz. Az Oláh és Sohlya közti feszült viszony életük további részében is végigkísérte őket. Mikor 1883-ban Sohlya Antal elmarasztaló jelentést írt a belvárosi iskola állapotáról – ahol történetesen Oláh Lázár tanított – Oláh a jelentést igaztalannak állította be, és Sohlya iskolalátogatói megbízásának visszavonását követelte. Kérélmét az iskolaszék elutasította. MNL CsML CsL V. B. 79. 1883. december 29. jk. 251. sz. határozat.

⁵⁷ VPL APar. Cs. 1867. Sohlya Antal dátum nélküli levele a váci püspökhöz. Sohlya Antal későbbi tevékenységének vizsgálata túlnyúlik vizsgálódási körünkön. A csongrádi Dalárda,

Összegzés a csongrádi kántortanítók helyzetéről

Csongrád megyében az 1770-as években a három mezővárosban és négy faluban összesen hét (mindenhol egy) kántortanító szolgált. Ez száz százalékos lefedettséget jelent még akkor is, ha egy tanítóra körülbelül 4686 iskolaköteles jutott.⁵⁸ Az oktatás minőségéről, az iskolába járók számáról forrásaink nem szolgálnak iránymutatással. Ami bizonyos, hogy 1777-ben a csongrádi iskolamester maradéktalanul teljesítette az abban az évben kiadott I. Ratio Educationis elvárásait.⁵⁹ Számtant – mint „komolyabb tárgyat” – korábban csak azokon a településeken oktattak, ahol ezt külön megfizették a kántortanítónak: Csongrádon is ez lehetett a helyzet.⁶⁰ Ha ehhez hozzávesszük a tanító latin- és némettudását, azt kell mondanunk, hogy Csongrádon minden feltétel adott volt a kor fogalmai szerinti színvonalas oktatáshoz.

A felvilágosult abszolutista uralkodók határozott lépéseket tettek azért, hogy a kántori és tanítói hivatalt elválasszák egymástól. Az I. Ratio Educationis 87. paragrafusában olvashatjuk: a plébánosok tartózkodjanak attól, hogy „a tanítókat saját szolgálatukra igénybe vegyék, a sok helyütt hagyományosan élő, vétkes szokások szerint.”⁶¹ A rendelkezés betartása a legtöbb helyen gyakorlati akadályba ütközött: a lakosok nem tudták (sokszor nem is akarták) biztosítani egy újabb tanító fizetését. Csongrádon is feljegyezte a vizitátor, hogy az iskolamester-kántor és a segédtanító javadalmát kellenlenül szolgáltatták ki a szülők, hisz nagyobb hasznát látták, ha gyermekük betűvetés helyett a családi gazdaságban segédkezett.

A kántori és tanítói hivatal kettéválásának pillanata az adott település demográfiai és gazdasági helyzetének fokmérőjeként is szemlélhető; jelzi azt a fordulatot, amikor egyetlen kántortanító már nem képes az egyházi asszisztencia és a tanítás terhére egyidejűleg viselni. Ahhoz azonban, hogy a kántor leléphessen a katedrától és kizárólag az egyházi szolgálatnak szentelhesse magát, egy önálló iskolamester eltartásához kellő gazdasági erőt (és akaratot) kellett a közösségnek felmutatnia. Csongrádon ez a fordulat valamikor a 1778–1784 között érkezett el, amikor a lakosság szám

a Polgári Fiúiskola és a Tanítóképző megalapításáról illetve az itt végzett énekkartói tevékenységéről lásd: GYÖNGYÖSSY, *i. m.*, 137–138.

⁵⁸ Csongrádon ekkor közel hétezeren éltek, a lakosság harmada kiskorú volt – az iskolakötelesek száma ezer fő körül lehetett. VPL Lib. Vis. 1. (1776) Csongrád alapján.

⁵⁹ 90. paragrafus szerint mezővárosokban oktatott tantárgyak a következők: hittan, betűismeret, olvasás, írás, számtan, német nyelv, fogalmazás és becsületes, tisztességes életre nevelés.

⁶⁰ KANYAR, *i. m.*, 61.

⁶¹ *Uo.*, 80.

6500–7000 fő között lehetett.⁶² Ez az időpont azért lényeges, mert regionális szinten még 1845-ben is napirenden volt a kántori és tanítói hivatal szétválasztásának szükségessége.⁶³

A folyamat „előszobája” a segédtanító megjelenése volt. A kántortanítónál méréseltebben javadalmazott „Kis-Mester”-re azért volt szükség, hogy azok a gyermekek is megtanuljanak írni-olvasni, kiknek szülei nem tudták előteremteni az évi egy forintos oktatási díjat. Csongrád esetében azt láthatjuk, hogy Berényi János 1778-ban még segédtanítóként működött, 1784-re pedig olyan iskolamesterré lépett elő, ki maga is segédtanítót tartott. Faragó János ekkorra már csak a kántori teendőket látta el. Néhány évtizeddel később, az 1820-as években már a kántor is két segédkántor tartására kényszerült. A kántortanító tehát egyszemélyes hivatalból két, külön intézménnyé vált, mely pár évtized leforgása alatt kétpólusú, hierarchikus rendszerré fejlődött. Ez a „burjánzás” ugyancsak demográfiai kényszer eredménye lehetett.

A szétválás „pillanatában” Faragó János életkora és tapasztalata okán alkalmassabb lehetett az egyházi szolgálatra, miközben hasonló végzettségű társa tanító maradt. Hogy az énektanítás gondja továbbra is a kántoré volt, egybevágott általános kötelezettségeivel, hisz a templomba jár a hívekkel is ő gyakoroltatta be a népénekeket. Így vált a helyi kántor minden korosztály liturgikus énektudásának egyszemélyű forrásává és felelősévé.⁶⁴

Az a fiatal kántortanító, aki szülővárosában akart maradni, szükségszerűen tanítónak szegődött. A jelenség oka a csongrádi főkántor szilárd (mondhatni megrendíthetetlen) pozíciója volt: Faragó János körülbelül negyven éven keresztül, Kmeth Lajos 1828–1859 között, Sohlya Antal pedig 1860-tól 1902-ig viselte hivatalát, mindhárman halálukig töltve be a tisztséget.

A két hivatal elkülönülésével a kántorok társadalmi státusza is emelkedni kezdett. Ez az emelkedés a jövedelmet tekintve némi késéssel mutatkozott meg, amit Kmeth Lajos (1828–1859 között csongrádi kántor) számos, fizetésjavításért kö-

⁶² 1784. évi Canonica Visitatio adatai, VPL Lib. Vis. 7. tom. 2.

⁶³ „Továbbá a feljebbiek szerint a Tanítói és Kántori két hivatal egybe lévén olvasandó, fel kell venni kántori hivatal minden néven nevezendő jövedelmeit, kész pénzben, természetben, Stólában, külön kivéve: ennyi temetésről sat. a halottas sz. misék alatti éneklésért járó jövedelem – ha csak ez nem alapítványi – ide nem értetvén. Ha a harangozói szolgálatot is viseli, az evvel összekötött jövedelmek is legnagyobb pontossággal felvéteendőek. Ezen összeírásra használandók a Püspöki látogatások oklevelei szerződések sat. NPI „Oskolai ügyek” tervezete 1845. 1845-ben külön megyei bizottság alakult az iskolai nevelés és tanítás helyzetének vizsgálatára.

⁶⁴ A kérdésről lásd még: MÉSZÁROS, *i. m.*, 33–34.

nyörgő levele is jelez.⁶⁵ Mindezek mellett a kántor bátran megkérhette a módos iparos családból származó Bauersax Anna kezét.⁶⁶

Kanyar József Somogy megyei példák alapján megállapítja, hogy a 18. században az alacsony fizetés, annak megalázó gyűjtési módja (házzról házra járás), illetve a számtalan kötelesség (oktatás, egyházi asszisztencia, harangozás, templomseprés stb.) nem tette vonzóvá a kántortanítói pályát: „lehetetlen nem úgy tekinteni rájuk, mint a kor vándorló, szellemi napszámosaira, akiknek még a fizetése sem volt jobbnak mondható a cselédek konvenciójánál.”⁶⁷ Véleménye szerint az alacsony fizetés a közösség lealacsonyító véleményét fejezte ki, de a több évtizedes kántortanítói működés mögött is a pálya nehéz, küzdelmes mivoltát sejtí.

A helyzetkép árnyalására érdemesnek tartom megjegyezni, hogy ha a pénzbeli fizetség mellé a természetbeni juttatásokat, stoláris javadalmakat és a lakosok szolgáltatásait (pl. terménybetakarítás) is hozzávesszük, a kántortanítók helyzete korántsem volt nyomorúságos vagy megvetendő. Mindezek mellett a kántortanítói hivatást állandó fizetéssel honorálták, és ez a kiszámíthatóság távol állt a nehéz sorsú jobbágyparasztnak életétől – a szellékről nem is beszélve. Ha ez a javadalom nem is biztosított fényes életkörülményeket, nem azt jelenti, hogy a település gyakran egyetlen laikus értelmiségijét semmibe vették volna.⁶⁸ Valószínűbbnek tartom, hogy a kántortanító fizetési levele a közösség általános gazdasági helyzetének bizonyítványa volt. Somogy megyében bizonyosan nehezebb volt a kántortanítók helyzete: az 1760–70-es években a somogyi tanítók mindössze 18%-ának volt a csongrádi kántortanítóéhoz hasonló bére.⁶⁹ 1784-ben a cselédek jelenléte a kántor háztartásában ugyancsak a csongrádi éneklész kielégítő anyagi helyzetét sejteti.

Aki nem a paraszti élet hagyományos útján-módján kívánta családját eltartani, ugyanakkor „magasabb iskola” (pl. orvosi hivatal) elvégzése nem volt számára elérhető, annak a kántortanítói pálya jelenthetett kitörési lehetőséget. Ha évtizedeken keresztül ugyanaz a név bukkan fel az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben, az ugyanúgy lehet a megfelelő körülmények (ezáltal a pozícióhoz való ragaszkodás), mint a konkurencia hiányának, a pálya küzdelmes és nem vonzó mivoltának a jele.

Összességében elmondható, hogy Csongrádon a kántori és tanítói hivatal szétválása az országos átlagnál korábban, már a 18. század 70-es, 80-as éveiben megtör-

⁶⁵ VPL APar. Cs. 1857. október 6. Kmeth Lajos kántor levele a váci püspökhöz.

⁶⁶ DUDÁS Lajos, *Csongrád kántorai = Oppidum Csongrád 2001*, szerk. GEORGIÁDES Ildikó, SEBES-TYÉN István, Csongrád, Oppidum Csongrád alapítvány, 2001, 70.

⁶⁷ KANYAR, *i. m.*, 60.

⁶⁸ Általában mentes volt a jobbágyterhektől, nem vitték el katonának, házat, földet és javadalmat kapott, illetve természetbeni járandóságokat. Ld. MÉSZÁROS, *i. m.*, 33.

⁶⁹ KANYAR, *i. m.*, 33.

tént, és ez a változás szorosan összefüggött a település általános gazdasági helyzetének javulásával.

Váry Gellért rajzai. (kézirat, Vác, 1878: PMKL, Váry Gellért hagyatéka, Saját kéziratok, 7. kötet)

HUBERT ILDIKÓ

Önnevelés a szakrális irodalom segítségével

A tanulmány címében megadott téma feldolgozásakor magam sem gondoltam, hogy milyen nehezen tudok majd jól megragadható, egyértelmű szövegpéldákra támaszkodni, hiszen a lelkiségi irodalom valamennyi írása a dogmatikusabb (kateketikai jellegű) megfogalmazástól az imáig, meditációig, énekekig és sorolhatnám még a kegyességi irodalom műfajait, áttételesen valamennyi az önnevelés eszköze is volt (van?). A lelki mélyutak, a benső világ rejtekei adhatnának őszinte válaszokat témám meggyőző feldolgozásához, a lelki motivációkhoz azonban legföljebb feltételezve juthat el az érdeklődő, főleg kéziratok anyagok közlésre nem szánt írásain, misszilisein keresztül. Erdélyi Zsuzsa imádságyűjteményében, még szóbeli úton hallgathatta meg közlőit, sajnos nekünk a régmúlt nyomtatványaiban nem adatik meg ez a szubjektív személyesség (ahogy Erdélyi Zsuzsanna egyik imaadatközlője mondta: „[...] magán-magánba zárkózott imádság, ugye, a lelkiismeretbű fakad¹”).

A kéziratok őszinteségének hitelességét sem fogadhatjuk el feltétel nélkül, mivel a legtöbb író, szöveglejegyző, mihelyt fogalmazni kezdett, főleg ha írásának majdani közlésében reménykedett, már belecsúszott a tanítói, vagy öngazolói szerepbe, s így az önmaga életére utaló bensőségességet, a magára utaló ön-nevelői szándékot gyakran általánosította, mindenkire vonatkoztatta, még egyes szám első személyben írtak esetében is.

Elfogadva ezen feloldhatatlanságokat, az alábbi forrásokra támaszkodtam, tudva azt, hogy még sok kéziratot, nyomtatványt, szempontot figyelembe vehettem volna.

1. a) Nyomtatásban, a saját korában még meg nem jelent kéziratok közül Zay Anna imádságos elmélkedéseiből, Gyalogi János lelki útmutatásából és Simon József alkalmi énekéből hoztam példáimat.

Műfajilag egymástól messze eső írások ezek: árva Zay Annáé a vallomásirodalomhoz közelít, saját életére vonatkozik, imádságainak majdani címzettje, szándéka szerint: a fia.

b) Gyalogi János jezsuita szerzetes Virág Aloysiához írt útmutatása, egy klarissza apáca neveléséhez szolgáló iránymutatásnak, lelkitükörnek nevezhető. Az ön-

¹ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágéké, lőtől lépék: Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 1999, 83.

nevelés témaköréhez éppen ezáltal a mester és tanítványi kötelék feltételezte emberismerete miatt éreztem a kéziratot témámhoz közelinek.

c) Simon József alkalmi, szántóvető-éneke nevelő célzatú, jóllehet életében nem jelent meg, de reménybeli közössége a paraszti életben munkálkodó emberek lettek volna, ha verseit közölte volna.

Mindhárom kézirat más-más műfaji hagyományba illeszkedik ugyan, de ez a hagyomány ágyazza be a műveket a lelkiségtörténet nagyobb folyamatába is.

2. a) Szőnyi Benjamin és Hegyfalusi György imakönyvei nyomtatásban jelentek meg. Az olvasókhöz írt előszavaikból egyértelmű (amint más imakönyvek esetében is) az írói szándék: vallásos életre nevelés, a hit megszilárdítása a műfaj kínálta lehetőségekkel. Abból azonban visszakövetkeztethetünk az egyén lelki igényére, hogy Szőnyi könyve többször napvilágot látott, s bár Hegyfalusié csak halála után (lelkészársai jóvoltából), valójában azonban ő is gyülekezetnek szánta. S nála, életére tett kortársi megjegyzések ismeretében elfogadhatjuk: talán önmagára is vonatkoztatta nevelői szándékát.

Mindkét lelkész imakönyvéből azonos tematikájú részeket emeltem ki, amelyek Simon József kéziratban maradt írásával együtt illusztrálják egy – a humanizmus korában már felvetődött s egészen a 20. századig virágzó vallási műfaj folytonosságát, népszerűségét –, jelen esetben a paraszti munkához, egyszerűbb életmódhoz kapcsolódó énekek megszületését.

Erdélyi Zsuzsanna archaikus imádság gyűjteménye címadó témám feldolgozásához alapforrásul szolgált. Gyökerei ezen imáknak három nemzedéknél (amit a történelem még hitelesnek fogad el) jóval régebbiek, reneszánsz-barokk korig visszanyúlóak, amit az imádkozók a rokonsági megnevezéssel mindig hangsúlyoztak is. Ám nemcsak ezt tartották fontosnak elmondani a néprajzgyűjtőnek, hanem azokat az indítékokat, élethelyzeteket is, amelyek őket motiválták az egyes imák megtanulásában. Hangsúlyozták, hogy minden imádkozás csak annyit ér, amennyit az imádkozó önmagából őszintén bele tud tenni fohászkodásába. A közreadott imaszövegeket annak lejegyzéséig legtöbbször szóbelileg őrizték meg szűkebb közösségükben. Istenhez forduló kéréseikben nemcsak a közösség, hanem az egyén hangja is megszólalt. A gazdag gyűjtésből egy példát emelek most ki:

Gondviselő Atyám [...]

[...]

Ajtód előtt zörgetünk és kérünk,

Add meg nekünk, mindnyájunknak azt a kegyelmet,

Mit a világ nem adhat,

A bűnünk bocsánatát,
A megtérés kegyelmit,
Lelki, testi gyógyulást,
A boldog halál kegyelmit,
Mentsél meg bennünket a félj, a szombatyi, az éjjeli futástól, Uram, mer egy lábíg elveszünk²

Imáikhoz az adatközlők gyakran hozzáfűzték értelmezésüket:

[...] a halálos bünt „azt csak levezekelni lehet és meggyónni, mert levezekelés nélkül az ima nagyon könnyed vezekelés lenne, azt csak levezekelni lehet, vagy az Isten sújta az embert, vagy pedig önként vállal szenvedést [...]”³

– avagy jócselekedetet kell végrehajtani.

Imádkozni is lelkileg kő? Nem csak úgy, mint a szajkó, hogy tudom ezt a verset, aztán egyformán elmondom. Mindig úgy tartottam, hogy még óvasni is mindent másképp kő? Az újságot is másképp kő? elővasni, mint a testamentomi füzeteket. [...]. Imádkozni is úgy szoktam, ahogy kívántatik [...] hangsúlyosan kő?, nem csak egyformán elmondani, mert nincs annak akkor semmi értelme.⁴

Ha nem is didaktikusan kimondva, egyértelműen megfogalmazódik a mércéhez igazodás szándéka: úgy kell imádkozni, hogy az, az ember életvitelére visszahasson.

Erdélyi Zsuzsa adatközlőinek világtól nem állnak messze azok a 18. századi kéziratos, alkalmi költészetnek paraszti életet dicsőítő versezetei sem, mint amilyen Simon József alkalmi éneke.⁵ A közköltészet igényesebb megfogalmazású versfüzérében a szerző a paraszti élet nehéz fizikai munkáját, vallásos énekek énekelgetésével akarta Istennek tetszővé tetetni, „az hijjában valo, trágár dudolások helyett.”⁶ (Ponyván, kéziratunkhoz sok, hasonló próbálkozás látott a korban napvilágot.)⁷ S hogy nem előzmények nélküli az ötlet, arra már Pesti Gábor *Újtestamentumfordításának előszavában* találhatunk példát. Pesti, Erasmusra hivatkozott, aki azt

² *Uo.*, 674 („Magam kötöttem”, 228. számú ima).

³ *Uo.*, 828.

⁴ *Uo.*, 83.

⁵ HUBERT Ildikó, *Simon József alkalmi éneke (1764)*, Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2003, 289–306.

⁶ MNL OL, Károlyi-család lt. P 1512, Vegyes iratok, 2. cs. 3., pp. 207–224.

⁷ CSÖRSZ. Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóbázi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Bp., Universitas, 2016.

fájlalta, hogy a *Biblia* még nincs lefordítva minden nyelvre, mert ha ez már megvalósult volna, akkor:

[...] ebből énekelne a földműves az eke szarvára, abból dalolna a takács a vetélőre, ilyen mesékkel enyhítené az út unalmát az utas, ezekről szólna minden keresztény társalgás – ugyanis rendszerint olyanok vagyunk, amilyenek napi beszélgetéseink.⁸

Visszatérve Simon József alkalmi énekéhez, idézzük a kegyes olvasóhoz írtakban nevelése célját:

Csudálkozom rajta hogy az kik én nállamnál (a' ki egész gyermekségem Iffjúságom Oskolákon, és az olta valo időm Szent hivatálba töltöm) többet jártak az mezőket gyermekségetől fogván, és Nemelly Szántó Vetőknek haszontalan fajtalan Istent boszanto, ökör, és Lo hajtás közben valo dudolásokot hallották, csak szem előtt valo dolgozásokat, nem igaz szívet Indulattall lett munkalkodásokat látták, hogy nem gondolkodtanak azon, hogy valamely szép Istennek is tetző szántó Notát adnának Historia formában világ eleibenn, Mellyett még a'ki olvasni nem tudna is halván, s meg tanulván avagy imett amott attol a' ki olvasni tud, Isten előtt munkáj között tetzőben énekelgethetne minden hijjába valóságoknal, Mellybüll föld miveléseibe valo tisztis meg tanulhatná.

Ime azért én Agh Poeta irok egy nehany Strophát mellyet Szántás Vetessei között, enekeletvén az Szanto Vető véle sem Istenit sem boszontya, sem Lelke terhét nem neveli, ha Barom hajtassi között ezeket énekelgeti és ebben le tett szép Tisztit követi, mert ez ötett mind tanittya, mi modon száncon vessen, mind talál Strophat, a'kar mikori szantásra s időre valot, ér ez is avagy használ annyit, mint a Nyul Ének, Nád Sip, Czigany Cserebere Historiák. Isten Zengedezettette szádba, mind Meződön, mind Házadban.
Vale – ély Istennek.

Ezek után következnek a versek, immáron egyes szám első személyben, hogy az éneklő parasztember könnyebben azonosulhasson a versek munka közbeni

⁸ PESTI MIZSÉR Gábor, *Új Testamentum magyar nyelven*, Bécs, 1536, (RMNY 16). Hasonmás kiadás: UÓ, *Uaz*, Bp., Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet–Országos Széchényi Könyvtár, 2002, 28.

fohászaival. Ezekben a helyzetdalokban a szántás-vetéssel és paraszti étellel⁹ kapcsolatos teendők részleteződnek: Pl.:

Mikor más napra viradván hozza akarsz fogni az munkához így enekelgess

Felséges Ur aki széked a mennyegben
Hellyheztedetd segélly igyekezetemben
Fel vettem ostrom, s ekem van kezemben
Szántásra állottam be ez hold földemben.
Hajj Csáko, haj Barna Isten adták mennyünk
Mívellyük az földet, s néha meg pihennyünk
Bár nap heve izzaszt, de meg ne rettenyünk
Az Ur segét elis viszi rollunk terhünk.¹⁰

Simon József éneke, csaknem 20 oldalnyi terjedelmű, didaktikus megfogalmazásban. Erdélyi Zsuzsa már többször idézett gyűjtésében sok adatot találtunk arra, hogy a földdel kapcsolatos munkához gyakran láttak hozzá imádsággal és énekkel még a 20. században is:

[...] édesapámnak jó erős hangja vót, és ahogy kaszált, úgy megkezdte az aratást, imaénekekkel [...]. S mindig úgy dolgozott, levette a kalapját. A? nem káromkodott, úgy kérte az Istent [...].¹¹

De asszonyok is tették ugyanezt:

Kedvemem találok benne nagyon, hogy otthon is, ha magam vagyok, nekem az az élet, ha imádkozhatok vagy énekelgethetek [...] még munka közben is, ha kiállok a szőlőbe kötényi, vagy eggyelem a szőlőt [...] má bizony kapálás közben is szoktam egy kicsit dalolgatni.¹²

Tehát az alkalmakra megírt vallásos énekeknek valóban megvolt a maga funkciója. Volt rá igény. Ha a vers hosszabb terjedelmű volt, akkor memorizálták, akik nem tudtak írni. A dallam pedig megkönnyítette mindezt, s a megtanult intelmek lassan az életmódban is mércévé lettek.

⁹ Lásd: 194. sz. ének = *Közéleti költészet, 3, A társadalmi élet költészet: 3/A, Történelem és társadalom*, kiad. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14), 276–277.

¹⁰ HUBERT, *i. m.*, 294.

¹¹ ERDÉLYI, *i. m.*, 63.

¹² *Uo.*, 73.

Ezért találhatunk a 18. századi nyomtatott imakönyvekben, igényes és művelt szerzők tollából, mint amilyen Szőnyi Benjamin (1717–1794) *Szentek hegedíje*¹³ c. műve volt, nagyszámú alkalmi költészethez közelítő imát.¹⁴ (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy valószínű, ezek a mívesebb alkotások hatottak a pallérozatlanabb versfaragókra is, akiknek a műveit ugyanúgy megtanulhatták, használhatták generációról generációra munka közben.) A külföldi iskolákat járt, tanult Szőnyi Benjamin lelkész könyvének második részében a mindennapi élet munkafolyamatainak teendőihez köthető tanulságokat olvashatunk (*A' második részében pedig különömb különömbféle rendekre, állapotokra és bizonyos időkre alkalmaztattak*). Már a bevezető „kegyes olvasójához” írt ajánlásában megjegyezte a lelkész, hogy az ép szívből és lélekből származó ének az, amikor a „szívnek tellyességéből szóll az száj”.¹⁵ Akárcsak Erdélyi Zsuzsa adatközlőit hallanánk jó kétszáz év múlva.

A kötet második részének „különös állapotokra való [...]” énekeinek szereplírájában, Szőnyi Benjamin erkölcsi útmutatásokat épített be különböző foglalkozások és élethelyzetek verseibe, ezáltal tudatosítva az adott foglalkozás, élethelyzet helyes és buktató útjait. (A kereskedőt, a szántó-vető embert, a vitézt, a gyermeket és szülőt, a szegényt és gazdagot, az apród oskolában tanítókat, a házásokat és nőtlen legényeket, szolgálkat, az öreg és beteg embereket, a méltatlan gyalázatú embert, terhes asszonyokat stb. azaz a társadalom minden rétegét nevelni akarta). Például: a *Mester ember énekében* így nézett tükörbe a munkát vállaló, amikor Istenhez fordult:

Öriz meg a' megcsalástól,
A rosz munka csinálástól (9. vsz.)
[...]
Tanits beszédem megállni,
És csak annyit felvállalni
Aminek megfelelhettek;
Mert az halogatás vétek. (10. vsz.)
[...]
'S ne vetemedjem lopásra (11. vsz).¹⁶ stb.

¹³ SZŐNYI Benjamin, *Szentek hegedíje*, Kolosvár, Páldi István által, 1762. https://books.google.hu/books?id=ktZdAAAACAAJ&pg=PA54&dq=Szentek+heged%C5%B1je&chl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Szentek%20heged%C5%B1je&f=true. (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 23.)

¹⁴ ÁCS Mihály, *Arany Lantz, avagy olly buzgó fohászokodások [...]*, Jéna, 1747.

¹⁵ SZŐNYI, *i. m.*, [§2v].

¹⁶ *Uo.*, 190.

Vagy a 72. énekben, az *Apród iskolákban tanítók' éneke*ben a nevelő versszakon át sorolja, mire kell önmagának figyelnie pályáján: a rá bízott gyermekek oktatására, a gyengék jó erkölcsre szoktatására, tudomány szívekbe csepegtetésére, szülők előtt a magzatuk kedvéssé tevésére stb. Végezetül Istentől azt kérte, hogy segítse tisztségében, hogy soha ne feledje el, kötelességeit; azaz például a tanításra szánt időt ne ruházza másra, s találjon helyes módszert mindehhez, hogy megvalósíthassa:

Taníts a' tanítás útára,
Annak legfoghatób' módjára:
Hogy ne kerengő ros zókkal
Vigyem a' gyermeket céljára;
Hanem egyenesek'[kel] 's jókkal. (7. vsz.)
[...]
Ha azt hamar meg nem foghatják,
Amire ajakim oktatják:
Hagyjak békét a verésnek.
Kik a' gyengéket sanyargatják
Igen nagy vétekben esnek.¹⁷ (9. vsz.)

Természetesen válaszul a tanuló gyermek szintén igényelte az égi segítséget. Kérte az Úrtól, hogy áldja meg őt a „tudomány lelkével, s jó emlékező elmével”¹⁸, egészséggel, tanuláshoz készséggel, figyelmességgel stb.

A paraszti élet lelki megkönnyítésére¹⁹ Szőnyi Benjamin több éneket írt, talán éppen hódmezővásárhelyi gyülekezetének erkölcsi nevelésére. Terjedelmes példatárában belső meggyőződésé akarta tenni verseinek moralitását, egyes szám első személyű kéréseiben.

Ugyancsak az önjobbító szándékot feltételezhetjük (különösen, ha életvitelére gondolunk) Hegyfalusi György (? –1730)²⁰ tehetségesen író, evangélikus lelkész

¹⁷ *Uo.*, 204–205.

¹⁸ *Uo.*, 206.

¹⁹ Például: Aratáskori ének, *Uo.*, 250–251.

²⁰ HEGYFALUSI György (Hegyfalu, ? – Nagyvázsony, 1730. jan. 5.) Evangélikus imádságszerző. Életrajzát bővebben: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, IV, Bp., Balassi, 2005, 85.

*Szász levelő Rosája*²¹ olvasásakor. Nem retorikai fogalmazásként, hanem talán őszinte bűnbánatként fogadhatjuk el könyve bevezetőjében írt kérését:

Oh Uram! Ne felejtkezzél el az én szegény szívemnek házacskájárul is, hanem ez mai telyes szent napon, [...] az igaz nyugalomnak napját inneplője, Fölséged előtt fedgyhetetlenül éljen [...] és ez egész napot az inneplő hívekkel az te szent szolgálatodban, és nem az hivalkodásban, világi szorgalmatosságokban, multságokban és játékokban mulassa el, hogy így megkedvelvén, szeléd Krisztusom! az én inneplésemet és személyemet az te sok rendbéli átkaid helyébe, lelki és testi áldást tejjesz én reám [...].²²

Az Istenhez térő, gyónó és az Úrvacsorájával élő embernek jobászzkodásban, Károli Gáspár 51. (1–3. vsz.) zsoltárának versei után hatalmas erejű és lendületű bocsánatkérés következik, veretes nyelvezetbe öntve, barokkos fokozással. Bocsánatkérés azért a bűnlajstromért, amit ha egy az egyben nem is vonatkoztatunk Szőnyi Benjamin személyére, lehetetlen nem kihallanunk belőle az önmagával szembe néző ember önvádját, s a szó kimondásával hitét, a megváltozás lehetőségességében. Mintha középkori közgyónás siralmi szólalnának meg csillapíthatatlan sodrással. Bűnbánatra mozgósító hatása, még így olvasva is kényszerítő erejű. Amennyiben jó szónok is volt Hegyfalusi, a hallottak bizonyára elindítottak egy lelki folyamatot gyülekezetében.

Én szegény, búban és bánatban merült, nyomorult és bűnös ember! Megvalom, az te szent színed előtt, óh minden tudó, mindent látó, szíveket és veséket vigasztaló, felséges Úristen, hogy az én testemnek minden tagjaival és érzékenséggel igen nagyon, sokszor és sok képpen vétkeztem. Mert az én fejemmel Istent és más előttem járókat jól meg nem böcsültem: az én nyakamat tartozó alázatos engedelmisségre meghajtani egyszer sem akartam füleimet, az rágalmazásra, gyalázatos szókra és bolondságokra, melyek az keresztényekhez nem illenek, lehajtottam: szemeim mind csak ez gonosz világ hívságára és haszontalanságra néztek: nyelvemmel Istent és felebarátomat szidalmaztam és káromlottam: számmal vakmerő hamisságot szólottam: kezeimmel felebarátomat megkárosítottam, megsértettem, idegen jószágot helytelenül és hamisan magamhoz vontam: hasamat az ártalmas részegségnek, tobzódásnak, mértéktelenségnek, gyalázatos disztelenségnek, mód nélkül valóságnak és tisztátalanságnak, és más testi gyömyörűségeknek,

²¹ CENTIFOLLA, az az *Szász levelő rosa, a' mely [...]* *Ki-nyilt nébai...* M. Hegyfalusi György *Uram, a' Vázsonyi Evangélika Ekklesiának kertjében munkálkodó lelki tanítója alatt*, [H. n.], 1729.

²² *Uo.*, 11–12.

melyek az lélek ellen tusakodnak, adtam: szívemben gonosz gondolatok, bűnös hajlandóságok és kívánságok voltak, melyeket meg nem zaboláztam, hanem nyilván szándékkal való bűnre, gyalázatra és káromlásra engedtem kifakadni. Térdeimet az egekben lakozó mindenható Isten előtt illendő alázattal meg nem hajtottam. Lábaim serények voltak az kártételre, és csupa káros tévelygő utakon jártak, melyek az embert örök kárhozatra viszik...²³

Hegyfalusinak az a gondolata, hogy „igazán gyakorta elugrottam az idvösségnek útjáról”²⁴, a vaskos imakönyvében, ha nem is szó szerint, de a bűnös életre való figyelmeztetésként, bűnbánat formájában mindvégig fel-felbukkan.

Kéziratban maradtak fenn annak a főúri asszonynak, Zay Annának (1687–1733), imái, elmélkedései, akit eleinte életkörülményei kényszerítettek a belső számvetésre, s csak később, lelki támasz utáni vágyából születtek meg verses és prózai fohászaik,²⁵ amelyekkel olyan belső utakat járt be, amik eljuttatták őt egy Istenhez közelebbi életbe. „A bujdosás éveit, az önfegyelemre nevelés éveit is jelentették az imakönyv írója, összeállítója számára („Azért Számra kezem tészem // Te ellened hogy ne vétsek”²⁶). A róla készült festményen látható gazdag ruházata, tartásában is büszke Zay Anna az „Irgalmazz Uram irgalmazz” nótajelzésű versében már bűnbánattal és a megváltozni akarás szándékával tekintett vissza gondtalan, Istentől mégis távol lévő, fiatal éveire:

Kevélységet tudom hogy gyűlölöd
Még is benne úztam életemet
Abban töltöttem el merültem benne
Tetszett nékem Világ Szerentséje
De jól eset hogy válét vettem tőle.²⁷

Múltidézéseinek ezen emlékeiben sohasem gazdagsága elvesztésének a fájdalmát szóltatta meg, hanem a megmenekülésének örömét attól az életformától, amelyen

²³ *Uo.*, 348–349.

²⁴ *Uo.*, 351.

²⁵ *Nyomorúság oskolója. Avagy, abban gyakorlott Embernek való egynehány Imádságos 's Elmélkedések: És hasonló Új Énekek* Mellyeket Nyomorúságának 's Bujdosásának hosszas napjaiban lehető vigasztalására és az Istennek ellene felgerjedett haragjának engesztelésére el-készített CS[ömör]i: Zay Anna Dantzkán 1721. Esztendőben.

²⁶ Jelen dolgozatban szövegforrásul a Szabó Csaba által megjelentetett szövegközlést használtuk, s hivatkozásainkban is ennek a kiadásnak lapszámaira utalunk Árva ZAY Anna „*Nyomorúság oskolója*” című ima- és énekeskönyve (1721), s. a. r., bev. SZABÓ Csaba, *Lymbus*, 6(1999), 156. (A teljes szövegközlés: pp. 75–159.)

²⁷ *Uo.*, 157.

valószínűleg nem változtatott volna, ha nem kíséri el férjét (Vay Ádámot) a száműzetésbe. Így váltak nála hálaadássá a nyomorúság évei, bűnbánati imává a múltban megélt, rangjából adódó érzéketlenségek, s szabadságérzés megélési lehetőségévé az Istennel való társalkodása bujdosásában.”²⁸

Gyalogi János (1686–1761) 1734-ben írta lelki életre nevelését Virág Aloysiának, a nagyszombati klarissza rend apácájának, annak ünnepélyes fogadalmótételére. Az autográf kézirat rövid bevezetőjéből csak néhány adat derült ki a megajándékozott apácáról, s ezek közül a legfontosabb: négy esztendeig hallgatta Gyalogi prédikációit, aki „Míg a’ próba esztendő tartott, Kegyelmedért imádkoztam, mert az új palántákra nagyobb gondot viselni szoktunk, míg gyökeret vernek a’ földbe [...]”²⁹A nevelési útmutatóul szánt tanítást jezsuita szerzetes írta egy apácának, akit nagyon jól ismerhetett, s akiért felelősséget is érzett – és amennyiben még lelkivezetője is volt a fiatal lánynak négy éven keresztül, írásában annak egyéniségéhez igazíthatta mondandóját is. Ezért gondoltam, bár a jezsuita szerzetes útmutatása soha nem egyedítette, konkretizálta a leírtakat, mégis olyan megnevezett személyhez szólt az ajándékul adott lelki-vezetés, akinek erényei-hibái, érzékeny lelkülete stb. ismert volt Gyalogi előtt. Ez a személyre szabottság feltételeztette velem, hogy Virág Aloysia majdani ön-nevelésének lelki útjelzéseként is értelmezhetjük ezt az írást.

S bár a szántóvető-énekek szerzői ugyanezzel a módszerrel, azaz egy adott élethelyzetbe önmaguk beleképzelésével dolgoztak, akárcsak Gyalogi, íróik célja is hasonló volt – belső igénnyé, hétköznapi gyakorlattá tenni a vallásos élet szakralitását, de műveik a szem előtt tartott olvasóközönségében eltértek. A szántóvető-énekek a paraszti munkát végzők, szélesebb néprétegek nevelését akarták segíteni, míg Gyalogi János egy címzettnek szánta munkáját, természetesen ez utóbbi esetben sem zárva ki a nagyobb közösségre tett hatást és lelki hasznot minden belül.

Virág Aloysia elmélyült olvasással, az útmutatások végiggondolásával érthette csak el, az időt nem siettetve, hogy jó apáca lehessen, ahogy az énekelt versek sem lehettek automatikus kísérői az egyes munkavégzésnek. Visszautalnék Erdélyi

²⁸ HUBERT Ildikó, *Zay Anna anyai ajándéka = A nő és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 10), 141–142.

²⁹ GYALOGI János, *Az hitnek hét cselekedendő igazsági Virág Aloysziához, 1732*, s. a. r., bev. tanulmány, HUBERT Ildikó, Bp., *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány–Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM)*, 2014. A kézirat: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. III. 121. Terjedelem: 8r, F5, 133 pp. Az eredeti kézirrattal másolatunkat nem olvashattuk össze, mert a kézirat lappang.

Zsuzsa bevezetőben már idézett adatközlőjére: „Imádkozni is lelkileg kő’. Nem csak úgy, mint a szajkó, hogy tudom ezt a verset, aztán egyformán elmondom.”³⁰

Tanulságul röviden: írásomban azt próbáltam érzékeltetni, hogy a lelkeségi művek személyre/felhasználóra szabottságát milyen fontos megismernünk akkor, ha a lélek érzékenységére vagyunk kíváncsiak. S bizony meglepetés sem érhet bennünket, hogy a 20. századi parasztasszony ugyanoda juthatott el a maga egyszerűségében, ahová a 200 évvel ezelőtti írás használója, ha nyitott szívvel engedte a tanítást magára vonatkoztatni.

³⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 83.

KÁDÁR ZSÓFLA

*Leánynevelés jezsuita szellemben: az angolkisasszonyok
pozsonyi gimnáziuma (1628–1630)**

Pázmány Péter esztergomi érsek egyházi intézményszervezései közül talán a pozsonyi jezsuita kollégium alapítása az egyik legismertebb. A Jézus Társasága pozsonyi rendháza évtizedes előzmények után 1627-ben nyerte el a kollégiumi rangot, a tanítás is ekkor indult meg két osztályban, összesen 46 diákkal.¹ Az érsek alapító oklevele 1626 szeptemberében kelt, a kollégium négyszögletes épületömbje 1628 és 1633 között épült fel a Szent Márton-plébániatemplom tőszomszédságában. A rendházban ekkor már öt pap, két segítőtestvér és négy tanár szolgált, akik a gimnázium öt osztályában tanítottak.²

Pozsony szabad királyi város 17. századi jelentősége nem szorul magyarázatra.³ A Magyar Királyság „második fővárosa”, kormányzati központ és országgyűlések, uralkodói koronázások székhelye, emellett a távolsági kereskedelem jelentős csomópontja volt. A városi polgárság mellett nagy létszámú „menekült”, nemesifőnemesi lakója volt, a város melletti királyi vár katonaságáról nem is beszélve. A város vezetése az 1670-es évek elejéig az evangélikus polgárság kezében összpontosult. Mindemellett Pozsony a katolikus egyházi intézményrendszerben is előkelő helyet foglalt el: a 17. század folyamán az említett jezsuiták mellett a kora középkor óta jelen lévő ferences rend, a Pázmány által visszatelepített klarisszák, majd 1672 után új szerzetesrendként az orsolyiták bírtak itt rendházzal. A város a Nagyszombatba menekült esztergomi érsekek legfontosabb mellékrezidenciája, társaskáptalan

* A szerző a „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon” című, K 116116 sz. NKFIH-projekt tudományos munkatársa. – A tanulmány a szerző doktori értekezése (KÁDÁR Zsófia Klára, *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron)*. Doktori értekezés, Bp., 2016.) vonatkozó részének átdolgozott változata. – A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét Dávidné Bajor Ágotának köszönöm!

¹ A pozsonyi jezsuita kollégiumalapításról lásd: DÉNESI Tamás, *Missziótól a kollégiumig: (Jezsuiták Pozsonyban 1635-ig) = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum* 10(1998), III–IV, 87–115; KÁDÁR, *Jezsuita kollégium...*, i. m., 74–75, 78–80.

² Vö. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., II. (1601–1640)*, coll., ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, 1982, 390.

³ Erről bővebben, a szakirodalom idézésével lásd: KÁDÁR, *Jezsuita kollégium...*, i. m., 56–61.

székhelye is volt. A Pozsony melletti Máriavölgy pálos kolostora pedig népszerű barokk búcsújáróhelyként ismert.

A ma Congregatio Jesu néven ismert, pápai jogú női szerzetesrend (közismert nevükön: az angolkisasszonyok) korai történetének rövid és kevésbé ismert epizódja volt a rendalapító, Mary Ward (1585–1645) pozsonyi rendházalapítása. Magam a pozsonyi jezsuita kollégium fennmaradt iratanyagában kutatva akadtam a nyomukra, és kezdtem el a rájuk vonatkozó, elszórtan fennmaradt iratok felkutatását. A pozsonyi rendház korai története nem teljesen ismeretlen: eddigi legrészletesebb feldolgozása a jezsuita Josef Grisar monumentális, német nyelvű kötetében található, amely Mary Ward életművét dolgozta fel.⁴ Az angolkisasszonyok jezsuita mintát követő szervezete, jezsuita ihletettségű oktatási tevékenységük, illetve a helyi jezsuita kollégiummal ápolt kapcsolatuk is erőteljesen abba az irányba mutatnak, hogy Pázmánynak mint alapítónak komoly szándékai, elképzelései voltak a „Jézus Társasága mátereivel”. A jezsuitákhoz hasonlóan „modern”, a korabeli, felekezeti tagolt társadalmi és egyházi viszonyokra érzékeny női szerzetesközösség sorsa azonban nem Pozsonyban dőlt el.

Feloszlatásukat VIII. Orbán pápa 1631-ben kiadott bullájához köthetjük,⁵ és szerzetesközösségként való elismerésük csak jóval később, 1703-ban történt meg. De visszatérve a kezdetekre: Mary Ward első, spanyol-németalföldi, Saint-Omerbeli intézetének 1609-ben történt megnyitása, majd 1621. évi, római intézetének felállítása után gyors ütemben számos alapítás következett Itália és a Német-római Birodalom területén.⁶ Bár a Jézus Társasága rendalkotmányát, szabályait mintául

⁴ Josef GRISAR, *Maria Wards Institut vor römischen Kongregationen (1616–1630)*, Roma, 1966. Ward életútjáról magyar nyelven: KLUG Ignác, *Ward Mária az angolkisasszonyok St. Maria Intézete alapítójának élete 1585–1645*, ford. BILKEI Ferenc, Székesfehérvár, 1925. (A pozsonyi alapítás néhány soros említésével: *Uo.*, 66.). Továbbá: Gregory KIRKUS, *Mary Ward*, ford. BOROS Ágnes, [Strasbourg, 2008] (további szakirodalommal). – A pozsonyi alapítással kapcsolatban magyar rendtagok közelmúltbeli kutatásairól is lehet tudni, ezeknek elérhető, publikált eredményeiről azonban nincsenek ismereteim. Vö. *Az első letelepedés Magyarországon*, [szerző nélkül] = *Behárosi krónika: Az angolkisasszonyok zárdájának és iskolájának története*, [szerkesztő nélkül], Budapest, 2003, 9–13.

⁵ 1631. jan. 13., *Pastoralis Romani Pontificis*, vö. GRISAR, *Maria Wards Institut...*, *i. m.*, XXXII., passim.

⁶ Eleinte, bár pápai megerősítést mint önálló szerzetesrend nem nyert az angolkisasszonyok „Institutum”-a, a Szentszék kedvezően fogadta működésüket. 1616-ban Liège-ben, 1620–1621 folyamán Kölnben és Trierben nyíltak rendházaik. 1621-ben Ward Rómába utazott, majd itt, Nápolyban és Perugiában nyitottak rövidesen (1622–1624) házakat és leányiskolákat. A Propaganda Kongregáció először 1624-ben foglalt állást a klauzúrát nélkülöző, a közös zsolozsmát elhagyó „jezsuita anyák” ellen, majd 1625–1626-ban a római és itáliai házaikat és iskoláikat bezárták, feloszlatták. GRISAR, *Maria Wards Institut...*, *i. m.*, passim.

vevő, sajátos küldetésének a leánynevelést tartó úgynevezett „jezsuita anyák” tevékenységét a Propaganda Kongregáció meg nem értéssel, sőt, kifejezett ellenérzéssel fogadta, Ward a bajor választófejedelem, I. Miksa, illetve II. Ferdinánd császár személyében tekintélyes pártfogókra talált. 1627 első felében, társnői segítségével alapított házakat és nyitott iskolákat lányok számára Münchenben és Bécsben. A két rezidenciavárosban rövidesen nagy létszámú iskolákat működtettek, amelyekben több száz fiatal lányt tanítottak írni, olvasni, különféle nyelvekre, kézimunkára, a katolikus hit alapjaira, illetve adtak elő – szintén jezsuita mintára – színdarabokat.⁷ Ward mit sem sejtve egy újabb rendház és iskola indítása ügyében Pozsonyba utazott, miközben a helyi egyházi vezetők, – főként a bécsi püspök és a prágai érsek – részéről az angolkisasszonyok számára végzetes „panaszok” érkeztek Rómába. A korabeli egyházképbe ugyanis a helyi püspök joghatóságán kívül álló, illetve a klauzúrát nélkülöző apácakolostorok egyszerűen nem fértek bele.⁸

A pozsonyi alapítás ötlete nem magától Pázmánytól, hanem valószínűleg a bécsi udvarba bejáratos magyar arisztokrácia köreiből származott, akik a császárvárosban egy éve működő leányiskola sikerét látva gondolhattak arra, hogy a jezsuiták női megfelelői a magyarországi katolikus egyház számára is nagy hasznot hozhatnának.⁹ Talán gróf Pálffy Miklós hadvezér özvegye, Fugger Mária (Maria Fugger zu Kirchberg und Weißenhorn) mutatta be az érseknek Wardot és egy társnőjét 1628

⁷ A színjátszással korábban, Rómában nagy felháborodást váltottak ki. A müncheni és bécsi alapításokról lásd GRISAR, *Maria Wards Institut...*, i. m., 273–293.

⁸ Münchenben nehezen tisztázható körülmények között éppen a helyi jezsuita rendház angol novíciusmestere lépett fel ellenük egyenesen a választófejedelemnél – miután Vitelleschi jezsuita rendfőnök ajánlólevelével érkezett Ward Rómából a bajor rezidenciavárosba! Bécsben azonban a Rómából hazatérő Melchior Klesl bíboros, püspök súlyos vádakkal élt ellenük – letelepítésükkel saját egyházi hatalmát érezvén csorbulva. Az angolkisasszonyok ugyanis a helyi püspök engedélye nélkül, a püspök olvasatában egyedül világi felsőbbbséget elismerve telepedtek le és nyitottak iskolát Bécsben. Később is elsősorban ez az (egyház)politikai konfliktus járult hozzá, hogy Ward túlzottan modern kezdeményezése kudarcba fulladt: a trienti zsinat által is megerősített helyi egyházak hatalmát egy, kizárólag a pápa főségét (és sem a helyi ordináriust, sem másik férfi rendet, pl. a jezsuitákat) maga fölött elismerő női szerzetesrend intézménye nem fért bele a korabeli egyházi vezetés egyházképébe. Ebből a szempontból Pázmány Péter kiállása mellettük üdítő kivételként hatott ugyan, sorsukat és megítélésüket azonban érdemben nem tudta befolyásolni. Az említett konfliktusokról lásd GRISAR, *Maria Wards Institut...*, i. m., 293–298, 304–318, 351. skk., illetve a hasonló okokból meghiúsult prágai alapítási tervről, amely a potenciális fundátor, Michael Adolf von Althan elkötelezettsége dacára főként Adalbert von Harrach érsek és Giovanni Battista Palotto rendkívüli pápai nuncius ellenállásán bukott meg: *Uo.*, 319–350.

⁹ Az angolkisasszonyok pozsonyi házáról is Grisar művéből tudhattunk a legtöbbet: *Uo.*, 298–304.

elején. Az apostoli küldetésstudattal bíró „anyákról” Pázmány kikérte a bécsi nuncius, Carlo Carafa véleményét is.¹⁰ A nuncius levelében kedvezően írt róluk: a Szent-szék ugyan még nem ismerte el intézményüket, de buzgalmuk és példás életük miatt ajánlotta őket és az érsekre bízta, hogy egyházmegyéje állapotát megfelelőnek ítéli-e a behívásukhoz. Pázmány tehát engedett előkelő pártfogójuk, Pálffyiné kérésének és a protestáns magisztrátussal való (a frissen alapított jezsuita kollégium miatt addig is felvállalt) további konfrontációtól sem riadt vissza. Pázmányt nem zavarták az angolkisasszonyokat korábban (Itáliában) érő vádak sem, mert munkájukat – a katolikus leányiskoláknak mint az ellenreformáció eszközeinek a működtetését – elsődlegesnek tartotta a magyar nemesség rekatalizációja szempontjából. A városi tanács megdolgozásában Esterházy Miklós nádor is részt vállalt, mivel az angolkisasszonyok, a „Jézus Társasága máterei” (religiosae Anglae matres Societatis Iesu) számára Pázmány a város kegyurasága alatt álló, a Szent Márton-plébániatemplom Szent András-oltárának javadalmát szándékozott átadatni, amelyről a javadalmat élvező Lósy Imre le is mondott a javukra.¹¹ Így az alapítás bizonytalansága ellenére, Pázmány hívására 1628. március 14-én Ward ötödmagával személyesen Pozsonyba érkezett. Itt az érsek utasítása szerint Nagy György kanonok, plébános¹² fogadta őket és megmutatta a nekik szánt házat, amelyet Ward alkalmasnak, jól berendezettnak talált.¹³ Ez az épület minden valószínűség szerint a ferences templommal szembeni városi ház, az úgynevezett Weitenhoffal szomszédos, zárterkélyes épület volt.¹⁴ Itt a máterek rendelkezésére bocsátottak egy refektóriumot és hat személy számára berendezett szobákat. Ward négy társat hozott: egy angolt (aki szabályzatukban járatos volt) rektornőnek (rettrice), egy olaszt és

¹⁰ 1628. febr. 2. (Prága) Carlo Carafa bécsi apostoli nuncius levele [Pázmány Péterhez]. (Eredeti, autográf aláírással.) ELTE Egyetemi Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban: EKK), Coll. Pray. tom. V. nr. 47.

¹¹ S. d. [1628], Esterházy Miklós nádor oklevele a Szent András-javadalomnak az angolkisasszonyok számára való átadásáról, illetve annak feltételeiről (8 pontban). (Egykorú, egyszerű másolat.) EKK Coll. Pray. tom. V. nr. 44.

¹² Vö. Carolus RIMELY, *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Poseniensis ad S. Martinum ep. olim S.S. Salvatorem*, Posonii, 1880, 267.

¹³ 1628. márc. 15. (Pozsony) Mary Ward (Maria della Guardia) levele [Pázmány Péterhez]. (Eredeti, autográf aláírással.) EKK Coll. Pray. tom. XXXII. nr. 44. (Vö. GRISAR, *Maria Wards Institut...*, i. m., 303.) – Rendelkezésükre állt egy refektórium és szobák, hat személyre ágyak, Ward csak apróbb hiányosságokat talált. – A levelet ismerte és a jelzet megadása nélkül idézte, de íróját azonosítani, tartalmát kontextualizálni nem tudta: FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora, (1622–1631)*, Pest, 1869, II, 244, (2. j.).

¹⁴ ORTVAY Tivadar, *Pozsony város utcái és terei: A város története utca- és térnevekben*, Pozsony, 1905 (reprint: Budapest, 1991), 86–87. Képekkel ellátott, újraserkesztett kiadásban: ORTVAY Tivadar, *Pozsony város utcái és terei: Óváros*, Pozsony, 2008, 146.

egy németet tanárnőknék, és egy másik németet segítőttestvérnek (coadiutrice) azaz portásnak. Elkísérte őket még egy szolgáló is, akit a konyhai munkákra szántak. A rektornő Barbara Babortpa (Babthorpe), – Ward unokahúga és legkorábbi társnőinek egyike – bő egy évvel korábban Németalföldről érkezett Münchenbe, hogy az ott alapított új házukat beindítsa, majd elkísérte Wardot Bécsbe is. Ezután helyezte át a rendfőnöknő Pozsonyba, hasonló megbízatással.¹⁵ Tisztségét bizonyára a pozsonyi rendház feloszlatásáig betöltötte, ugyanis 1628 nyarán az Udvari Kamara az ő kérvénye alapján kérte a Magyar Kamara véleményét, hogy a Telegdy János kalocsai érsek által az angolkisasszonyok pozsonyi házának átengedett 1000 forintnyi tanácsosi saláriumot ki lehet-e fizetni. E helyett azonban a pozsonyi kamara 400 forintos segély kiutalását javasolta Ebeczky Imre tanácsos útján.¹⁶

Ahogy a rendház fenntartásáról, úgy rövid életű tevékenységéről is keveset tudunk. Annyi mindenesetre feltételezhető, hogy az angolkisasszonyok pozsonyi iskolája két eredményes tanévet legalábbis megért. Hogy ezalatt esetleg négy osztályban is taníthattak, arra indirekt bizonyíték egy igen becses tanrend, amely szerzőjének és keletkezési idejének ismerete híján is a pozsonyi leányiskolához köthető. Az Egyetemi Könyvtár Pray-gyűjteményének az a kötete őrzi, amely a rendházra vonatkozó több iratot is magába foglal. Címe szerint „Azon dolgok katalógusa, amelyeket az angolkisasszonyok iskoláikban a lányoknak tanítanak”, tartalmilag pedig egy négy évfolyamra, ezen belül „vallásos” és „világi” ismeretek szerint tagolt vázlatos tanterv.¹⁷ E forrás segítségével tehát a lelkiség és iskola kapcsolata – külön-

¹⁵ Vö. Jakob LEITNER, *Geschichte der englischen Fräulein und ihrer Institute seit ihrer Gründung bis auf unsere Zeit*, Regensburg, 1869, XXXV., 46–47. 1637-től az angolkisasszonyok római rendházának élén állt; 1654-ben itt hunyt el mint Mary Ward intézetének (rendjének) második főnöknője, a Collegium Anglorum templomában temették el. *Uo.*, XXXVI., 275–276.

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, r. Nr. 135., Konv. 1628. júl., 169. (Bécs, 1628. júl. 24.) Udvari Kamara a Magyar Kamarához Barbara Babortpa (*Barbara Babortpa collegii Posoniensis matrum Societatis Rectrix*) kérvénye ügyében. *Uo.*, Konv. 1628. aug., 69. (Bécs, 1628. aug. 14.) II. Ferdinánd a Magyar Kamarához. *Uo.*, Konv. 1628. aug., 70., 73. (Pozsony, 1628. aug. 3.) Magyar Kamara az Udvari Kamarához ugyanazon ügyben. *Uo.*, Konv. 1628. aug., 71–72. Barbara Babortpa kérvénye II. Ferdinándhoz: Telegdy János kalocsai érsek a Magyar Kamaránál levő esedékes 1000 magyar forintnyi tanácsosi fizetését kiutalta „pro subsidio nostri collegii, iam recente ab illustrissimo ac reverendissimo domino domino archiepiscopo Strigoniensi Petro Pazmano erecti”, ezért alázatosan kéri, hogy az uralkodó utasítsa a Magyar Kamarát, hogy jövedelméből az 1000 forintot fizesse ki nekik.

¹⁷ *Catalogus earum rerum quae a religiosa Societate Matrum Anglarum ac puellis in earum scholis traduntur*, EKK Coll. Pray. tom. V. nr. 42. Vö. GRISAR, *Maria Ward's Institut...*, i. m., 303.

leges módon – egy olyan rövid életű és igen korai alapítású leánygimnázium esetében is megragadható, amilyen a pozsonyi angolkisasszonyok intézete volt.

A jezsuita szellemiség abban is megnyilvánul, hogy az iskola elsődleges célja tudatosan vallásos, a liturgia megértésére és a helyes, rendszeres szentségi és imaélet gyakorlására alkalmas lányok nevelése volt. Ezt mintegy kiegészítette a latin nyelv, a matematikai (számtani) ismeretek, illetve a kézimunka oktatása, amelyekben a szülők igényeihez, elvárásaihoz is alkalmazkodtak. A világi ismeretek között a népnyelvű írás és olvasás mellett első évben vagy latin írás-olvasást, vagy ha ezt a szülők nem akarták, e helyett kézimunkát oktattak. A másodévesek az anyanyelvű olvasás- és íráskészség elmélyítése mellett megintcsak a szülők kívánalmai szerint tanulták meg vagy a latin nyelv alapjait, vagy kézimunkáztak. A harmadévesek ugyancsak szüleik választása szerint vagy latin grammatikát, vagy számtant, vagy újabb öltésmintákat sajátítottak el. Végül a negyedik osztályban a latin mondattant tanulták, amelynek célja az volt, hogy „mindegyik növendék saját szorgalmának megfelelően azt és latin könyveket megértsen”, azaz a latin nyelvű kegyességi irodalom önálló olvasása. Ha ez a szülőnek nem volt célja, akkor helyett vagy matematikát, vagy ha ez sem lett volna megfelelő, további, bonyolultabb fajtájú kézimunkázást, jelesül falikárpit készítését is megtanulhatták. A világi dolgok mellett a tantervben még nagyobb súlyt kapott a vallási ismeretek oktatása, amelynek beosztásáról részletesebb képet is nyerhetünk. Az elsősök a „minden keresztény ember számára szükséges alapismeretek” mellett esti és reggeli, valamint étkezés előtti és utáni imádságokat, a rózsafüzér mondásának és a misehallgatásnak az alapjait, zsenge életkorukhoz alkalmazkodva a gyónás módját, egyszerűbb szent énekeket és verseket tanultak. Érdekes módon a vallási ismeretekhez tartozott az illetan is: hogy magánkörben vagy nyilvános térben, az asztal mellett, a templomban vagy a vásártéren hogyan viselkedjenek az Isten, a szülők vagy bármilyen méltóságú személyek irányában. A második osztályban az eddigiek elmélyítése mellett az áldozásra és szentgyónásra való felkészülést tanulták alaposabban, elkezdték a katekézis egyszerűbb részeinek tanulását, bonyolultabb kegyes énekeket énekeltek, és külön foglalkoztak Szűz Mária és a szentek tiszteletével. A harmadik évben a misehallgatás és rózsafüzérezés mellett már a szentelmények, a helyes szentségi élet és a közgyónás módja, a lelkiismeretvizsgálat, a katekizmus összetettebb részei voltak terítéken, emellett Szűz Mária, a Szentlélek és más szentek officiumait sajátították el. A negyedik, egyúttal legfelső osztályban az eddigiek mellett a teljes katekizmust magyarázták nekik fejezetenként, megtanulták a breviárium használatának módját, az alapos lelkiismeret-vizsgálatot. Az egyházi ünnepekről és a mise hittitkairól részletes magyarázatot kaptak. Tanultak a bűnbánat módjairól, a búcsúk nyeréséről, a

szentségek vételéről, a szentelmények használatáról, az erényekről és a vétkek elkerülésének lehetőségeiről. A legidősebbeket rendszeres lelkiismeretvizsgálatra és személyes imádkozásra, vagyis elmélkedésre is tanították.

A tanterv folyó szöveggént lejegyzett vége a lányok tanórákon kívüli neveléséről is szól. Szombatonként azt a hittitkot magyarázták nekik, amelyet az egyház a következő vasárnapon ünnepelt, és megismertették velük a héten ünnepelt szentek életét és tiszteletük módját. Vasárnaponként a növendékek együtt vonultak át és vettek részt a – jezsuiták által tartott – katekéziseken, egyrészt a vallásos ismereteik elmélyítésére, másrészt – a helyi lakosság számára – példaadásul, harmadrészt, hogy az előző héten tanultakat felmutathassák. Szintén a jezsuita minta hatása lehetett, hogy a „máterek” konviktust is működtettek bentlakó növendékekkel, akik számára az iskolai tanításon kívül további ismereteket tanítottak: hangszeres zenét és éneklést, előkelőbb, bonyolultabb és időigényesebb hímzésmintákat. A potenciális bentlakók társadalmi státusára, nemesi (esetleg jómódú polgári) mivoltára enged következtetni, hogy tanították őket gyógynövényekből gyógyfőzetek készítésére, gyümölcsök befőzésére és egyéb háztartási ismeretekre is. A világi ismeretek átadására a máterek úgy tekintettek, mint az erényes és kegyes élet elsajátításának eszközére.

Az angolkisasszonyok tanító munkájával Pázmány érsek annyira elégedett volt, hogy a rendről a Propaganda Kongregációban, illetve a római Kúrián folyó, a tevékenységük betiltását célzó vitába is bekapcsolódott.¹⁸ 1629 nyarán Rómába küldött levelében felidézte a pozsonyi alapítás előzményeit. Habár nem talált azonnal számukra alkalmas épületet, mégis le tudta telepíteni őket. Mivel azelőtt saját iskola híján a fiatal lányok Pozsonyban csak az „eretnekek” iskoláját tudták látogatni, az „anyák” nagy hasznot hoztak. A leányokat kegyességre, erkölcsösségre, kézimunkára oktatják, és már több főnemesi hölgy is soraikba kívánczik. Talán Itáliában – írja Pázmány – nincs oly nagy szükség a tevékenységükre, mint egy eretnek városban. Csodálatos eredményeket érnek el a nevelésben éppúgy, mint a jezsuiták a fiúk nevelésében. Minthogy pedig az apostoloknak is segítségére voltak egykor asszonyok is, miért ne lehetne az ősi egyházi gyakorlatot ismét segítségül hívni. Végül Pázmány az angolkisasszonyok elleni néhány vádra is reflektált. Nevükben nem

¹⁸ 1629. júl. 28. (Pozsony) Pázmány Péter levele római ügyvivője, Camillo Cataneo, Castiglione apátja részére. Kiadva: *Pázmány Péter összegyűjtött levelei (1629–1637)*, s. a. r. HANUY Ferencz, Bp., II, 1911, 42–44. (546. sz.), vö. GRISAR, *Maria Wards Institut...*, i. m., 536–542. Pázmány kérte, hogy levele tartalmát Cataneo a Propaganda Kongregáció, illetve az angolkisasszonyok feloszlatása módjának megtalálására felállított részkongregáció tagjának, Millini bíborosnak (az angolkisasszonyok egyik fő ellenségének) prezentálja. Vö. *Uo.*, 315, 536–537.

talál semmi kivetnivalót, ha apátok és priorok mellett apátnők és priornők (abbas/abbatissa, prior/priorissa) létezhetnek, nem érti, hogy a „Jézus Társasága anyái” (Matres Societatis Iesu) ellen mi a kifogás. A szigorú klauzúra helyett pedig a fogadalom letételét tartotta elsődlegesnek, az új congregatio tagjainak becsületét kétségtelennek vélte. Levele végén említi, hogy az „anyák” működését annyira hasznosnak találja, hogy tervezi a Nagyszombatba való behívásukat is, – ha a Szentszéktől megerősítést nyernek.

Az angolkisasszonyok pozsonyi iskolája azonban az ígéretes kezdetek után hamarosan bezárta kapuit, mivel az új női rend nem bizonyult beilleszthetőnek a korabeli egyházi intézményrendszerbe. Ez sikereik dacára rendházaik és iskoláik központi akaratból történő felszámolásához vezetett.¹⁹ Fennmaradásuk esetén az angolkisasszonyok bizonyára a helyi jezsuitákkal is folytatták volna a már az első évben kimutatható együttműködést, amely a fiúk és a leányok vallásos buzgalmának növelését célozta. 1628-ban ugyanis a Szent Márk-napi körmeneten a jezsuiták és számos diákjuk mögött az angolkisasszonyok két-két tagja által közrefogva mintegy 70 növendékük is felvonult.²⁰ Pázmánynak tehát abban alighanem igaza volt, hogy a Magyar Királyságban az angolkisasszonyok működésére lett volna igény. A korai, de rövidéletű pozsonyi alapítás után újabb magyarországi (pesti) letelepedésükre egészen 1770-ig kellett várni.

¹⁹ A pozsonyi rendház működésének végéről, a megszűnésről eddig nem találtam forrásokat.

²⁰ „Aemulatae sunt nos Virgines Anglicanae, quae suas discipulas (erant ad septuaginta) ante sexum foemineum ordine binas et binas produxerunt...” *Historia collegii Posoniensis Anno Domini 1622* [1622–1635], EKK Ab 97, fol. 15. (Ld. GRISAR, *Maria Wards Institut...*, i. m., 303, 65. j.), vö. a pozsonyi jezsuita kollégium vegyes iratai között fennmaradt történeti feljegyzésekkel: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kamara Archivuma, E 152 (Acta Iesuitica), Coll. Pos. Irreg. 1. tétel, 1. sz., 1r–2v. *Memorabiola Collegii Posoniensis* (itt: 1r.)

MIZERA TAMÁS

„*Allerhandt Predigten...*”

A lelkiségi irodalom kutatásának problematikája a kora újkori, felvidéki tanítókönyvtárak jegyzékszerű forrásaiban

Bevezetés

Nevelés- és olvasmánytörténet határain

A lelkiségi irodalom és az oktatás kapcsolatát firtató szakember a kora újkori Magyarország összetett művelődéstörténeti viszonyrendszerében számos olyan érintkezési pontot talál, amelynek segítségével újszerű aspektust kínálhat a téma tárgyalásához. Különösen igaz ez a neveléstörténet, valamint a könyv- és könyvtártörténet határterületein tevékenykedő kutatókra. Számukra ugyanis alapvetés az a – minimálisan – hármas szempontrendszer, amely egyben mindenkor vizsgálódásuk módszertani keretét is jelenti. Közelebbről: rögzíteni kell vizsgált korra és régióra jellemző kiinduló állapotot, bemutatva a politikai és kulturális miliőt, kitérve az olvasmánytörténeti források kutatásából következő eddigi tapasztalatokra. Második lépésben a kijelölt forrásra, a tulajdonos-használóra és könyveire vonatkozó, interpretálandó adatokat kell megvizsgálni; végül, a két elemzés eredményeit összevetve, azonosítani kell a könyvgyűjtemény tipikus, illetve a tulajdonos egyéni életútjából, hivatásából vagy érdeklődéséből fakadó jellemzőit.¹

Jelen tanulmányban lelkiség és oktatás kapcsolatát a kora újkori Felvidék tanító értelmiségének magánkönyvtárain keresztül kísérlem meg jellemezni, jóllehet, amikor ezt teszem, magam is „óriások vállán” állok, hiszen a magyarországi olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásainak programszerű feltárása és kiadása kutatógenerációk erőfeszítéseinek eredménye,² különös tekintettel a hagyatéki leltárakra,³ amelyek egyrészt a lakosság egészére nézve hiteles képet nyújtanak, másrészt jogi aktusnak

¹ Wolfgang MILDE, *De captu lectoris – a könyv hatástörténete = Válogatás a német szakirodalomból*, szerk. MONOK István, ÖTVÖS Péter, ZVARA Edina, Szeged, Scriptum, 1997 (A könyves kultúra: XIV–XVII. század, 2), 229.

² Bővebben lásd: MONOK István, *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*, Magyar Könyvszemle, 1988, 78–82.

³ A vonatkozó szakirodalomban a forrástípus megnevezése nem egységes. Ugyanabban az értelemben használatos: inventárium, hagyatéki jegyzék, hagyatéki leltár, hagyatéki összeírás.

köszönhetik létüket. Mivel az állományfelvétel jogilag előírt, különösen megbízható forrásnak tekinthetők.⁴ Bár a felületes vagy hiányos összeírások; a gazdasági, politikai vagy erkölcsi okokból kimaradó tételek, valamint a könyvtulajdon és az olvasói ízlés közötti diszkrepancia jelensége óvatosságra int,⁵ olvasmánytörténeti forrásainknak⁶ több mint 70%-a ebből a dokumentumkörből kerül ki,⁷ így e forrásokhoz való hozzáférések esetében elengedhetetlen beemelésük a kutatómunkába.

A hagyatéki leltárak

Leltárakat általában akkor készítettek, ha a tulajdonos életében alapvető változás következett be. Az egyes inventáriumok szerkezete és alapossága változó a vizsgált régiók vonatkozásában. Az erdélyi századok jellegzetes inventálási gyakorlatukat külön megnevezéssel illették: ez volt az úgynevezett „Theilungsherr”, az osztozkodási bírósági intézménye; az így keletkezett irattípus pedig a „Theilungsprotokoll”, vagyis az osztozkodási jegyzőkönyv.⁸ A felvidéki városokban ehhez hasonlóan készítettek el a halottak javainak jegyzékét, de ennek a gyakorlatnak nem volt külön néven nevezett, intézményesült formája. A három vizsgált régió adminisztrációs gyakorlata közül a legrövidebb mintát Nyugat-Magyarországon követték: az egyes vagyontárgyak felsorolásakor közvetlenül a tárgy megnevezése mellé odaírták az új tulajdonos nevét a margóra, vagy eleve örökösök szerinti bontásban állították össze a jegyzéket.⁹

A könyvgyűjtemények rekonstruálására a fenti leltárak könyvekre vonatkozó bejegyzéseinek segítségével ugyan kínálkozik esély, azonban a konkrét kiadás azonosítása nem minden esetben lehetséges, illetve az eddigi elemzések tapasztalatai azt mutatják, hogy a ráfordított munka nagysága viszonylag csekély hozzáadott értéket

⁴ Wolfgang ADAM, *Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században: Kutatási jelentés: 1975–1988 = Válogatás a német szakirodalomból, i. m.*, 167.

⁵ Günter BERGER, *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens*, *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 5(1981), 371–373.

⁶ A magyarországi viszonyokat lefedő tipológia: MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon: 1526–1720: Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 5). A külföldi, elsősorban nyugat-európai források esetében irányadó: Paul RAABE, *Bibliotheksgeschichte und historische Leserbeforschung: Anmerkungen zu einem Forschungsthema*, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 7:1–2(1982), 433–441.

⁷ MONOK, *Forrástipológia...*, i. m., 29.

⁸ KOVÁCS KISS György, *Rendtartás és kultúra: Századok, mindennapok, változások Erdélyben*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 25–39; idézi: VERÓK Attila, *Az erdélyi század polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai = Könyves műveltség Erdélyben*, összeáll. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 29.

⁹ VERÓK, i. m., 28.

eredményez.¹⁰ A címek¹¹ és szerzők¹² azonosításával azonban legalább az áttekintésre lehetőség nyílik. A könyvanyag összetételének, vagy az egyes foglalkozáscsoportok könyves művelődésének vizsgálata árnyaltabb kép kialakításával kecsegtet ezeken a területeken, utat nyitva a recepciótörténeti megközelítések és mélyfúrászerű elemzések előtt a kora újkori nevelés-oktatás történetének kutatói számára is.¹³

Alapvetések

A korai újkori Magyarország könyves művelődéséről

Mielőtt azonban a két szféra találkozásának problémaköreit részleteznénk, a korábban már felvázolt alapvetéseknek megfelelően, szigorúan olvasmánytörténeti szempontból le kell tennünk érvelésünk sarokköveit. A Kárpát-medence ugyanis a 16–17. században többszörösen hátrányos helyzetben volt a magánkönyvtárak kialakulásának lehetőségeit illetően: az alfabetizáció alacsony szintje mellett a könyvkereskedelmi intézményhálózat hiánya is jelentős nehézségeket okozott a polgárság számára. A kiadó és az olvasó közé egy harmadik, vándor könyvkereskedőkből,

¹⁰ MONOK István, *A katalógusok és könyvjegyzékek recepciótörténeti forrásértékéről = Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*, szerk. BORBÉLY Zoltán, KRISTÓF Ilona, Eger, Líceum, 2017 (Acta Academiae Agrimensis, Nova Series, Tom. XLIV, Sectio Historiae), 237.

¹¹ Az évtizedes fejlesztőmunka eredményeképpen számos elektronikus adatbázis áll a kutatók rendelkezésére. Esetünkben ki kell emelni a következőket: *KVK (Karlsruher Virtueller Katalog*: <http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>); *VD16 (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*: <http://www.vd16.de/>); *VD17 (Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*: <http://www.vd17.de/>); *VD18 (Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 18. Jahrhunderts*: http://gso.gbv.de/DB=1.65/SET=1/TTL=1/START_WELCOME); *MOKKA-R (Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomtatványok Tagozat*: <http://www.eruditio.hu/mokka-r/>). (Az utolsó letöltések dátuma: 2018. 07. 22.)

¹² Az elemzés során a külföldi, elsősorban német nyelvterülethez köthető szerzők azonosításához az *Allgemeine Deutsche Biographie* és a *Neue Deutsche Biographie* teljes anyagát integráló *Deutsche Biographie* elektronikus adatbázisát használtuk. Elérhető a következő URL-címen: www.deutsche-biographie.de. Magyar szerzők esetében a következő források elektronikus változatai szolgáltak iránymutatásként: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* (elérhető: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>); ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (elérhető: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3>); *Magyar katolikus lexikon* (elérhető: <http://lexikon.katolikus.hu/>). (Az utolsó letöltések dátuma: 2018. 07. 22.)

¹³ A recepciótörténeti nézőpont napjaink neveléstörténet-írásában egyre fontosabb szerepet játszik, lásd például: *A neveléstörténet-írás új útjai*, szerk. PUKÁNSZKY Béla, Bp., Gondolat, 2008.

könyvkötőkből és nyomdászokból álló réteg került; a könyvek beáramlásának másik jelentős forrása pedig a külföldi egyetemlátogatás, a peregrinatio academica hagyománya volt.

Annak ellenére tehát, hogy az egyes személyek hagyatéki jegyzékei alapján formálódó magánkönyvtárakat az olvasó ízlését jól tükröző forrásoknak tartjuk, túlnyomó többségüknél a gazdasági lehetőségek is jelentős hatást gyakoroltak a gyűjtemény összetételére. Az alacsony vásárlóerő viszonylag magas könyvárakkal találkozott,¹⁴ ugyanakkor éppen a felvidéki bányavárosok gazdagabb polgárai voltak azok, akik nagyobb gyűjteményeket tudtak létrehozni.¹⁵ A német könyvpiacról érkező, magas színvonalú könyvanyag mellett a magyarországi nyomdák számára elsősorban a nemzeti nyelvű (magyar, román, szláv) irodalom kiadása jelenthetett üzleti lehetőséget. A magánkönyvtárak összetételét tekintve a 16. század során az olvasmányok laicizálódása, majd a 17. század második felében azok reteologizálódása figyelhető meg. A magyarra fordított művek korszerűségének csökkenésével, a század végére a magyarországi polgárság és így az értelmiség erudíciója is konzervatívvá vált.¹⁶

A tulajdonos és gyűjteménye

A polgárság fogalma, illetve annak tartalma korszakonként változó megközelítést igényel: eredetileg a kiváltságolt városok polgári joggal rendelkező lakóinak összefoglaló megnevezésére használták, majd a felvilágosodás után egyre inkább állampolgárt jelentett, illetve a kézművesek, kereskedők és műveltebb városlakók körére terjedt ki.¹⁷ Az „értelmiség” terminust esetünkben professziók összefoglaló megnevezéseként használjuk, függetlenül a működés közegétől és a társadalmi kapcsolatok minőségétől.¹⁸ A tanító értelmiség esetében, megengedőbben talán hivatásról, fog-

¹⁴ MONOK István, *Könyvtárak és olvasás: 1526–1750*, Iskolakultúra, (5)1997, 17.

¹⁵ MONOK István, *A löcsei polgárok olvasmányairól a XVI–XVII. században*, WEBFU, 2005, 5 (<http://www.univie.ac.at/webfu/texte/loecsei.pdf>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 22.)

¹⁶ MONOK István, *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 332–334 (<http://mek.oszk.hu/02700/02717/02717.pdf>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2018. 07. 22.)

¹⁷ BÁCSKAI Vera, *Polgár = Magyar művelődéstörténeli lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÓSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2009, IX, 216–219.

¹⁸ KECSKEMÉTI Gábor, *Értelmiségi pályák a kora újkor Magyarországon: A tipikus és az egyéni = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írásokportulások*, Nagyvárad–Bp., Partium, 2014, 13.

lalkozásról beszélhetünk, ugyanakkor a magyarországi tanítóképzés intézményesülése előtt a mesterség intellektuális alapjai már fokozatosan kialakultak – a „tanítókönyvtár” terminussal éppen erre az olvasmányműveltséggel összefüggő jelenségre szeretném felhívni a figyelmet.

Ha ugyanis a könyvtárat meghatározott céllal létrehozott könyvgyűjteménynek tekintjük, kínálkozik egy felosztási lehetőség intézményi és magánkönyvtárakra. Utóbbiak kialakulásában a gyűjtő egyéni kezdeményezése a döntő elem, az egyéb körülmények háttérbe szorulnak.¹⁹ Ha ez a kezdeményezés a polgárok részéről nyilvánul meg, akkor beszélhetünk polgári könyvtárakról. A magánkönyvtárak rendszerének polgári ágát tovább vizsgálva újabb polgári könyvtártípusok azonosíthatók, így tipikus orvoskönyvtárról, jogászkönyvtárról, gyógyszerészkönyvtárról, hivatalnokkönyvtárról vagy tanítókönyvtárról egyaránt beszélhetünk.²⁰ A tipizálásnak alapvetően a könyvek számára vonatkozó mennyiségi és a gyűjtemény összetételére vonatkozó tartalmi kritériumai vannak, amelyeket tárgyalt témánkra vetítve, problémacentrikusan ismertetek.

Tanító és lelkeség

A kutatás alapvető problémái

A lelkeségi irodalom jelenlétének vizsgálatát a felvidéki tanítókönyvtárakban több akadály is nehezíti, amelyek egy része kritikus szemlélettel áthidalható, ugyanakkor néhány probléma vagy generikus, vagy jelenleg nem rendelkezünk minden részletre kiterjedő válaszokkal.

1. A reprezentáltság problémája a kutatás több szintjén jelentkezik, általában a feltárt és közölt források²¹ egészének mennyiségi viszonyaival magyarázható. Beszélhetünk egyrészt a tanító értelmiség tagjainak reprezentáltságáról. A korai munkák alulreprezentáltságról szólnak,²² ami azonban az olvas-

¹⁹ ADAM, *Magánkönyvtárak...*, i. m., 162.

²⁰ A tipizálás alapjául szolgáló tanulmányok: MIZERA Tamás, *Magánkönyvtár, polgári könyvtár – tanítókönyvtár? A kora újkori Felvidék tanító értelmiségének olvasmányműveltségéről = Válogatott tanulmányok a pedagógiai elmélet és szak módszertanok köréből*, szerk. KARLOVITZ János Tibor, Komárno, International Research Institute, 2017, 9–15; MONOK, *A lőcsei polgárok...*, i. m.; SZABÓ Béla, *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban*, Iskolakultúra, 5(1997), 23–34; VARGA András, *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*, Iskolakultúra, 5(1997), 35–39.

²¹ A forrásközlések 1979-től folyamatosan jelentek meg az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozatban.

²² MONOK, *Könyvkatalógusok...*, i. m., 48.

mánytörténeti elemzések jelenlegi eredményeinek tükrében felülvizsgálatra szorul. A rendelkezésünkre álló mintegy 2000 könyvjegyzék²³ közel felénél tulajdonos foglalkozását is ismerjük,²⁴ közülük 84-en kapcsolódtak be a nevelés-oktatás folyamatába, 21-en a kora újkori Felvidékhez köthetők.²⁵ Tekintettel az inventáriumokban megemlített munkakörök változatosságára, a tanító értelmiség reprezentáltsága inkább kiemelkedőnek nevezhető. Nehezebb kérdés az egyes vallási felekezetek reprezentáltsága: esetünkben – néhány kivételtől eltekintve – főként a lutheránus németiség könyves kultúrájáról rendelkezünk információkkal.

2. A gyűjtemény nagyságának problémája azt jelenti, hogy egy gyűjtemény karakterének leírásához a jegyzékben nagyszámú, azonosítható tételnek kell szerepelnie. Ha kora újkori magánkönyvtárakról beszélünk, leggyakrabban 5–30 kötetes gyűjteményeket értünk alattuk.²⁶ A felvidéki tanítók ebben az értelemben jól teljesítenek, könyvtáraik nagysága átlagosan a 100 kötetet is meghaladja; az elemzés szempontjából inkább az adatok szórása okoz nehézséget.²⁷
3. Az olvasmányok kategorizálásának problémáját egy szemléletes példán keresztül szeretném megvilágítani. Viliam Čičaj nyolc tematikus egységbe rendezte a bányavárosi olvasmányokat,²⁸ a lelkiség irodalmát ebben a kategóriarendszerben a „Teológia, napi vallásgyakorlat könyvei” csoportban kell keresnünk, különös tekintettel az ima-, énekes- és zoltároskönyvek, a

²³ Monok István 1752 könyvjegyzékét, illetve könyvtári katalógust említ, lásd: MONOK, *A katalógusok és könyvjegyzékek...*, i. m., 231.

²⁴ Korábbi tanulmányomban 819 olyan tulajdonos könyvjegyzékét vizsgáltam, akiknek a foglalkozása ismert. Erről bővebben: MIZERA Tamás, *Könyv és mesterség a kora újkori Magyarországon: A magánkönyvtár-képződés tendenciái a polgárság körében, különös tekintettel a tanítók gyűjteményeire = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., Reciti, 2016, 229–243.

²⁵ A felvidéki tanítókról szóló összefoglaló táblázatot lásd: MIZERA, *Magánkönyvtár...*, i. m., 14–15.

²⁶ MONOK, *Könyvtárak és olvasás...*, i. m., 21.

²⁷ Az egyes tanítói gyűjtemények nagysága között egyazon városon belül is jelentős különbségek lehetnek. Míg például Selmechányán Johann Haunold (?–1595) könyvtára 354 tételt számlál, addig Andreas Vultuviusé (?–1644) csak 13-at. Lásd itt: *A bányavárosok olvasmányai: Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya: 1533–1750*, szerk. MONOK István, Bp.–Szeged, OSZK–Scriptum, 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3), 305–315; illetve *Uo.*, 380.

²⁸ Viliam ČIČAJ, *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században: Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 4).

prédikációk, a vallási vitairatok és a katekizmusok körére. Utóbbiak természetesen kiemelt szerepet játszottak a formális és informális oktatásban is, így akár tankönyvként is tekinthetnénk rájuk.

4. Az inventálás pontosságának problémája sajnos nem leküzdhető. A mindennapos igénybevétel során elhasználódott, a tulajdonos vallásgyakorlatával vagy tanulmányaival összefüggő könyveket gyakran nem, vagy csak összegzően vezették fel a hagyatéki jegyzékekre. A „sok más könyv”, az „egy ládában több könyv” és más hasonló bejegyzések többségében éppen azokat a műveket rejtik el, amelyek – jelen témánk szempontjából is – érdeklődésünk fókuszában állnak.

„Cseppben a tenger”

De lássunk két konkrét gyűjteményt a korábban ismertetett folyamatok és problémák illusztrálására! Váradi György (1630–1682 után) olvasmányai²⁹ kivételes módon nem hagyatéki jegyzékben, hanem feljegyzőkönyve mellett, saját összeírásában maradtak ránk, a forrást elsőként Szakály Ferenc közölte 1984-ben.³⁰ Pályája és gyűjteménye a jegyzékek egészét vizsgálva több szempontból atipikusnak, egyéninek mondható. Azon felül, hogy a kiadott jegyzékekben fellelhető, kevés magyar ajkú tanító egyike, a tulajdonost különösen érdekessé teszi, hogy – bár nem párhuzamosan – több hivatást, illetve munkakört látott el. Losoncon és Szabadszálláson iskolamesterként; Ráckeven, majd újra Losoncon jegyzőként tevékenykedett. Mindezek mellett belépett a csizmadiák céhébe, valamint 1662-ben és 1663-ban az év kocsmárosának is megválasztották. Igazi pillanatkép ez arról a pályáról, amelyet egy tanító bejárhat a 17. századi, magyarországi viszonyok közepette. 61 tételt számláló gyűjteményéről, a dokumentumok nyelvi megoszlását tekintve elmondható, hogy szinte kizárólag latin és magyar nyelvű munkákból áll, utóbbiak a könyvanyagnak nagyjából harmadát teszik ki. Sárospataki kötődése a lelkeség irodalmát vizsgálva is egyértelművé válik. Lewis Bayly (1575–1631) anglikán prédikátor népszerű művét a kegyesség gyakorlásáról és az istenfélő életről Medgyesi Pál (1604–1663) fordításában olvasta. Hogy melyik kiadás volt a birtokában, nem lehet egyértelműen megállapítani, annál is inkább, mert 1636-os első megjelenése óta a fordítás még Medgyesi

²⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak II: 1588–1721*, sajtó alá rend. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2), 113–116.

³⁰ SZAKÁLY Ferenc, *Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja*, Magyar Herold, 1(1984), 262–278.

életében legalább négyszer megjelent. Könyvei között Csúzi Cseh Jakab (1639–1695) több munkáját is megtaláljuk. A rokon kapcsolatok miatt valószínűleg e könyvek beszerzése nem jelentett problémát, néhány kiadványból több példány is feltűnik gyűjteményében. A *Kínkes Tar-haz avagy az élő s-elevenítő igaz hitnek idvességes gyakorlása [...]* című munkát 1668-ban, éppen Sárospatakon adták ki; a *Lelki bölcségre tanító iskola [...]* 1680-ban, Debrecenben jelent meg. A könyvjegyzékben szereplő magyar szerzők többsége persze leginkább hitvitázó irodalommal képviselteti magát (felsorolásuktól most eltekintek), de a 17. század katolikus restaurációjára reagálva a kegyességi irodalom is mind gyakrabban bukkan fel a jegyzékekben, különös tekintettel Philipp Kegel (16–17. sz.) *Tizenkét üdvösséges elmélkedések* című munkájára, amelyet Várad György latin nyelven olvasott; a bejegyzés alapján valószínűleg az 1679-es lőcsei kiadást. Könyvei között énekeskönyvet is találunk: Beniczky Péter (1603–1664) istenes és világi énekeket tartalmazó munkája, a *Magyar rithmusok* először 1664-ben jelent meg Nagyszombaton – a bejegyzés alapján nem egyértelmű, a tulajdonos melyik kiadáshoz juthatott hozzá.

A másik kiemelt tanítókönyvtár, Michael Apitius (?–1633) selmecbányai tanár 87 tételes gyűjteményét³¹ vizsgálva rögtön szembesülünk azzal a korábban már érintett problémával, amelyet az összegzően vagy hiányosan feltüntetett tételek kérdése jelent. „Allerhandt Predigten, Lectiones, Disputa(t)io(n)es v(nd) Schuelbücher alte v(nd) thajils manc(i)” – szól a tanulmány címében is megidézett bejegyzés. Témánk szempontjából persze nem minden tétel ilyen felületes, bár tény, hogy többnyire csak a szerző nevét és a mű címének néhány szavát közlik. A könyvtár egészére nézve elmondható, hogy minden könyv német vagy latin nyelvű; a teológia és a napi vallásgyakorlat könyvei pedig szinte kivétel nélkül német nyelvűek. Cyriacus Spangenberg (1528–1604) katekizmusa mellett főként szintén anyanyelvű prédikációirodalmat találunk, Johann Spangenberg (1484–1550), Tilemann Heshusius (1527–1588) vagy éppen Timotheus Kirchner (1533–1587) tollából; imádságos könyve Andreas Musculus (1514–1581) szintén német nyelvű munkája. Bár az iménti felsorolás nyelvi és felekezeti szempontból egyhangúságot mutat, a felvidéki lutheránus németiség anyanyelvi irodalom iránti igényét is kifejezi.

³¹ *A bányavárosok olvassmányai...*, i. m., 373–376.

Összegzés

Tanulságok

Ahogy az a fenti példákból talán kiderül: annak ellenére, hogy jegyzékszerű forrásaink hiányosságai megnehezítik a lelkiségi irodalom utáni kutatást a korai újkori, felvidéki tanítókönyvtárakban, bőven találhatunk értéket a könyvek lajstromaiban. A napjaink kutatója számára fontos tételek kihagyása vagy sommás említése ugyanakkor ambivalens helyzetre világít rá. Ezeket a könyveket főként azért nem említik cím szerint az adott jegyzékekben, mert állapotuk folytán nem képviseltek jelentős anyagi értéket; másfelől a tulajdonosok életútjára vetített hasznosságukról éppen megvisselt voltak árulkodik (és a könyvek generációs átöröklődésének kérdését ezen a fórumon ki sem nyitottuk). Ez a kettősség arra is rámutat, hogy a vallásunk gyakorlása, megélése a mindennapokban identitásunk elválaszthatatlan része, egyben olyan szellemi bázist jelent, amelyre építve megrajzolhatjuk műveltségünk horizontját és továbbadhatjuk tudásunkat, ahogy Várad György Losoncon vagy Michael Apitius a 17. századi Selmecebányán.

Perspektívák

Jelen tanulmány keretein túlra tekintve, számos olyan tényezőre hívhatjuk fel a figyelmet, amelyek egyrészt kijelölik a tanítókönyvtárak kutatásának irányait, másrészt a vizsgálatok későbbi szakaszában segítséget jelenthetnek az árnyaltabb kép kialakításában. A tanító értelmiség reprezentáltságának további javítása érdekében érdemes az intézményi gyűjtemények régi könyves állományai felé fordulnunk: a posszesztor-bejegyzések regisztrálásával más magánkönyvtárakat is rekonstruálhatunk. Érdemes továbbá az egyre növekvő számú hazai és nemzetközi, elektronikus adatbázisban rejlő lehetőségeket kiaknázni, nem csak a könyv- és könyvtártörténet, hanem a nyomdászattörténet területein is.³²

³² Munkatársaimmal éppen ezt a lehetőséget kihasználva tettünk kísérletet a közelmúltban arra, hogy az egri Érseki Líceumi Nyomda közel kétszáz éves működését rekonstruáljuk, illetve összeállítsuk a kiadványok jegyzékét. Lásd: MIZERA Tamás, NAGY Andor, VERÓK Attila, *A könyvkiadó egri Líceum: Történet és kiadványjegyzék I: 1755–1852*, Bp.–Eger, Kossuth–EKE, 2017 (Kulturális örökség, 7/1); illetve UÓK, *A könyvkiadó egri Líceum: Történet és kiadványjegyzék II: 1853–1949*, Bp.–Eger, Kossuth–EKE, 2017 (Kulturális örökség, 7/2).

PAPP SÁRA ÍRISZ

A kegyességi művelődés lehetőségei egy pozsonyi studiólóban

*És az ég eltakarodék, mint mikor
a papírtekerestet összegöngyölítik;
és minden hegy és sziget helyéből elmozdították. Jel 6:14*

A 18. századi arisztokrata kultúra¹ egyik jellegzetes kelléke a palotatermekben felszerelt csodakabinet. A tudatosan kialakított láttató helyiség főként a családi műkincsek (például festett vásznak, metszetek, kisplasztikák, pénzérmék, kerámia, csontok, stb.) tárolására szolgált.

A tekervényes polcrendszereket azonban aligha lehetne egy gyűjtőfogalom alá rendezni – az apró kiállítási tárgyakhoz nem kapcsolódik egy pontosan körülhatárolható, közismert tudás. Kétségtelenül voltak olyan műpártolók, piktorok, vagy természetfilozófusok, akik igyekeztek fogalmilag is megalapozni a gyűjtőszervenvelüket, de a szövegek ismertsége igen korlátozottnak volt mondható.²

A csodakabineteket mégis összeköti az, hogy általuk a keresztény világmindenség válik befogadhatóvá. A műgyűjtés ugyanis abból az antropológiai feltevésből

¹ Noha jelentős gazdasági és közjogi eltérések voltak a 18. századi nemesi csoportok között, e látásmód nyomait a katonabáróktól a főnemességig kiterjesztem. (A nemesség az 1775-ös népszámlálás adatai szerint a magyarországi népesség 12%-át tette ki.) A polgárság európai viszonylatban rendkívül alacsony lélekszáma (2%) alapján feltehető, hogy a legmódosabb katolikus, de nyelvileg heterogén csoportok is az aulikus nemesség önmegjelenítési törekvéseit követhették. Továbbá azt sejttem, hogy a 18. századi magyarországi katolikus képolvasás jezsuita szűrőn keresztül történt, az adaptáció azonban regionálisan is meglehetősen nagy különbségeket mutathat. Pozsony sajátos geopolitikai helyzete azonban nem teszi fontossá az értelmezésbeli különbségek mérlegelését. Bővebben: VIRÁG Irén, *Az arisztokrácia neveltetése Magyarországon (1790–1848)*, Eger, EKF Líceum Kiadó, 2013, 22–28; *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, szerk. DÁVID Zoltán, DANYI Dezső, Bp., Statisztikai Vállalat, 1960.

² Peter PARSHALL, *Introduction: Art and Curiosity in Northern Europe*, Word&Image, 1995/1, 327–331; Antonio URQUIZAR-HERRERA, *Making Invisible Things Visible and Palpable: Visual Marks of Nobility in Early Modern French Social Theory and the Embodiment of Social Estates in Collections, 1550–1650, Uo.*, 2015/3, 386–397. A kabinet mint kulturális metafora: Flemming SCHOCK, *Die Text-Kunstkammer Populäre Wissenssammlungen des Barock am Beispiel der »Relationes Curiosae« von E. W. Happel*, Köln, Böhlau, 2011, 188–215.

táplálkozik, hogy Isten az embert a földi természet- és az égi szférák hasonmására formálta meg. Az egyén is egy önálló, zárt mikrovilág, s a ritkaságok tanulmányozásával egy sajátos belső alakulást is megélhet.³

A tanulmányomban e művelődési forma lehetséges kontextusait fogom megvizsgálni egy esetlegesen fennmaradt pozsonyi magántér, a Weitenhoff palota metszetekkel díszített tölgyfakabinetében (1780–1810k., 1., 2., 3. képmelléklet, 1. képjegyzék).⁴

A Weitenhoff a társadalmi tér viszonyában

A pozsonyi kabinet helye, a ferences tér sajátos státuszban volt a várossal: a főtértől északra húzódó földnyalábot egy mariánus kolostor (14. század), templom (13. század vége), valamint házsorok vették körbe. 1675-ben a térre egy ég felé csúcsosodó Mária-obeliszket állítottak fel, és az újonnan épült házakat is az oszlop tengelye köré csoportosították.

A tér tehát a középkor óta szakrális vonatkozásokkal bírt, az átalakításokból azonban a korabeli kegyességi kultúra pezsgésére következtethetünk. A templom homlokzatán jelenleg Lucas de Schram, délnémet mester 1745-ben felhelyezett geometrikus formái láthatóak. A bejáratnál déli irányban egy loretoi litániának szentelt kápolnában az 1711-es pestisjárványról készült freskók a kegyességi és társadalmi tér összekapcsolódását mutatják. A nyilvános térrel összenyitott főhajóban pedig keveredtek egymással a középkori és a 18. századi eredetű kegyességi reprezentációk.⁵

A Weitenhoff, feltehetőleg tudatosan, e szakrális környezetbe ágyazódott, azonban kortárs leírások híján csupán várostörténeti feljegyzésekre hagyatkozhatunk. A középkori eredetű épületet elsőként 1765-ben egy helyi módos sörfőző, Jan Spech vásárolta fel. Spech megbízásából Matej Höllrigl, délnémet mester egy háromemeletes, négyszárnyú városi palotát emelt. A kerttel, stukkós homlokzattal és gazdagon díszített belső falakkal megépített lakás a korabeli, városias, osztrák, cseh és lengyel polgárházakhoz hasonlóan az építető vagyonát jelenítette meg. A házat viszont 1770-ben eladták a főként Itáliában katonáskodó gróf Csáky Imrén-

³ Robert FELFE, *Umgebender Raum Schauraum: Theatralisierung als Medialisierung musealer Räume = Kunstkammer – Laboratorium – Bühne Schauplätze des Wissens im 17. Jahrhundert*, ed. Helmar SCHRAMM, Ludger SCHWARTE, Jan LAZARDZIG, Berlin, Walter de Gruyter, 2003, 227.

⁴ A 15. században: Weytenhove, 1945-ig: Weitenhoff, ma: Mirbachov palác. Forrás: Martina VYSKUPOVÁ, *Cabinets of Prints at Mirbach Palace*, Pozsony, Bratislava City Gallery, 2017, 6. Továbbiakban: KAT.

⁵ PROKOPP Gyula, *Lucas de Schram*, Művészettörténeti Értesítő, 1966/3–4, 240.

nek, akit 1813-ig lehet birtokosként adatolni. Spech rövid tulajdonjogi viszonya miatt a szlovák kutatások Csákyt tartják a beltér megrendelőjének, ezért a kabinetet is valószínűleg ő készíttethette. Viszont a helyiségek egyikéről sem maradtak fenn írásos beszámolók.⁶ A Csáky-képtárak és udvari terek, a magyar szakirodalomban feltárt levelek, leírások, metszetek és a Habsburg mintára kiadott családi inventárium (*Prodromus theatri artis pictoriae caesariae Vindobonensis pinacothecae*, Bécs, 1736) alapján pedig részét képezték a korabeli nemesi reprezentációs gyakorlatnak.

E társadalmi kontextusból következik az a feltételezésem, hogy a kabinetet beágyazó tér elsősorban nem a Bécs-központú közösségi élet, hanem az otthonnak, azon belül is a kegyes magányos tanulásnak lehetett a színtere. A tanulószoba (studiolo) használati lehetőségeit azonban a korabeli, szakrális képfogalmak motíválták, ezért elsőként a szemlélés lehetőségeire kérdezek rá.

A metszetkabinet a Weitenhoffban

A gyűjtés kiemelt helyet foglalhatott el a palotában: a lakóház első szint keleti sarkának két helyiségébe 290 darab üvegfedeleles képfülkét rögzítettek, amelyekbe egy-egy rézkarc került. A homlokzaton függő négyszögletes kereteket aranyozott szalagintarziákkal („Mária Terézia-stílus”), a cartouche ajtók felett, a lekerekített ívű képtartókat, és közéjük szorított medalionokat pedig rocaille-faragványokkal díszítették („Meissonnier-keret”).⁷ A gyűjtői szekrények pannóvá alakítását a nemzetközi szakirodalom az égeri kabinetműhelyhez köti,⁸ a Német-római Császárság egyik legelőkelőbb, udvari és főnemesi megrendelésre dolgozó faműhelyében ugyanis gyakran dolgoztak össze kegyes tárgyakká Európa különböző pontjairól beszerzett tárgyakat (bútorlapok, metsződúcok, kabinetfestmények, kicsinyített szobormások, domborművek, stb.).⁹ Ezt a vázrendszert is feltehetően, az égeri bútorállomány ismeretében, könyvtartó szekrényekhez tervezett idomokból készítették, ám írásos vagy képi forrásokkal egyelőre nem tudom alátámasztani a hipotézisemet. A helyi-

⁶ KAT, 6–8.

⁷ Mária Terézia-stílus, lásd: KAESZ Gyula, *A bútorstílusok*, Bp., Gondolat, 1969, 162. Meissonnier legmeghatározóbb korpusza: Juste-Aurèle MEISSONNIER, *Livres d'ornements en trente pièces*, Paris, 1734. A modern szakirodalomban, a közép-európai recepció kérdése felől: Hermann BAUER, *Rocaille: zur Herkunft und zum Wesen eines Ornament-Motivs*, Berlin, Walter de Gruyter, 1962, 17–18.

⁸ Német név: Eger, régi magyar név: Éger. 1945 után: Cheb, Csehország.

⁹ Jochen VOIGT, *Suchergebnisse Relieffintarsien aus Eger: Für die Kunstkammern Europas*, Halle an der Saale, Verlag Janos Stekovic, 1999.

ségbe egy-egy csillárt, tükröt és ismeretlen kegyszobrot (a niche keretből 1908 előtt nyoma veszett) is elhelyeztek, így megállapítható, hogy a megrendelő pontosan ismerhette a délnémet kontemplatív terek ikonográfiáját. Sajnos jelenleg az enteriőr meglehetősen hiányos: nem tudni, ha voltak még egyéb tárgyak is, mit és hogyan helyezték el.¹⁰

A főhajóba egy csillárt, egy tükröt és egy ismeretlen kegyszobrot is helyezhettek, ezek pedig a kontemplációra érdemes egyházi és főúri gyűjteményeknek voltak a tipikus bútorai. A heterogén favázás rámasor nagyon erős nyomot hagyhatott a kegyes szemlélő lelkében. A hiteles látás újkori hagyományában a szemlencsébe érkező ingerek a lélek szemében (*oculi mentis*) élénk képekként jelennek meg. A miniatűrök zárt térbe rendezése pedig erősen stimulálhatta a kegyes tekintetet.

Valószínűleg két lehetséges irányból lehetett közelíteni az enteriőrhöz: míg a földszintről felszaladó lépcsősor a központi helyiség északi falához vezet, addig a külső bejáratral merőleges beltéri kapu összeköti a kabinetet a lakószárny többi szobájával. A fizikai viszonyokból következtethető, hogy a lehetséges nézési pozíciók különbségei eltérő szerepet tölthettek be: a 18. századi kiállítószekrényeket ábrázoló metszetek látópozíciójából elvonatkoztatható, külső rátekintés egy idegen, felfedező seregszemlét (enumeráció), a belső látópozíció viszont egy rutinos térismeretet feltételez.¹¹

A kerengőre vágott bejárat a bibliai nyomatokkal kidekorált főkabinetbe visz. A képek alkotta architektúra a nézővel szemközt egy tükröt és két ablakot, oldalt pedig egy-egy kaput fog közre. Amíg a fő szoba nyugati falából nyíló elágazás kivezet a gyűjteményből, a keleti falsík egy „világi”, nyomatokat megmutató enteriőrbe irányít. A nyomatok táguló és szűkülő látképe tudatos elrendezés lenyomata: a két helyiség aranyarányban viszonyul egymáshoz, viszont a mellékágba kerültek a közel fólió méretű, de kiállításuk előtt szabálytalanul megnyesegetett lapok.¹² Ha e két átellenes nyílás (központi helyiség keleti és nyugati falára vágott kapu) valamelyikén tekintünk ki, a sok apró nyomatra (1) a végtelenbe mutató folyosó, vagy (2) a hét-

¹⁰ Ikonográfia és tér: Nadia BAADJ, *Collaborative Craftsmanship and Chimeric Creation in Seventeenth-Century Antwerp Art Cabinets = Sites of Mediation: Connected Histories of Places, Processes, and Objects in Europe and Beyond, 1450–1650*. ed. Lucas BURGHARTZ, Susanna BURKART, Christine GÖTTLER, Leiden, Brill, 2016, 280; Ria FABRI, *De 17de-eeuwse Antwerpse kunstkast: typologische en historische aspecten*, Brussels, Paleis der Academiën, 1994. A niche keret bizonyítéka: 4. képmelléklet: A 20. század elején készült fotón már valószínűleg egy korabeli tüzelési technikának megfelelő kandalló került a niche keret helyébe.

¹¹ BAADJ, *i. m.*, 273; Stuart CLARK, *Vanities of the Eye*, Oxford, Oxford University Press, 2007, 223.

¹² Lásd: Képjegyzék.

köznapni tér viszonyában látunk rá. Nem csupán a fő szoba keleti és nyugati, hanem északi fala is természetesnek láttatja a kiállítóteret: a ferences templomra nyíló panoráma és a színes formákat visszaverő tükör, továbbá a nyílászárók zárt helyzetében a zsalugáterek és képmás egy vonalba rendezi az eltérő valóság szintekhez tartozó térdarabokat.

Noha a képi referenciák összemosása a Magyarországon is feltehetőleg ismert délnémet Kupferbibekek olvasási útmutatói alapján¹³ a felszín szemléletére ösztökélhettek, a szem magasságához közel eső, világi és szakrális történeteket denotáló metszetek is bekapcsolódhattak a falak interpretációjába. Például megfigyelhető a tájképek, egy-egy tematikusan rendelt metszetsoport (tékozló fiú története, Saul király, szerelmi enyelgések stb.) egymás mellé rendelése. Ám a lapok esetleges helyzete és sokfélesége meggátolja, hogy a térpozíciókat figyelmen kívül hagyjuk, s kizárólag a rézkarcok – Erwin Panofsky, német művészettörténész által alkalmazott kifejezéssel élve – „protagonistája” határoz meg egy-egy, a tekintetbe eső képmezőt.

A metszetek ehelyett az isteni világgal fűzik össze a hétköznapi valóságot. A főszobát főképp vallásos nyomatok díszítik, azonban néhány esetben, mint a tékozló fiút ábrázoló képcsoport, csupán utólagos szövegismeret alapján lehet ráeszmélni a kegyes tartalomra. A leggyakrabban előforduló képcsoport id. Christoph Weigel 1708-as Nürnbergben kiadott *Bibliája*, a *Historiae celebriores Veteris Novi Testamenti* illusztrációi esetében ez a nehézség nem állt fenn. A képíró többnyire holland református emblémáskönyveket nyomott ki délnémet katolikus nyomdáiban.¹⁴ Ezen túl láthatóak 17. század végén és a 18. század első felében készült angol, holland, francia és itáliai metszetek is. Közöttük találunk olyat, amelyeket híres mesterek, például Nicolas Poussin, Pietro Longhi, Carle van Loo, Sébastien Le Clerc, Philippe de Champaigne, Abraham Bloemaert, vagy Jacopo Amigoni olajképeiről készítették. Az osztrák nemesség körében a 17. század végétől népszerű szokás volt flamand epigon metszők¹⁵ ájtatos, kézzel festett rézlemezeit elaján-

¹³ Például: Johann Ulrich KRAUSS, *Heilige Augen und Gemüths-Lust*, Nürnberg, 1701, 4.

¹⁴ Weigel munkásságában egyaránt szerepelnek az erkölcsi kérdéseket a természetből (*Ethica naturalis*, Nürnberg, 1700), hireoglifa (*Hieroglyphische Bildervorstellung der Tugenden*, Nürnberg, 1730), valamint a térreprezentációból (*Ein Schock Phantast'n in einem Kasten*, Nürnberg, 1690) kibontó alkotások.

¹⁵ Ezzel kapcsolatban fogalmi zavar van a szakirodalomban. A klasszicista kánonok nyomán a szakirodalom a mai napig Rubenshez viszonyítja a 18. századi festészetet, ezért most itt én is így tettem. A fogalom születéséről lásd: Christian MICHEL, Louis MARCHESANO, *Printing the Grand Manner: Charles Le Brun and Monumental Prints in the Age of Louis XIV*, Los Angeles, Paul Getty Trust, 2010.

dékozni. A színezés ugyanis a kegyességi affektusok, belső lelki folyamatoknak volt a jelölője.¹⁶ A nemzetközi szakirodalomban Christine Göttler a díszes rézkarcok 18. század végéig tartó érzelmi hatását hangsúlyozza, mely a szekulárisnak tartott téregységben is érvényes lehetett. A fő szobából megközelíthető mellékág ugyanis nagyon hasonló gyűjtői érdeklődést mutat: két vallásos rajzon túl Rubens párizsi Luxemburg palotában kiállított, és a 18. század első évtizedeiben tömegszámba utánnymott képei szerepelnek Medici Mária és a családja életéről (IV. Henrik, XIII. Lajos, Francesco Medici, Ausztriai Johanna). Az „Isten földi arcaként” aposztrofált nyomokat kötetekben lehetett megvásárolni, de önálló lapokként is megtalálhatóak voltak a 18. századi európai metszetpiacon.¹⁷ Továbbá naturaábrázolások, tájképek, portrék (tronie), curiositasok (oroszlánok, egy-egy holttest) allegorikus, bukolikus, mitológiai (köztük: Ovidius évszakallegóriái), antik történeti rézkarcok díszítik a falakat. Összesen két darab narratív metszet van, mely nem antik vagy bibliai gyökerű fikciós történetet képez le: az egyik a *Megszabadított Jeruzsálem*, a másik pedig az *Oszsziám* egy-egy jelenetét ábrázolja. A rézkarcok között vannak Nicolas Poussin, id. Simon Francois Ravenet, Luca Giordano, Benjamin West, Nicolas Bernard Lépicié képeiről készült nyomok. (Képjegyzék, 1.2.) A látvány egységére a decorum kidolgozásakor is törekedhettek: a kiállítás előtt a papírt vászonra ragasztották, és egy jelenleg még nem azonosított festőműhelyben olajjal kiszínezték, így a különböző származás szinte lekopott a nyomatokról, s a kis humorú képterek beolvadtak a pannóba.¹⁸

A látomástól a műkedvelésig

Noha a szemlélést elsősorban az optikai hatások vezethették, fontos tisztázni, hogy kultuszképeken iskolázott kegyes tekintet feltehetőleg az ikonográfiai minták kibogozására törekedett: rátekinteni, felismerni; majd elmélkedni történelmi és bibliai személyek, tárgyak, attribútumok, helyszínek, esetenként pedig egy-egy történet felett. Holott a pannó ellenáll a lineáris olvasásnak: egyszerre csupán a látvány töre-

¹⁶ Heinrich F. PLETT, *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age*, Leiden, Brill, 2012, 150.

¹⁷ Az istenarcúság egyik első újkori, hathatós példája: Louis RICHEOME, *L'idolâtrie huguenote figurée au patron de la vieille payenne*, Lyon, 1608, sig. a2. A metszetterjesztést feldolgozó monográfia: MICHEL, MARCHESANO, *i. m.*

¹⁸ A képfestésről: Susan DACKERMAN, *Painted Prints: The Revelation of Color in Northern Renaissance and Baroque Engravings, Etchings, and Woodcuts*, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 2002.

déke volt befogadható. A képek alkotta mátrixban ezért a tekintet bármely látószögből is közeledhetett egy tetszőleges, keretbe zárt képtérhez, a geometrikus berakások, falsíkok, vagy az épített tér – genette-i értelemben vett – metalepszisét láthatta meg: a kópiákon ábrázolt világ(ok) feltörnek azokba a világokba, amelyekben e képeket kiállítják.

A faváz több allegorizálási lehetőséget hordoz magában, ám a csigaformák és térfűzési módok valószínűleg a kegyes vízió természetességét erősíthették.¹⁹ A közel egyformára vágott képecskéket ugyanis néhány fal- vagy kisebb csoportkompozíciókban a hármastól organikus formájába rendezték el. A központi szoba nyugati falának bal felében apró, közel nyolcadrét lapok²⁰ kereteznek egy-egy, negyedfóliós rézkarcokból álló oszlopot, melyek egy további, keskeny (446x325mm) vágott papírsávot fognak közre. Az ajtó felett egy medalion látható, két négyszögletes nyomtatás között, a jobb oldalon, a hosszanti sávban pedig egy fektetett nyomatsort helyeztek két darab merőleges, és egy darab hosszúkás papírcsoport köré (318x199mm). A déli és észak fal pedig majdhogynem tükörszimmetrikus ismétlése a nyugati falnak, de a variáció is megfigyelhető: az északi és déli fal ajtó melletti hosszanti sávjában nyolcadréthez közelítő nyomtatásokat rendeztek egymás alá. A keleti falsávban a tükröt egy-egy sor apró képecskékből álló oszlop öleli (264x197mm). A fal jobb felén pedig a nyugati homlokzat képére illesztettek fel elválasztó idomokat.

Az aranyarány nem kizárólag a kisebb szoba méreteiben, hanem a struktúrában is látszik: csupán a déli falsík bal oldala követi a bibliai kabinet nyugati oldal triptichonszerű felosztását, a homlokzat jobb felén viszont egyforma méretű metszetek szerepelnek (390x501mm). A nyugati oldalon pedig öt oszlopban ismétlődnek közel szabályos négyszögbe rendeződő képcsíkok (498x348 mm, 500x623 mm), melyek torz optikai tükrömásai lehettek az egy lapot maga közé fogó keleti, vagy az északi falfelületen szabálytalanul hömpölygő, vízszintesen elnyúló képsorozatnak.

¹⁹ A természetiség szerepéről például: Koenraad JONCKHEERE, *Images of Stone: The Physicality of Art and the Image Debates in the Sixteenth Century*, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 2012/1, 116–147.

²⁰ Minden alkalommal egy nyomtatást vettem viszonyítási alapul. Mivel a lapméreteket utólag vágják szét, ezért nagy átlaggal számoltam. A pontos számok a képjegyzékben, vagy: KAT. 17., 21–167.

A világ mint festmény

Bár a panoráma fogalma elsőként a 18. századi angol optikai diskurzusokban tűnik fel, e képviszonyok korántsem tekinthető újszerűnek.²¹ A 17–18. századi kegyességben vörös fonálként húzódik végig az a páli locuson nyugvó feltevés (doktrína), hogy a látott világba Isten behelyezte az (ön)arcképet, ezért az areferenciális dolgokban (res) is feltárható a misztikus jelekből font vászon színe vagy fonákja: „Mert ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk.” (Róm 1,20)²² Ez az istenkép tartalmazza valószínűleg a démiurgosz örökségét is, hiszen mindkét feltevésben az anyagnál magasabb rendű szellemi jelenik meg az ember számára követendő célként. A 18. században feltehetőleg több tanítás is élhetett az isteni textus olvasatairól, amely nem feltétlenül verbalizálódott a korabeli arisztokrata nézőben. De az valószínűsíthető, hogy az anyagi kultúra okkal instrumentalizálta az optikai ismereteket. A továbbiakban megpróbálom felvázolni a látásnak néhány, 18. századi katolikus arisztokrata képzemléletben meghatározó kulturális narratíváját.

Szent Ágoston

A krisztianizált démiurgosz képzetek rendszerint az ágostoni képhagyományt tették mérlegre. Az újkori katolikus képfilozófia alapszövegének tartott *A keresztény tanítás* c. kötetben Augustinus a szembe eső képeket Isten kezével írt könyv ujjnyomaként azonosítja (Természet könyve), amely kibetűzése Isten földi szem számára nem hozzáférhető misztikumát (invisibilia) hozza napvilágra. Az olvasás még a 18. században is a kegyes szemlélet vezérmetaforája. Az írott szó és valóság összekötöttsége visszatérő önértési alakzata a saját szövegszerűségét értelmező keresztény hagyománynak. Többek között a *Teremtés könyvének* első fejezetében is szerepel, hogy a világbeli létezőket Isten szava teremtette, végtelen számú nyelvi cselekedettel – miközben Isten a nyelvben is benne lakozik, és ő maga a nyelv. A *Vallomások*

²¹ Stephan OETTERMANN, *The Panorama: History of a Mass Medium*, New York, Zone Books, 1997, 37.

²² Lásd ehhez: Arnold Alexander WITTE, *The Power of Repetition: Christian Doctrine and the Visual Exegesis of Nature in Sixteenth- and Seventeenth-Century Paintings* = *Le paysage sacré: Le paysage comme exégèse dans l'Europe de la première modernité*, ed. Denis RIBOULLAULT, Michel WEEMANS, Firenze, Leo S. Olschki, 2011, 101.

ban Szent Ágostonnál pedig az ajkakkal artikulált teremtő szó egy másik aspektusa, a temporalitás emelkedik ki: az ember a saját múlandósága miatt szakrális kifejezésnek tekinthető, ezért az ember Földön töltött ideje végső soron Isten könyvbe vetett nyoma. A középkori technológia eljárásában, a pergamen lapokat állati bőrből cserzették, és ez a metonímia a papír európai elterjedése után is megmaradt: a lapok mindig hiteles rajzai egy-egy élő- vagy kegyes testnek (*vera effigies*).²³

A flamand hagyomány

A spirituális képtörténeti szakirodalomban fontos állomás Bertrand Prévost összefoglalása, amely szerint a 16. századi Flandriában a színes felületekként elterülő világot (a világ művészileg megfestett képe: *paysage*) kevésbé szimbólumok, mintsem felületek láttatják (kegyes metszet: *pagina*). Isten a fában vagy annak metonímiájaként értett metszetlapokon, kőszobrokban, erdőben festette meg a saját arcképét (*deus artifex*), ám a saját test is bedolgozható a föld síkként elterülő vásznába - igaz, így elveszti élettelségét, és ő maga is szemlélendő anyaggá válik. A hiteles képek térbeli kontextusainak a felfedezése és szemlélete pedig egy hülemorfikus alakulást, a test „égi retorikába” rendezése követi.²⁴

Jan David 1601-es, *Veridicus Christianus* című kötetének 20. számú, *Az irgalmaság, a háromszoros törvény* c. emblémája az imago testi újjáalakítását tematizálja.²⁵ (5. képmelléklet.) A 18. századi Magyarországon valószínűleg jól ismert flamand szerző értelmezése fontos támpont lehet a makrokozmosz és az ember viszonyának feltérképezéséhez. Ágostonhoz hasonlóan, David is a makrokozmosz kicsinyített mását látja az emberben. Azonban a teremtményt képi felületek, mintsem szimbo-

²³ SZENT ÁGOSTON, *A keresztény tanításról*, ford. és bev. VÁROSI István, Bp., 1944, Szent István Társulat, 78–148. SZENT Ágoston, *Vallomások*, ford. VASS József, 1981, 184, <http://mek.oszk.hu/04100/04187/04187.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 08. 10.) Antropológiai kontextusban értelmezi az ágostoni képtant: Laurence DE LOOZE, *The Letter and the Cosmos: How the Alphabet Has Shaped the Western View of the World*, Toronto, University of Toronto Press, 2016, 50–52.

²⁴ Bertrand PRÉVOST, *Visage-paysage: Problème de peinture = Antropomorfic lens*, ed. Walter S. MELION, Bret ROTHSTEIN and Michel WEEMANS, Leiden, Brill, 2015, 379–400. Egy példa Jan David magyarországi hatására: KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Tübingen, Max Niemeyer, 146, 367–400. Továbbá: Christine GÖTTLER, *The Art of Solitude: Environments of Prayer at the Bavarian Court of Wilhelm V*, Art History, 2017/4, 415.

²⁵ Jan DAVID, *Veridicus Christianus*, Antverpiae, Ex officina Plantiniana, apvd Ioannem Moretm, 1601, 56–59. Továbbiakban: DAVID.

likus jelek kapcsolják a szóval vezérelt univerzumhoz. A mise-en-scène kompozíció egy Charitas alakmáson, továbbá a méhére helyezett szárnyasoltáron alapszik. A figura a kép és test retorikai működésének egymásra hatását allegorizálja: „az ére-nyességet olyan mélyen kell a szívben hordozni, mint anyának a magzatot.”²⁶ A kis képek pedig három keresztény világ felett uralkodó elvet testesítenek meg. A jobb-oldalon Mózes látszik profilból a Sínai-hegyen, amint a mennyből éppen alászáll a *Tízparancsolat*ot tartalmazó kőtábla (az írás törvénye). A középpontban Jézus és a tanítványok (az egyház törvénye), a balszárnyon pedig Ádám megformázása azonosítható (a természet törvénye). A mensára vésett lukácsi inscriptio („Aki titeket hallgat, engem hallgat [...]” Lk 10,16) továbbá az oldalsó szárnyak előtt imádkozó, keresztény lelket allegorizáló gyerekfigurák is e hármast erősíthették, melyek közül David a *lex naturae*-t emeli ki. Az imago vagy res kegyes szemléletét ugyanis a mállékony szívbe írt törvények vezetik, azt is állítva, hogy a néző előtt fekvő kópia organikus kötelékéből tárható fel Isten. A lélekben megfestett képek végső soron a szövegszerű világegyetem kicsinyítő tükrői, melyet az embléma is ábrázol: a jobboldali nyomat a David-kötetben szereplő 1. embléma kicsinyített és egyszerűsített változata. (6. képmelléklet) Tehát az eredendő isteni formában a reflexió szabálytalan módokon hívhat elő képeket.²⁷ Test és metszet inherens viszonya a magyarországi nemesség körében is meghatározó tudás lehetett az európai piacon kerengő flamand utánnymások alapján.²⁸

Louis Richeome és a vízióalkotás

A festményként elterülő világ lélekre gyakorolt hatását Louis Richeome *A kegyes festő* (*La peinture spirituelle*, 1611) című kötete gondolta tovább, foglalta tézisekbe, és örökítette át a katolikus képhagyományban. Közkeletű vélekedés, hogy ez a descriptio-gyűjtemény a római jezsuita novíciusok pedagógiai kézikönyvének készült. Azonban a 18. századi recepciótörténet szempontjából jóval meghatározóbb kontextus, hogy a richeome-i képtan reciprok viszonyban van a novícius életközösséggel: főképp az észak-európai nyomatok és katekizmusirodalom olvasatait

²⁶ Walter S. MELION, *Introduction = Jesuit Image Theory*, ed. Wietse de BOER, Karl A. E. ENENKEL, Walter S. MELION, Leiden, Brill, 2016, 28.

²⁷ DAVID, *i. m.*, 59.

²⁸ TÁTRAI Júlia, *Rembrandt és kora – magyar szemmel: A 17. századi németalföldi művészet jelenléte, hatása és gyűjtése Magyarországon = Rembrandt és holland aranyévszázad festészete*, szerk. KORUHELY Nikolett, TÁTRAI Júlia, VÉCSEY Axel, Bp., Szépművészeti Múzeum, 2014, 112–116.

foglalja írásba, és csupán utólag vonatkoztatja a szerzetesek életére. A flamand metszetekből táplálkozó nézetek a közép-európai arisztokrata látóhagyományban meghatározó tudás lehetett a 18. századból fennmaradt metszetek és tankönyvek alapján.²⁹

Az értekezés a belső alakulást a lélek extenziós képességéből eredezteti: az Istenre irányuló látótevékenységben az ember a belső világát próbálja fedésbe hozni az Isten ujjaival írott misztikus festménnyel.³⁰ A lélek tehát nem csupán egy teremtet jel a démiurgosz vásznán, hanem a egyes törekvések a teremtet rend tetejére emelhetik a szemlélt. Például a mű hatodik könyvében a világmindenség egy szerzetesi kert allegorizációjából bomlik ki, amelyben az oltalmazó virágok és a curiositasok egy-egy festett képmásként jelennek meg. Ugyanis mind a mesterséges, mind a természetes képek fénye Isten ecsetvonásaival azonosíthatóak. Az alkotó isteni kéz, a világ fő performatív mozgatórugója (invisibilia) csodálatra hívja a kegyes nézőt: „Ahogyan minden teremteny egy darab művészi kép, láthatod, kötelességed a tiszteletük.”³¹ Richeome a kötet későbbi pontján, az isteni szó és a tárgyi világ egymásba szövődése miatt, a nyelvről leválaszthatónak látja a lélekben megfestett képet. Ám a 18. századi közép-európai századi képolvasás-történet felől érdeme-sebbnek tartom felhívni figyelmet a síkokban elrejtett imagókra: Máriát megtestesítő kőkapu, „dolgoz” (res), azaz füvek, fák, állatok képe, hiteles mások, csodás machinák. Tehát a szerző a létező valóságot Isten tevékenységeként fogja fel, miközben egy-egy művészileg kidolgozott, ezért életteli státuszát elvesztett felület vagy anyag pontosabb betekintést engedhet a vászonra. A szemlélődő ezért kiemelt pozícióba kerül a makrokozmoszban. Nem véletlen, hogy Richeome egy másik

²⁹ Richeome naturavíziójának magyarországi recepciója: SZ. KRISTÓF Ildikó, *Missionaries, Monsters, and the Demon Show: Diabolized Representations of American Indians in Jesuit Libraries of Seventeenth and Eighteenth Century Upper Hungary = Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows and 'Enfreakment'*, szerk. Anna KÉRCHY, Andrea ZITTLAU, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholar Publishing, 38–74.

³⁰ Carolin BEHRMANN, „Le monde est une peinture”: Zu Louis Richeomes Bildtheorie im Kontext globaler Mission = *Le monde est une peinture*, szerk. Elisabeth OY-MARRA, Volker R. REMMENT, Kristina MÜLLER-BONGARD, Berlin, Akademie Verlag, 2011, 18, 22–28, 39–42. Katolikus katekizmus és Richeome: WITTE, *The Power of Repetition...*, i. m., 103–105. Az *amateur/connaisseur/liebhhaber/liebbaber* megnevezések meglehetősen terheltek. A Francia Akadémia a holland *liebhhaber* fordítja, és/vagy ha nem, akkor is e hagyományt folytatja. A magyar megnevezések felkutatása egyelőre még várat magára, de valószínűleg a *liebhaber* lehetett ismert. Lásd: Paul TAYLOR, *The Birth of the Amateur*, Nuncius, 2016/1, 499–522.

³¹ Louis RICHEOME, *La peinture spirituelle*, Lyon, Pierre Rigaud, 1611, 476. Eredetiben: *Donc autant de creatures, & de piece d'art, que vous y voyez, autant d'obligations tenez vous d'honorer le Creatur, qui vous a tout donné.*

művében, *A szent képek (Tableaux Sacrez*, 1609) c. kötetben Ausztriai Annának a saját rézkarcait ajánlja egy imakabinet elkészítéséhez. Míg az olcsó lapok bárkihez eljuthatnak, az ügyes kezű mesterekkel kiszínezett, mikrokozmoszt szemlélő kegyes lélek Isten alkotó kezével vezérelt világot is birtokba veszi:

Téged [Királynő], mint hívót szolgálni fog a kegyességi gyakorlataidban ez a kabinet, mert ábrázolja a lelki szemeid előtt a szent történeteket, és beszélni fognak a lelkednek Isten csodáiról, anélkül, hogy egy szót is mondanának.³²

A kegyes szemlélet antropológiai kérdései

A pozsonyi pannó valóságképző ereje is az imago optikai kiterjesztésében kereshető. A Weitenhoffban egy olyan színezett-vésétt képszövet létrehozására törekedhettek, amely a falakat a szakrális történelem és tájak színével festi be. A démiurgosz tevékenység láttatása pedig a hétköznapi szembe eső képekhez mérten igazabb és elevenebb élményként állhatott a néző elé. A csodakamrákkal azonos gyökerű üvegszekrények síkszerű vagy perspektivikus rajza (paysage) pedig irányokat és viszonypontokat jelölhetett ki a natura rendjében.³³ Amíg a hétköznapi lakóhelyiséggel összekapcsolt központi szoba a mennyek világát rajzolja ki, addig a mellékág a földi történelmet kontúrozza. A lapok ismétlődéséből és egyéb síkfelületekből (tükör, ablak, képként összeálló kapuzat, stb.) összeálló struktúra pedig játékra hívhatta a nézőt: miképp és hogyan ismétlődik, vagy tűnik el a nyomtatott felületről egy-egy figura.

A belső lelki alakulásnak egyik korabeli, társadalmi reprezentációban öröklődő előfeltevéését adhatják az *Exercitia spiritualia* magányos tanulást tematizáló szöveghelei. Ignác a középkori és reneszánsz erénytani belátásokat fogalmazza át, ezért az újkori magánarratívák könnyen beépültek a kegyességi kultúra eltérő narratíváiba. A solitudo Európa-szerte poliszém fogalom volt, hiszen egyszerre jelentett teret, valamint a külvilágtól távoli, kegyes tanuló gyakorlatokat: „ott nem kell sokat

³² Louis RICHEOME, *Tableaux sacrez*, Paris, Chez Laurens Sonnius, 1609, 6–8. Eredetiben: *Ainsi pourtraicts ils vous serviront d'une devote et riche tapisserie pour tendre votre cabinet d'oraison, et representans à vos yeux la memoire de ces histoires sacres, diront a votre ame, sans sonner mot, les merveilles du Createur.* [...].

³³ A szemlélés kérdéséről: Stefan LAUBE, *Schaufenster in die Ferne Exotische Dinge in welfischen Wunderkammern = Präsenz und Evidenz fremder Dinge im Europa des 18. Jahrhunderts*, Hrsg. Birgit NEUMANN, Göttingen, Wallstein, 2015, 189.

tudni, de észrevenni és ízlelgetni a dolgokat belülről.”³⁴ A test és architektúra egymásra csúsztatása nem véletlen: a külvilágtól elzárt térben, a kép vagy könyvlapok feletti elmélkedés (kérődzés: ruminatio) átalakítja a lelket.³⁵ A 18. századi kegyességi diskurzusokban az olvasóterem legmeghatározóbb allegóriája a remetelak, amely a 18. századi osztrák főnemesség körében nem annyira szövegeket mozgat meg, mint inkább egy nagyon erős azonosulási vágyat fejez ki a sivatagi atyák és az askéták életével. A tájban szemlélődő és imádkozó alakokban ugyanis a katolikus lélek a saját kegyességi indulataira, „belső tájára” ismerhetett rá: a képként értett világban a szembe érkező ingerek átfomálták az embert, ezért az askéta figurákat is a lélek metonimikus kivetüléseiként lehetett értelmezni.

A studiolo vidéki katolikus arisztokraták közti népszerűségére a tematikus metszetlapok is kihatottak. Azonban a hagyományozódásban meglehetősen sok az egyenetlenség: miközben a 18. századi Közép-Európában virágkorukat élik a 17. századi flamand dúcok után karcolt askéta kompozíciók,³⁶ addig a remetealakok az azonosuló olvasótevékenységben ki is eshettek a tematikus kép- és szöveggyűjteményekből, és a Weitenhoffhoz hasonló korabeli termekben csupán a belső táj megművelésének elbeszélése, megjelenítése hordozta magában az elmúlt évszázadok magánarratíváit.

A Német-római Császárságban a melankolikus visszavagyódás másik pillérét Francesco Petrarca újkorban rendszeresen kiadott *De Vita Solitaria* című 14. századi értekezésének recepciója adja. A költő három pontban sűriti össze az udvari ember spirituális választásait: egyrészt lehet nyitott az arisztokrata hívságokra és hamisságokra, másrészt élhet e bűnforrások mellett, egy erudícióra alkalmas, írószerszámokkal és asztallal ellátott helyiségben, harmadrészt pedig megpróbálhatja tanulmányozni a szentek, szerzetesek és egyházatyák életét (különös tekintettel Szent Jeromosra).³⁷ A nemzetközi szakirodalomban Arnold Witte mutatta meg, hogy az elvonuló, lelki praxisok (3) általában kereszteződtek a világi életre madár-

³⁴ A szöveget saját fordításomban közlöm. GÖTTLER, *i. m.*, 415.

³⁵ *Uo.*

³⁶ Példa az ikonográfia és remetesség kapcsolatára a magyarországi vizuális kultúrában: ILKÓ Krisztina, *Szent Zoerard-András (Szórád) ikonográfiája a 17–18. századi grafikák tükrében = Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE–BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4), 104.

³⁷ A keresztény doktrína és naturaismeret azonosságához lásd például: Leopoldine VAN HOGENDORP PROSPERETTI, *Helena and Dorotheus: Marten de Vos and the Desert Fathers = Imago Exegetica*, ed. Walter S. MELION, James CLIFTON, Michel WEEMANS, Leiden, Brill, 2014, 429.

távlattól szemlélő, ájtatos tevékenységekkel. (2) A mesterséges remetelakok felállításakor ugyanis a vadság birtokba vétele és megművelése visszatérő célképzétként jelenik meg a különböző főúri programokban, ezért Közép-Európában, közöttük a Weitenhoffban is még a 19. század első évtizedében is a templomtoronnyal szemben állították fel a kegyes tanulószobákat. A hely elfoglalása ugyanis magában foglal egy nagyon erős művelési folyamatot, amelyet a 17. századtól a pusztaságban szemlélődő ember lelki tartalmainak kivetéseként értettek – a kegyessé formált, mesterséges remetelak a lélek táját spirituális térré alakítja. A Bécshez képest szélre eső palota belakása is magában hordozhatta a nemesi birtok megmutatását – Isten vásznán.³⁸

A Weitenhoff mint női olvasókabinet?

A Weitenhoffban a lelki formálásnak lehet egy további, otthonteremtéshez kötődő kontextusa is. A lakók feltételezett összetétele (1800-tól 5 főúri lakóból 4 nő: Fáy Mária, Csáky Rozália, Csáky Franciska és Csáky Cecília), a képeken nagy számban felsorakoztatott uralkodónők 18. századi korpusza alapján – illetve a szlovák szakirodalom feldolgozásai nyomán – az a következtetésem, hogy a pannó Csáky Imre lányaihoz tartozhatott.³⁹ A női imaszoba-kutatások kapcsán Jennifer Hillmann kiemeli, hogy a magányos elvonulásnak a 17. század végétől Európa-szerte sajátos státusza volt a katolikus főúri hölgyek napirendjében: a reggeli és esti órákban kötelező volt bűnbánati zoltárokat olvasni és képeket szemlélgetni egy más, jelenleg rekonstruálatlan otthoni terekkel összekötött penitenciás kabinetben. A magánolvasáskor a hívő hangosan ismételte a szöveget, amelyet affektív gesztusok, mint a szem lecsukódása és felnyílása kísérte. A katolikus nemesi lányok és asszonyok a solitudóban tartották az íráshoz és olvasáshoz szükséges eszközöket (olvasóállvány, írotábla vagy íróasztal, székek, tintatartó, toll, imakönyv, gyakran *románoké*), relikviákat, és a kegyes műveltséggel azonosí-

³⁸ Arnold Alexander WITTE, *The Artful Hermitage: The Palazzo Farnese as a Counter-reformation Diaeta*, Róma, «L'Erma» di Bretschneider, 2008, 41–42; GÖTTLER, *i. m.*, 420. 18–19. századi összefüggésre lásd: VAN HOGENDORP PROSPERETTI, *i. m.*

³⁹ Közöttük Sadeler magányosságról készült nyomatsorozata nyomán, nőket vagy női aszkétákat ábrázoló képek imitációja. Lásd: Jana LUKOVÁ, Martina VYSKUPOVÁ, *Ave Maria: Mariánska ikonografia v zbierkach Galérie mesta Bratislavy*, Pozsony, Galéria mesta Bratislavy, 2013, 60–63, 68, 110. Sadeler és metszői köre nagy hagyományozó hatásával a magyar szakirodalom régóta számol, például: KLANICZAY Tibor, *A rézmetszettel díszített könyv*, Bp., Magyar Bibliophil Társaság, 1937, 44. Mária Krisztina főhercegnő önarcképe alapján 1770-ig valószínűleg a Pozsonyi várban is lehetett egy női metszetkabinet. Sajnos nem áll rendelkezésemre semmilyen adat e kabinetről, ezért a kép legfeljebb e kulturális minta erősségéről tanúskodhat; 6. képmelléklet.

tott curiositasokat is (aranydíszes függöny, tükrök, kristálycsillár, kagylók, földgömb, színes metszetek). Feltehetőleg a Csáky-család követte az osztrák főnemesi normákat, ezért a pannókkal díszített kabinet különféle kegyes tevékenységeknek lehetett a színtere.⁴⁰ A bútorok mai ismeretlensége viszont meglehetősen korlátozza a rekonstrukció lehetőségeit: nem tudni, voltak-e más használati tárgyak is a szobában, s azt sem, mennyire szemlélhették élénken a lapokat. A lelki extenzióra építő hagyományban ugyanis egy kevésbé kimondott, de mélyen gyökerező axióma, hogy az Isten képét vízióvá tágító ikonok a tekintet előtt el is záródhatnak. Hiszen a vászondarab-, ereklye-, nyomat- és más gyűjtés tétje abban áll, hogy képes-e a keresztény lélek az érzékek koordinálásával felkészülni az üdvözülésre.⁴¹

A sűrű kontamináció ezért biztosan egy olyan képviszony lenyomata, mely a festett papírsíkként előálló valóságban pozicionálja magát. A termekbe elvonuló leányok (beleértve az egyedülletet és a magányban részvétet vállaló úrihölgyek közösségét) kegyes képszemléletkor nem feltétlenül a papírra, hanem a saját belső tájukra összpontosítottak: egyidejűleg akarták Istenre irányítani a tekintetet és az ajkakat. Az imádságok vagy imatöredékek mondásában pedig a valóságba feltörő, ad vivum nyomatok indíthatták be a kegyes elváltozást. Noha a szobában szimultán hatásként lehetett jelen kép és szöveg, a színes felületek nem az elhangzó vagy olvasott imádságokkal, hanem a néző lelkével léphettek kapcsolatba: az isteni szótól elérzékenyült kegyes szívet a rézkarcok festik meg. Míg a vonalak rácsozata az isteni eredetre (vera effigies), a szín az imitáció hűségességére, valamint a valóság feletti uralmára utal (Richeome).⁴² A teremtésben ugyanis minden betű vagy festett felületként előálló képdarab az alkotóra emlékeztet, ezért organikus kötelék van a studiólóban leképzett látvány és az ember belső, *testi* mikrokozmosza között.

Valószínűleg a képek egyéb író- és olvasótevékenységben játszott szerepe is e világsmeretből származtatható. Ám bútorállomány híján nem lehet a niche keretben elhelyezett szobor, vagy a kegyes tanulási folyamat további történetéről értekezni: csupán hiányként mutatkozik meg ez az esetlegesen fennmaradt paraliturgikus képolvasó. De a foghíjak ellenére is fenntartható az a tézis, hogy a képi ábrázolások Isten papírra vetett műalkotásaként taníthatták meg a fiatal nemes leányokat a világra tekinteni.

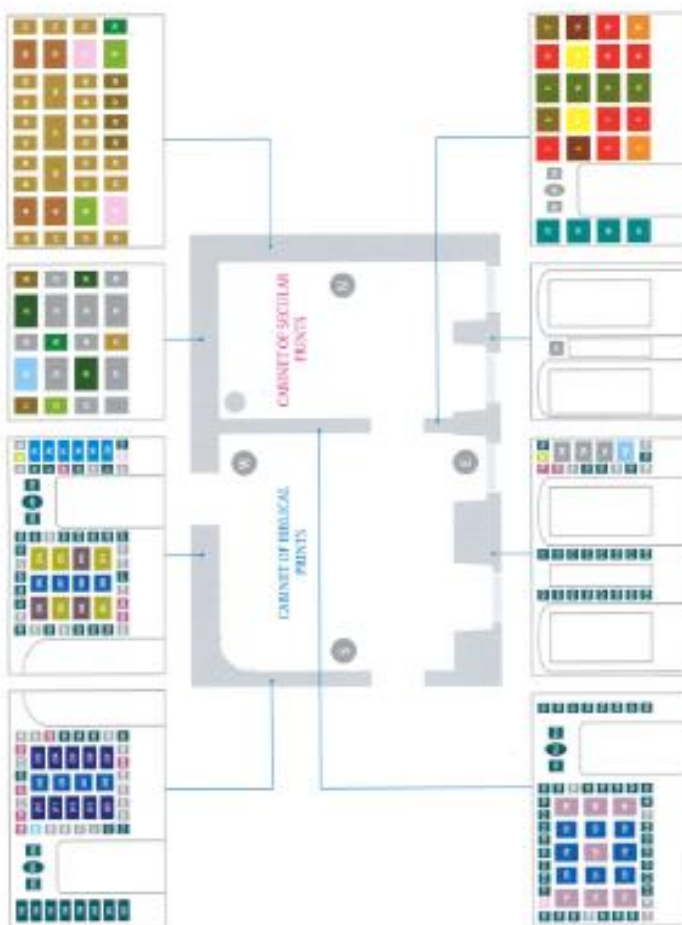
⁴⁰ Jennifer HILLMANN, *Female Piety and the Catholic Reformation in France*, New York, Routledge, 2014, 72–76. Noha a kutatás elsősorban francia példákra fókuszál, nagyon sok párhuzamot mutat meg olasz és német katolikus, illetve angol protestáns női imaszobákból.

⁴¹ Stefan LAUBE, *Von der Reliquie zum Ding: Heiliger Ort – Wunderkammer – Museum*, Berlin, Akademie Verlag, 2014, 42.

⁴² RICHOME, *Le peinture...*, i. m.

Képjegyzék

1. 1 Ábra a Weitenhoff nyomatokról kiadott angol nyelvű katalógusban. (KAT., 17) A képjegyzék a katalógus adatait és számozási rendszerét vette át. (KAT., 21–167.) Amennyiben egy-egy adat kiegészítésre vagy javításra szorult, zárójelben jeleztem.

1. 2 A mellékajóban őrzött nyomatok

1. Jacques Firmin Beauvarlet, A horgászat (François Boucher után), 1765–1797, 390x501mm.
2. Pierre C. Nicolas Dofour, Az állhatatos pásztor (Étienne Jeurat után) 1771k., 503x405mm.
3. Nicolas-Dauphin de Beauvais, Az alvás megszakítása, (François Boucher után), 1756, 504x403mm.
4. René Galliard, A bók, mely jó fogadtatásban részesült (Charles Joseph Dominique Eisen), 1767, 550x450mm.
5. René Galliard, Pihenés vidéken (Charles Joseph Dominique Eisen után), 1767, 550x450mm.
6. Pierre-François Basan, A múlt emlékezete (Matheus Berckmans után), 1750 körül, 507x406mm.
7. René Galliard, A rejtélyes kosár, (François Boucher után), 1767, 550x450mm.
8. René Galliard, A megjutalmazott juhász, (François Boucher után), 1767, 506x405mm.
9. Jean-Baptiste de Poilly, A nyár allegóriája (Ovidius interpretációjában): Démétér tisztelete (Pierre Mignard után), 1710k., 509x689mm.
10. Jean-Baptiste de Poilly, Az ős allegóriája (Ovidius interpretációjában): Bacchus és Araidné győzelme (Pierre Mignard után), 1710k., 601x690mm.
11. Jean-Baptiste de Poilly, A tavasz allegóriája (Ovidius interpretációjában): Flóra és Zephir házassága (Pierre Mignard után), 1710k., 506x689,5 mm.
12. Jean-Baptiste de Poilly, A tél allegóriája (Ovidius interpretációjában): Kübelé könyörög a Napnak, hogy térjen vissza (Pierre Mignard után), 1710k., 501x698 mm.
13. Jacques Firmin Beauvarlet, Vadászat, (François Boucher után), 1765-1797, 390x501mm
14. Pierre-François Basan, A múlt emlékezete (Matheus Berckmans után), 1750 körül, Pierre-François Basan utánnomása, 507x406mm.
15. René Galliard, Meglepett szerelmesek, (François Boucher után), 1758, 502x406mm.
16. René Galliard, Kellemes tanítás, (François Boucher után), 1758, 501x403mm.
17. René Galliard, Egy veréb megtalálása, 1762, 405x504.8 mm.
18. Pierre C. Nicolas Dufour, Az ifjú kertész (Étienne Jeurat után), 1771, 506x406mm.
19. René Galliard, A facipők, (François Boucher után), 1773, 503x406mm.

20. René Galliard, A legkedvesebb bárány (Charles Joseph Dominique Eisen után), 1767, 550x450mm.
21. Jean-Jacques Le Veau, A testőr, (Jean-Baptiste Le Prince után), Isidore-Stanislaus-Henri Helman utánnyomása, 1773 után, 498x347mm.
22. Nicolas Henri Tardieu, Vulcanus megformálása (Antonie Coypel után), 1700–1725, 502x346mm.
23. Ismeretlen Francia metsző, Antiopé, az amazonok királynője, 1700-as évek, 507x349mm.
24. Jean Charles Levasseur, Hektor búcsút vesz Andromachétól (íjf. Jean Restout után), 1769, 500x623mm.
25. Guillaume Château, Germanicus halála (Nicolas Poussin után), 1600-as évek közepe, 503x624mm.
26. Laurent Cars, Héraklész végez Cacusszal (François Lemoyne után), 500x620mm.
27. John Hall, Pürrhosz elé egy illír gyermeket hoznak Benjamin West után), Richard Earlom utánnyomása, 1769, 500x624mm.
28. Marie-Anne-Hycinthe Hortemels, Iphigénia feláldozása (Nicolas Bertin után), François Chéreau utánnyomása, 1718 után, 500x347mm.
29. Cristoforo dall' Acqua [bécsi metsző – saját megjegyzés], Caesar megtagadja Pompeiát (Pietro de Cortona választása), Giuseppe Remondini utánnyomása. 504x350mm.
30. John Finlayson (Pietro Antonio de Pietri után), Jákob leveszi a kőtáblát a sírról, 503x347mm.
31. Jean Audran-Jean Marc Nattier (Antoon van Dyck után), Peter Paul Rubens portréja, 1710. Gaspard Duchange utánnyomása. 504x339mm.
32. Jean Charles Levasseur, Scipio önmegtartóztatása (François Lemoyne után), 1769 után, 501x625mm.
33. Ismeretlen francia metsző, Proserpina megszőktetése (Joseph-Marie Vien után), 1757 után, 504x624mm.
34. Ismeretlen francia metsző, Henri de la Tour d’Auvergne-Bouillion halála, 1750 után, 501x626 mm.
35. id. Simon François Ravenet, Seneca halála (Luca Giordano után), John Boydell utánnyomása, 502x714 mm.
36. François Denis Née, A hírnév imádata (Jean-Baptiste Le Prinze után), Isidore-Stanislaus-Henri Helman utánnyomása, 1778, 503x345mm.
37. Jean Charles Levasseur, A független Amerika allegóriája (Antonie Borel után), 1778 után, 504x346mm.
38. Laurent Cars, Europé elrablása (François Lemoyne után), 1752, 500x350mm.
39. Jean Charles Levasseur, Belisairé visszatérése (Louis Jean-Jaques Durameau után), 1779, 505x345mm.

40. Jean-Baptiste Massé, Medici Mária mint győztes Minerva (Peter Paul Rubens után), Gaspard Duchange utánnyomása, 1708, 488x339mm.
41. Gaspard Duchange, Medici Mária partraszállása (Peter Paul Rubens után), 503x342mm.
42. Benoît Audran, XIII. Lajos születése (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 504x341mm.
43. Alex Loir, Az idő allegóriája (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 496x339mm.
44. Christiofo dall' Acqua [bécsi metsző – saját megjegyzés], Föld: Kübele, Céres és Bacchus diadala (ifj. Louis Boullegne után), 1773, 622x501mm.
45. Christiofo dall' Acqua [bécsi metsző – saját megjegyzés], Levegő: Juno elrendeli Aeolusnak, hogy bocsássa ki a szeleket (ifj. Louis Boullegne után), 1773, 627x501mm.
46. Nicolas Henri Tardieu, Apolló és Daphné (Antonie Coypel után), 1719, 500x625mm.
47. Jean Charles Levasseur, Proserpina megszőktetése, 1773, 500x621mm.
48. Gérald Edenlinck, Francesco Medici portréja (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1710, 501x338mm.
49. Gérald Edenlinck, Ausztriai Johanna (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1710.
50. Gaspard Duchange, IV. Henrik apoteózisa, és Medici Mária uralkodásának bejelentése (Peter Paul Rubens után), 1708.
51. Jean Audran, IV. Henrik bejelenti Medici Mária uralmát, amíg ő hadba lép a Német-Római Császársággal (Peter Paul Rubens után), Gaspard Duchange utánnyomása, 1710, 500x340mm.
52. id. Charles Louis Simmonneau, Jülich győzelme, (Peter Paul Rubens után), Gaspard Duchange utánnyomása, 1709, 503x339mm.
53. Gaspard Duchange, A békét a mennyekben kötötték meg (Peter Paul Rubens után), Gaspard Duchange utánnyomása, 1709, 499x340mm.
54. Bernard Picart, A béke vége (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1703, 501x341mm.
55. Louis de Chatillion, Medici Mária végzete (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1703, 504x339mm.
56. Louis de Chatillion, Medici Mária születése, (Peter Paul Rubens után), Gaspard Duchange utánnyomása, 1710, 503x340mm.
57. Jean Audran, Medici Mária megkoronázása (Peter Paul Rubens után), Gaspard Duchange utánnyomása, 1710, 504x833mm.
58. Benoît Audran, A két hercegnő megcserélése, (Peter Paul Rubens után), Gaspard Duchange utánnyomása, 1710, 255x196.6mm.

59. Bernard Picart, Medici Mária uralkodásának az örömei (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1703, 505x341mm.
60. René Galliard, Orosz koncert (Jean-Baptiste Le Prince után), 499x339mm.
61. René Galliard, Orosz tenyérjós (Jean-Baptiste Le Prince után), 498x339mm.
62. Alexis Loir, Medici Mária taníttatása (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1710, 502,4x341,3mm.
63. Jean Audran, Medici Mária arcképét megmutatják IV. Henriknek (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1710, 505x341mm.
64. Bernard Picart, Medici Mária uralkodásának az allegóriája (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1707, 505x830mm.
65. Antonie Trouvain, XIII. Lajos nagykorú lesz (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1707, 505x830mm.
66. Cornelis Vermeulen, Medici Mária megmenekül Bloisból (Peter Paul Rubens után), Gaspard Duchange utánnyomása, 1707, 505x830mm.
67. Isidore-Stanislaus-Henri Helman, Az orvos (Jean-Baptiste Le Prinze után), 1775, 501x341mm.
68. Isidore-Stanislaus-Henri Helman, A teleszkóp árus (Jean-Baptiste Le Prinze után), 1776, 502x342mm.
69. Cristoforo dall' Acqua [bécsi metsző – saját megjegyzés], Tűz: Vénusz és Cupido Vulcanus kovácsműhelyében, (ifj. Louis Boullegne után), 1773, 503x622mm.
70. Cristoforo dall' Acqua [bécsi metsző – saját megjegyzés], Víz: Galétea és Neptunus győzelme (ifj. Louis Boullegne után), 1773, 501x623mm.
71. Jean Charles Levasseur, Galetea diadala (François Lemoyne után), 1777, 503x625mm.
72. Ismeretlen francia metsző, Bacchus és Ariadné (Antonie Coypel után), 1693 után, 503x622mm.
73. Antonie Trouvain, Medici Mária és IV. Henrik esküvője (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1710, 501x340mm.
74. Gaspard Duchange, Medici Mária Lyonban találkozik IV. Henrikkal (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 1710, 503x342mm.
75. Alexis Loir, Angulême szerződése (Peter Paul Rubens után), Jean-Marc Nattier utánnyomása, 503x344mm.
76. Christoforo dall' Acqua [bécsi metsző – saját megjegyzés], Romulus és Remus a Tiberis partján (Pietro Cortona után), 501x344mm.
77. Ismeretlen olasz metsző, Az esküszegés büntetése, 380x323mm.
78. William Dickinson, Aristides (Angelica Kauffmann után), 1774, Sayer&Bennett utánnyomása, 499x344mm.
79. Valentine Green, Párizs és Heléna (Angelica Kauffmann után), 1774, Sayer&Bennett utánnyomása, 501x344mm.

80. Valentine Green, Renaldo lefogja Almida karját, megelőzve az öngyilkosságot (Angelica Kauffmann után), 1775, Sayer&Bennett utánnyomása, 500x344mm.
81. Thomas Burke, Inibaca és Trenmor (Angelica Kauffmann után), 1775, William Wynne Ryland utánnyomása, 500x344mm.
82. Ismeretlen francia metsző, Eugénie d'Hannetaire portréja, 364x286mm.
83. Charles Clément Bervic, Pihenés tronie (Nicolas Bernard Lépicié után), 1777, 356x233mm.
84. Ismeretlen francia metsző, Csembaló játékos tronie, 356x278mm.

1.3 A főhajóban őrzött nyomatok

85. Ismeretlen német metsző, Dávid és Góliát. Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 263x193mm.
86. Caspar Luyken, Dávid megmenti Saul életét. id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x193mm.
87. Caspar Luyken, Ahimelek átad Dávidnak egy megszentelt kenyert és Góliát kardját Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x194 mm.
88. Jeremias Gottlob Rugendas, Saul halála, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 266x193mm. Rugendas 1740-es években Pozsonyban is dolgozott. [saját megjegyzés.]
89. Caspar Luyken, Saul Király és Endor boszorkánya, Nürnberg, 1708/12, 261x195 mm.
90. Ismeretlen német metsző, Dávid és Jonatán, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 264.2x195mm.
91. Caspar Luyken, Dávid kiönti Betlehem forrásvizét, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x196mm.
92. Ismeretlen német metsző, Dávid király a frigyláda előtt táncol, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 265x193mm.
93. Ismeretlen francia [vagy németalföldi – saját megjegyzés] metsző, Dávid hárfán játszik Saul királynak, Carle van Loo után, 1700k., 266x195mm.
94. Ismeretlen német metsző, Sámson megöli az oroszánokat a Tímnátba vezető úton, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1751k., 266x193mm.
95. René Gaillard (íj. Sébastien Le Clerc után), A tékozló fiú kéri az örökségét, Nicolas IV de Larmessin, 1751k., 282x417mm.
96. Pierre-François Basan (íj. Sébastien Le Clerc után), A tékozló fiú megérkezése, Nicolas IV de Larmessin, 1751., 283x415mm.
97. Johann Christoph Teucher (íj. Sébastien Le Clerc után), A tékozló fiú züllött életet él, Nicolas IV de Larmessin, 1751k., 282x417mm.

98. Jacques de Favannes (ifj. Sébastien Le Clerc után), A tékozló fiú mint kondás, Nicolas IV de Larmessin, 1751k., 282x417mm.
99. Pierre Etienne Moitte (ifj. Sébastien Le Clerc után), A tékozló fiú visszatérése, Nicolas IV de Larmessin, 1751., 279x417mm.
100. M. Basin, (ifj. Sébastien Le Clerc után), A tékozló fiú hazatérését lakomával ünneplik, Nicolas IV de Larmessin, 1751k., 255x196,6mm.
101. Ismeretlen francia metsző (Jean François de Troy után), Betsabé fürdik, 1727 után, 264x1752.
102. Caspar Luyken, Nátán próféta szembekerül Dávid királlyal, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x194mm.
103. Caspar Luyken, Dániel az oroszlánok barlangjában, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x194mm.
104. Caspar Luyken, A hírnök tudósítja Jóbót a szerencsétlenségéről, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 258x194mm.
105. Francesco Antonio Meloni, Krisztus megkísértése a sivatagban, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 264x193mm. [bécsi metsző - saját megjegyzés].
106. Ismeretlen francia [vagy németalföldi – saját megjegyzés] metsző (Philippe de Champaigne után), Jézus és a jó szamaritánus, 1750 után, 266x194mm.
107. Francesco Antonio Meloni, Jézus és a római katona, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 263x194mm. [bécsi metsző – saját megjegyzés].
108. Francesco Antonio Meloni, A Genezáreti tavon, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 265x195mm. [bécsi metsző –saját megjegyzés]
109. Caspar Luyken, Jézus a vízen jár és megmenti Péter életét, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 267x195mm.
110. Ismeretlen németalföldi metsző (Abraham Bloemaert után), Lázár feléledése, 1750 után, 267x192mm.
111. Ismeretlen francia [vagy: németalföldi] metsző, (Jean François Troy) Zsuzsanna és a vének, 1727 után, 265x197mm.
112. Caspar Luyken, Nahamán kigyógyul a leprából, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 265x197mm.
113. Marco Alvise Pitteri, A megkeresztelkedés szentsége (Pietro Longhi után), 1757 után, 574x441mm.
114. Marco Alvise Pitteri, Oltárszentség (Pietro Longhi után), 1757 után, 547x441mm.
115. Marco Alvise Pitteri, A papi hivatás szentsége (Pietro Longhi után), 1757 után, 649x443mm.
116. Ismeretlen olasz metsző, András és Péter aposol meghívása (Federico Barocci után), 262x195mm.

117. Francesco Antonio Meloni, Máté aposzol meghívása, id. Christoph Weigel utánnyomása, 1708/1712, 269x 197mm.
118. Caspar Luyken, Illés a halott gyermekkel, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12.
119. Caspar Luyken, Illés Jeroboám feleségével, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x196.6mm.
120. Francesco Bartolozzi, Mózes és az égő csipkebokor (Giuseppe Zocchi után), 1758, Giuseppe Wagner utánnyomása, 467x330mm.
121. Francesco Bartolozzi, Judit Holofernéz fejével (Giuseppe Zocchi után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 527x331mm.
122. Francesco Bartolozzi, Jefte találkozik a háborúból hazaért fiával (Giuseppe Zocchi után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 466x327mm.
123. Caspar Luyken, Az elrejtett kincs példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 261x196mm.
124. Caspar Luyken, A tehetség példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 265x195mm.
125. Caspar Luyken, Silóbeli Ahiás bérbe ad 14 ruhadarabot Jeroboámnak, Nürnberg, Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x197mm.
126. Francesco Bartolozzi, Salamon idolátriája (Jacopo Amigoni után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 527x331mm.
127. Marco Alvise Pitteri, A gyóntatás szentsége (Pietro Longhi után), 1757 után, 255x 196.6mm.
128. Francesco Bartolozzi, Eszter elájul Ahasvérus előtt (Giuseppe Zocchi után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 527x331mm.
129. Caspar Luyken, A gonosz szőlőmunkások példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 265x194mm.
130. Caspar Luyken, Illés egy ágakat gyűjtő özvegygel találkozik, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 264x197mm.
131. Caspar Luyken, Illés égő szekéren, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 264x197mm.
132. Francesco Bartolozzi, Jákob álma (Jacopo Amigoni után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 466x328mm.
133. Francesco Bartolozzi, Dávid visszatér Góliát fejével (Giuseppe Zocchi után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 549x333mm.
134. Francesco Bartolozzi, Ábrahám és az angyalok (Jacopo Amigoni után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 327x468mm.
135. Francesco Antonio Meloni, A szőlőmunkások példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 238x187mm. [bécsi metsző – saját megjegyzés].

136. Francesco Antonio Meloni, Az esküvői cselekedet példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 259.5x195mm. [bécsi metsző – saját megjegyzés].
137. Caspar Luyken, Elizeus átkozza a fiúkat, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x193mm.
138. Caspar Luyken, Elizeus parancsára az özvegy a fiaival olajat önt az edényekbe, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x193mm.
139. Marco Alvise Pitteri, A bérálás szentsége (Pietro Longhi után), 1757 után, 547x442.5mm.
140. Marco Alvise Pitteri, Az utolsó kenet szentsége (Pietro Longhi után), 1757 után, 547x441mm.
141. Marco Alvise Pitteri, A házasság szentsége (Pietro Longhi után), 1757 után, 546x443mm.
142. Ismeretlen olasz metsző, Lázár és a gazdag ember példázata, 267x199mm.
143. Caspar Luyken, A manna összegyűjtése a sivatagban, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x194mm.
144. Caspar Luyken, Ruth találkozása Boázzal, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 264x188mm.
145. Caspar Luyken, A menedékkérő, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 268x193mm.
146. Ismeretlen német metsző, A lélek megtérése, John Hertel utánnyomása, 1760 körül, 264x193mm.
147. Caspar Luyken, A meztelen felöltöztetése (Jézus az utolsó ítéletről beszél), id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x196.6mm.
148. Caspar Luyken, A bebörtönzött kiszabadítása (Jézus az utolsó ítéletről beszél), id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 265x192mm.
149. Caspar Luyken, A beteg meglátogatása (Jézus az utolsó ítéletről beszél), id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 262x194mm.
150. Caspar Luyken, Megitatni a szomjazót (Jézus az utolsó ítéletről beszél), id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x195mm.
151. Caspar Luyken, Hilkia a legfelsőbb pap Ahikám, Sáfán, és Akbór és Asája Hulda próféta asszony házánál, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 268x188mm.
152. Caspar Luyken, Jézus megkeresztelése, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x195mm.
153. Caspar Luyken, Amálek hadakozék Izráel ellen, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 319x198mm.
154. Caspar Luyken, Sámuel próféta felkeni Saul királyt, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 256x205mm.

155. Jan Luyken, Lázár és a gazdag ember példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 261x197mm.
156. Caspar Luyken, Angyali üdvözlés, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x196,6mm.
157. Jan Luyken, A pásztorok imádása, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x196,6mm.
158. Caspar Luyken, Jézus megmutatása a templomban, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x196,6mm.
159. Jan Luyken, A napkeleti bölcsek imádása, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x196,6mm.
160. Caspar Luyken, Jézus megmutatása a templomban, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x196,6mm.
161. Caspar Luyken, Jézus megmossa a tanítványok lábát, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x199mm.
162. Caspar Luyken, Az utolsó vacsora, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 256x199mm.
163. Francesco Antonio Meloni, Jézus Nikodémussal beszél, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 256,5x198 mm. [bécsi metsző – saját megjegyzés]
164. Francesco Antonio Meloni, Pál apostol meggyógyítja a nyomorékot, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x197 mm. [bécsi metsző – saját megjegyzés]
165. Francesco Antonio Meloni, Ananiás halála, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 256,5x198 mm. [bécsi metsző – saját megjegyzés]
166. Caspar Luyken, Péter apostol felszabadítása, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 253x197mm.
167. Caspar Luyken, Hitetlen Tamás, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x199mm.
168. Caspar Luyken, Noli me tangere, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 259x198mm.
169. Caspar Luyken, Jézus feltámadása, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x198mm.
170. Caspar Luyken, Jézus a Gecsemáné kertben, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x197mm.
171. Caspar Luyken, Jézus Márta és Mária otthonában, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 263x194mm.
172. Caspar Luyken, Lázár feltámadása, id. Christoph Weigel utánnyomása, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 256x197mm.

173. Caspar Luyken, Szent István megkövezése, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 256x198mm.
174. Caspar Luyken, Jézus és a fiatal gazdag ember, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x199mm.
175. Caspar Luyken, Jézus megáldja a gyermekeket, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 257x198mm.
176. Caspar Luyken, Jézus meggyógyítja a kánaáni asszony lányát, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x199mm.
177. Caspar Luyken, Jézus meggyógyítja Jerikó közelében a vak embert, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 257x200 mm.
178. Caspar Luyken, Szent Fülöp apostol megkereszteli az etióp eunuchot, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x199mm.
179. Ismeretlen német metsző, Baltazár ünnepe, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1708/12, 266x198mm.
180. Jeremias Gottlob Rugendas, Saul halála, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k. 266x193mm. Rugendas 1740-es években Pozsonyban is dolgozott. [Saját megjegyzés.]
181. Ismeretlen német metsző, Tóbiás és Rafael arkangyal, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1760, 266x195mm.
182. Caspar Luyken, A tekoai nő és Dávid király, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 264x194mm.
183. Caspar Luyken, Jonás a fa alatt ül, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x193mm.
184. Ismeretlen német metsző, Jónás és a cethal, Johann Georg Hertel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x195mm.
185. Caspar Luyken, Elizeus meggyógyítja a súnemi nőt, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 263x195mm.
186. Ismeretlen német metsző, Az oroszán megöl egy prófétát Júdeából, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1760, 265x192mm.
187. Ismeretlen francia [vagy németalföldi - saját megjegyzés] metsző, Sára Ábrahámnak adja Hágárt, Carle van Loo után, 1700k., 266x195.2mm.
188. Caspar Luyken, Heliodorus a templomban, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 265x194mm.
189. Ismeretlen német metsző, Jézus belép Jeruzsálembe, Johann Georg Hertel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 384x497mm.
190. Bernard Picart, Az áldozatok lemészárlása, 494x383mm.
191. Ismeretlen olasz metsző, Józsefet eladják a testvére (Silvestro Manaigo után), 384x495mm.

192. Ismeretlen francia metsző, Jézus meggyógyítja a sántát Betsabé medencéjénél (ifj. Jean Restout után), 497x384mm.
193. Caspar Luyken, Jób megöli Amasát, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 258x193mm.
194. Ismeretlen német metsző, Absalom halála, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1760, 264x195mm.
195. Jan Luyken, Keresztelő Szent János születésének angyali üdvözlete, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 256.2x196mm.
196. Caspar Luyken, A tíz szűz példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 259x199mm.
197. Caspar Luyken, A vak ember példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 263x199mm.
198. Caspar Luyken, A zsidóhúsvét szokása, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 240x190mm.
199. Caspar Luyken, Kornélius és az angyal, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 258x197mm.
200. Caspar Luyken, A tengerészek Jónást a tengerbe dobják, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 258x199mm.
201. Jan Luyken, A terméketlen fügefá példázata, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 258x199mm.
202. Caspar Luyken, Keresztelő Szent János lefejezése, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 256x197mm.
203. Caspar Luyken, A jó szamaritánus, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 260x205mm.
204. Caspar Luyken, Mózes és a rézkígyó, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 318x199mm.
205. Caspar Luyken, Lévi megtalálja az ő ágyasát, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 263x205mm.
206. Ismeretlen német metsző, Az eredendő bűn, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 266x196mm.
207. Ismeretlen francia metsző, Jákob és Lábán (ifj. Jean Restout után), 1769, 500x623mm.
208. Ismeretlen német metsző, Káin agyonüti Ábelt, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 266x198mm.
209. Ismeretlen német metsző, Az áradás, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 265x197mm.
210. Ismeretlen német metsző, Isten Noé családjával beszél az áradás után, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 265x197mm.

211. Ismeretlen német metsző, Nimród egy Babel tornyát ábrázoló metszet tanulmányoz, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 266x197mm.
212. Caspar Luyken, Ábrahám találkozása Melkisédekkel, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x197mm.
213. Caspar Luyken, Abimélek visszaadja Sárát Ábrahámnak, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 261x195mm.
214. Jakob Gottlieb Thelott, Ruth és Boáz, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 266x198mm.
215. Ismeretlen német metsző, Gedeón feláldozása, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 266x197mm.
216. Thomas Major, Tánc az aranyborjú körül (Francesco Moard után), 356x493mm.
217. Tomas Major, A templom megtisztítása a vétkektől (Francesco Moard után), 356x491mm.
218. Thomas Major, Káin agyonveri Ábelt (Francesco Moard után), 356x493mm.
219. Thomas Major, A jó pásztor példázata (Francesco Moard után), 357x493mm.
220. Thomas Major, Dávid és Betsabé (Francesco Moard után), 352x492mm.
221. Ismeretlen német metsző, Izsák feláldozása, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 267x197mm.
222. Ismeretlen német metsző, Ézsau eladja elsőszülötti jogát egytál lencséért, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 267x197mm.
223. Ismeretlen német metsző, Illést a hollók táplálják (id. Franz Sigrist után) Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 267x197mm.
224. Caspar Luyken, Gedeón megszorítja a gyapjat, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 263x196mm.
225. Francesco Bartolozzi, Mózes megtalálása a Nílusnál (Giuseppe Zocchi után), 1758, Giuseppe Wagner utánnyomása, 445x328mm.
226. Francesco Bartolozzi, Rebeka és Eliezer a kútnál (Giuseppe Zocchi után), 1758, Giuseppe Wagner utánnyomása, 440x325mm.
227. Francesco Bartolozzi, Tóbiás visszaadja az apja látását (Giuseppe Zocchi után), 1758, Giuseppe Wagner utánnyomása, 446x446mm.
228. Francesco Bartolozzi, Mózes megvédi Réhuel lányait a pásztorral szemben (Giuseppe Zocchi után), 1758, Giuseppe Wagner utánnyomása, 447x327mm.
229. Ismeretlen német metsző, Jákob Ráhellal találkozik a kútnál, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 264x196mm.
230. Ismeretlen német metsző, Ádám és Éva kiűztetése a Paradicsomból, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 266x196mm.
231. Ismeretlen német metsző, Judit és Holofernész, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 267x199mm.

232. Ismeretlen német metsző, Judit és Holofernész (Gottfried Bernhard Göz után), Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1755k., 266x198mm.
233. Thomas Major, Az istenkáromló megkövezése (Francesco Moard után), 356x496mm.
234. Thomas Major, Az angyal visszaviszi az apjához Tóbiást (Francesco Moard után), 356x493mm.
235. Thomas Major, József és Potifár felesége (Francesco Moard után), 357x492mm.
236. Thomas Major, Krisztus megkísértése (Francesco Moard után), 357x493mm.
237. Thomas Major, Zsuzsanna és a vének (Francesco Moard után), 254x491mm.
238. Ismeretlen német metsző, Jákob megbirkózik az angyallal (id. Franz Sigrist után), Johann Georg Hertel utánnyomása, 262x196mm.
239. Ismeretlen német metsző, Jákob kibékülése Ézsauval, Johann Georg Hertel utánnyomása, 266x196mm.
240. Ismeretlen német metsző, Judit földhöz vágja Holofernészt, Johann Georg Hertel utánnyomása, 264x198mm.
241. Ismeretlen német metsző, Jáhel megöli Siserát, Johann Georg Hertel utánnyomása, 265x196mm.
242. Ismeretlen német metsző, József felfedi magát a testvérei előtt, Johann Georg Hertel utánnyomása, 265x197mm.
243. Caspar Luyken, József felfedi magát a testvérei előtt, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 268x197mm.
244. Caspar Luyken, József és Potifár felesége, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 262x195mm.
245. Caspar Luyken, József az álmát értelmezi, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x197mm.
246. Caspar Luyken, József a fáraó álmát értelmezi, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x196.5mm.
247. Caspar Luyken, József kabátja, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 268x197mm.
248. Caspar Luyken, Mózes és az égő csipkebokor, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 261x196mm.
249. Ismeretlen német metsző, Mózes megkapja a 10 parancsolatot, Johann Georg Hertel utánnyomása, 266x198mm.
250. Caspar Luyken, Vizitáció, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 257x198mm.
251. Ismeretlen német metsző, A főpapok megjósolják Heródesnek Jézus születését, Johann Georg Hertel utánnyomása, 265x196mm.
252. Caspar Luyken, Mózes kígyóvá változtatja a botját, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 263x193mm.

253. Caspar Luyken, Az ötödik csapás, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 262x190mm.
254. Caspar Luyken, Az első csapás, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 264x193mm.
255. Ismeretlen német metsző, Átkelés a Vörös tengeren, Johann Georg Hertel utánnyomása, 265x198mm.
256. Ismeretlen német metsző, Sába királynője meglátogatja Salamont, Johann Georg Hertel utánnyomása, 266x199mm.
257. Caspar Luyken, Mánóáh feláldozása, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 262x195mm.
258. Giovanni Volpato, Mózes feláldozása (Jacopo Amigoni után), Joseph Ridner utánnyomása, 1763, 392x505mm.
259. Fabio Berardi, Hágár és Izmael meglátja az Angyalt a vadonban, Joseph Wagner utánnyomása, 1760, 391x507mm.
260. Giovanni Volpato, Miután megváltak tőle, Rebeka Ábrahám szolgálóját követik, hogy Izsák feleségévé válljon (Jacopo Amigoni után), Joseph Ridner utánnyomása, 1763, 392x505mm.
261. Fabio Berardi, Sámuel próféta felkeni Sault, Joseph Wagner utánnyomása, 1760, 395x504mm.
262. Ismeretlen német metsző, Salamon ítélete, Johann Georg Hertel utánnyomása, 267x197mm.
263. Ismeretlen német metsző, Mózes és csodatévő víz (id. Franz Sigrist után), Johann Georg Hertel utánnyomása, 1760k., 265x195mm.
264. Caspar Luyken, Mózes lemészárolja az egyiptomiakat, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 259x194mm.
265. Caspar Luyken, Az angyal mannát és vizet hoz agyagkorsóban Eléziusnak, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 263x194mm.
266. Francesco Bartolozzi, Dávid és Abigél (Jacopo Amigoni), Giuseppe Wagner utánnyomása, 527x331mm.
267. Francesco Bartolozzi, Lót és gyermekei (Jacopo Amigoni), Giuseppe Wagner utánnyomása, 446x328mm.
268. Francesco Bartolozzi, Ábrahám elküldi Ismaelt és Hágárt (Giuseppe Zocchi után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 446x328mm.
269. Francesco Bartolozzi, Józsefet eladják a testvérei (Giuseppe Zocchi után), Giuseppe Wagner utánnyomása, 450x327mm.
270. Ismeretlen német metsző, Mózes és rézkigyó, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg 1760k., 262x197mm.
271. Caspar Luyken, Rabigába döntés Egyiptomban, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 264x193mm.

272. Ismeretlen német metsző, Bálám számar, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg 1760k., 265x195mm.
273. Caspar Luyken, Joshua meglátja az angyalt, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 267x197mm.
274. Caspar Luyken, Gedeón feláldozása, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 383x499 mm.
275. Fabio Berardi, Júda és Támár, Joseph Wagner utánnyomása, 1760, 385x490mm.
276. Giovanni Volpato, Lábán a képeit keresi Jákobbal és Ráhellal (Jacopo Amigoni után), Joseph Ridner utánnyomása, 1763, 392x505mm.
277. Fabio Berardi, Izsák megáldja Jákobot, Joseph Wagner utánnyomása, 1760, 396x502mm.
278. Ismeretlen német metsző, Elizeus feláldozása, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1760k., 263x194mm.
279. Ismeretlen német metsző, Mózes összetöri a kőtáblákat, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1760k., 262x193mm.
280. Caspar Luyken, Eli halála, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 383x499mm.
281. Caspar Luyken, Sámson halála és a filiszteusok megbüntetése, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 383x499mm.
282. Ismeretlen német metsző, Delila levágja Sámson haját, Johann Georg Hertel utánnyomása, Augsburg, 1760k., 263x195mm.
283. Caspar Luyken, Sámson kitör Delila kötélékéből, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 265x193mm.
284. Caspar Luyken, Sámson és a gázai híd, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x197mm.
285. Caspar Luyken, Sámson a filiszteusok ezreit öli meg egy szamar álkapcsával, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 269x198mm.
286. Caspar Luyken, Sámson végez az orozlással, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 262x197mm.
287. Caspar Luyken, Káléb és Joshua visszatér Kánaán földjéről, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 266x197mm.
288. Caspar Luyken, Lót és lányai elmenekülnek Szodomából, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x202mm.
289. Caspar Luyken, A tizedik csapás: az elsőszülöttek halála, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 314x197mm.
290. Caspar Luyken, Ábrahámot meglátogatja az Isten, id. Christoph Weigel utánnyomása, Nürnberg, 1708/12, 255x202mm.

Képmelléklet

1. Weitenhoff palota, főkabinet

2. Weitenhoff kabinet, átmenet a két kabinet között

3. Mellékkabinet

4. Fotó a főkabinetről, 1920-as évek. Forrás: KAT.

5. Jan DAVID, Veridicus Christianus, *Antverpiae*, Ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum, 1601, 1v.

6. Mária Krisztina önarcképe, Johann Casper Heilmann metszete után, 1765.

PETRÓCZI ÉVA

*Hit és pedagógia Szőnyi Nagy István
„Magyar Oskolá”-jában*

Szőnyi Nagy Istvánnal, ezzel a több szempontból is „koronás mártír”-ral először *Buborék grátián – Egy rejtőzködő költő a XVII. századból* című tanulmányomban foglalkoztam.¹

A hányatott sorsú prédikátor-író *Magyar Oskolá*-járól, erről a korát megelőző ábécéskönyvről, amely a hangoztató, a mnemotechnikai módszert alkalmazta, abban az írásomban még csak vázlatosan szóltam, a Lelkiségtörténeti Műhely jelen konferenciájának tematikája azonban egykori mulasztásaim pótlására ösztönzött. Ráadásul, mint a tanításnak holtig elkötelezett emberhez, ez a kérdéskör is legalább olyan közel áll hozzám, mint korábbi, Szőnyi Nagy Istvánhoz kötődő írásom fő témája, a prédikátor, író és pedagógus nyelvezetének költőisége!

Mielőtt azonban néhány részletkérdésre rátérnénk, ejtsünk legalább néhány szót arról, milyen sajátos pályabér jutott hősünknek azért, mert a lelkipásztori munka mellé a tanítóit (lévitait!) is következetesen vállalni igyekezett. Sorsa, ha nem is toroklott olyan végzetes betegségbe és korai halálba, mint Hollandiát járt barátjáié, s e művének 1695-ös, önzetlen kinyomtatójáié, Tótfalusi Kis Miklósé, mégis az ő „fene fátum”-ának kísérteties mása, ha úgy tetszik, nyitánya mindaz, ami vele történt.

Ahogy Sipos Gábor tanulmányában olvashatjuk, amely egyben kettejük baráti, keresztyén küzdőtársi szövetségét is hangsúlyozza:

Nagy István bizonyítatlan pletykák nyomán történt jogsértő eltávolítása [...] mintegy előképe annak a méltatlan bánásmódnak, amelyben a kolozsvári papok és professzorok Misztótfalusi Kis Miklóst részesítették. A páratlan könyvművész nem sokkal Szőnyi után telepedett le a kincses városban, és az 1694-ben kicserélődött lelkészi karban csupán a külső (a hóstáti!) templom prédikátorában található eszmetársra, nem kizárt, hogy Kis Miklós írásban is többször kifejtett anyanyelvű iskoláztatási programja lelkesítette föl az erre

¹ PETRÓCZI ÉVA, „Buborék grátián”: *Egy rejtőzködő költő a XVII. századból* = P. É., *Puritánia*, Bp., Universitas, 2006 (*Historia litteraria*, 20), 144–158.

fogékony Szőnyi Nagyt a hóstáti gyermek- és felnőttoktatás megvalósítására és a *Magyar Oskola* megírására.²

Mindketten azért bűnhődtek tehát, mert egy, a korabeli Erdély református egyházi fennhatóságának szemében nem rokonszenves, multidiszciplináris életmodell előharcosai voltak. A vasmíves, aki egyben tudós és tudatos nyelvművelő, s a lelkész, aki házról házra járva betűvetést, olvasást tanít – meglehetősen zavart keltő jelenség lehetett.

A Szőnyi Nagy rehabilitálása érdekében született publikációk közül most elsőként id. Nagy Gézát idézzük. Ő e szavakkal kezdi a *Magyar Oskola*-ra vonatkozó bekezdést, mondandóját e rendhagyó „hitéleti ábécéskönyv” előszavának néhány gondolatával megtámoogatva:

A könyvecske olvasási anyaga az Úri imádság, az Apostoli hitvallás és a Tízparancsolat. Tehát a cél Krisztus útjainak megismerése, s a vele való öntudatos kapcsolat, az *eleven keresztyénség*. *Az írni-olvasni tudó ember a templomban együtt mondja a szép ditséreteket a szentekkel: soha magát meg nem unnya; vészi a Bibliáját, s valamennyit akar, annyit beszélget Mosessel, Dáviddal, akármelyikkel a próféták és apostolok közül, sőt magával Istennel és az Úr Christussal.*³

Alig egy évvel vagyunk az *Oskola* megjelenése, s az első Szőnyi Nagy István tanítványok – köztük cigányok! olvasáshoz szelídítése után, amikor a konzervatív ifj. Batai György kezdeményezésére hadjárat indul a kolozsvári külváros papja ellen, olyan képtelen vádakkal, mint – többek között – egy szolgálólánnyal folytatott szerelmi viszony. Megrendítően szép az a levél, amelyet a hálás hóstáti hívek intéztek a Főkonzisztóriumhoz, szeretett papjuk védelmében:

Ha bemegyünk és kijövünk, nincsen egyéb szájunkban édes ártatlan szenvedő, elevenen eltemetett Atyánknak (t.i. Szőnyi Nagynak!) méltatlanságán való keserű panasznál, ártatlanságán való szánakozó sóhajtásnál, sőt ugyan visszatettkik templomunk is, mindenkor emlékeztvén hűséges szolgálattárul, amely miatt még a fényes nap is sötétben hagyott minket, mivel leakaszották az ég-

² SIPOS Gábor, *Szőnyi Nagy István apológiája: A kolozsvári reformátusság az 1690-es években = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 540.

³ Idézi: NAGY Géza, *Szőnyi Nagy István, a pedagógus lelkipásztor*, Református Szemle, 1997/3, 210.

rül egyik ragyogó szövetnekünk és lámpásunkat, már az idegen is nevet bennünket.⁴

Végül pedig idézzük ebből a részben Szőnyi Nagy István emlékezete-tematikájú 1997/3-as Református Szemléből a periratokra rábukkanó történész-levéltáros, Sipos Gábor gondolatait:

A periratok közül messzire kiemelkedik a kolozsvári hóstátbéli eklézsia 1696 késő tavaszán kelt védelmező irata. Mondanivalója, megformáltsága, emelkedett stílusa, barokkosan halmozott jelzői révén párját ritkítja a korabeli egyházi hivatalos írásbeliség aktái között. Írója szinte próféta hevülettel kél a méltatlanul vádolt szeretett lelkipásztor, Szőnyi Nagy István védelmére, s miközben érdemét kellő részletességgel, s érzékletes jelzőkkel meghintve bekezdéseken keresztül taglalja, szinte észrevétlenül kerekedik ki sorai közül a jó prédikátor mintaképe.⁵

E szomorú és napjainkban is előforduló egyházi „konceptiós per” hátterét kutatva egy csaknem száz évvel az eset előtt keletkezett cikkely jutott az eszembe, a gönci zsinat 1566. január 23-án jóváhagyott anyagából: „Senki se kaparintsa el munkatársának tisztségét, bérét, azaz senki se legyen egyszerre lelkipásztor, diakónus, iskolarektor, amikor hivatalársakat találni lehet.”⁶

Ma, amikor a Magyarországi Református Egyházban, de nyilván más történelmi egyházunkban is számtalan, utólagos pedagógiai végzettségre kötelezett, eredetileg csak papként szolgáló iskolaigazgatóról tudunk, s a vallásoktatáshoz is pedagógiai jogosítvány kell, meghökkenünk e cikkely teljes értelmetlenségén. Különösen egy olyan ember esetében, aki ezt a többletmunkát nem haszonért, nem plusz bérezésért, hanem szeretetszolgálatként vállalta!

Ezzel a szűklátókörű felfogással szöges ellentétben áll a *Magyar Oskola* egyik műfaji és módszertani elődje, a Comenius sárospataki időszakában keletkezett *Artificii legendi et scribendi Tirocinium*, amelyben többek között e sorok olvashatók:

⁴ Idézi: AMBRUS Ibolya, *Szőnyi Nagy István 1696. évi pere*, Református Szemle, 1997/3, 214.

⁵ SIPOS Gábor, *Szőnyi Nagy Istvánról*, Református Szemle, 1997/3, 205.

⁶ DEBRECZENI ÉMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyházak története*, ford. BOTOS Péter, kiad. DIENES Dénes, KOVÁCS Józsefné et al, Sárospatak, 2009, 104.

Kik tanítsák a betűvetés alapjaira az elemi ismereteket tanuló kisgyerekeket? Nyilvános iskolákban a nyilvános tanítók, de taníthatják [...] a kántor vagy a sekrestyés, továbbá magánszemélyek.⁷

Mivel pedig Szőnyi Nagy 1654-es debreceni beiratkozását követően hamarosan pataki diák lett, feltétlenül a kezébe kellett kerülnie Comenius ugyancsak ebben az évben, ugyanitt befejezett írás-olvasás módszertani könyvének. Megnyilvánul ez saját, 41 évvel későbbi saját könyve metodikai és spirituális sajátosságaiban: a szótagoló olvasástanítás követésétől egészen a *Miatyánkig* és a *Hiszkekegyig* terjedő, szakrális tartalmú olvasási gyakorlatokig. A két könyvet egymás mellett olvasni: minden tanításnak elkötelezett ember számára mindmáig erőt adó élmény. Sokat emlegetjük a *respublica litteraria* napjainkra sokszor már szép ábránddá foszló fogalmát, de legalább a hívő pedagógusok köztársaságát ilyenkor eleven valóságként élhetjük meg! Mindazonáltal, Szathmári István egyébként nagyon jelentős művében, a *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*ben csak Apáczai Csere Jánost és Tótfalusi Kis Miklós *Rationatióját* említi, mint Szőnyi Nagy művének előképeit, Comenius könyvét nem.⁸

Örvendetes ellenben, hogy – bár határozottan „comeniusi modellt” nem említ – a Pukánszky–Németh-féle *Neveléstörténet*ben már szó esik róla és Szőnyi Nagyról, mint a ma ismeretes hangoztatási módszer előfutáiról: „Comeniushoz hasonlóan elvetette az ősi sillabizáló módszert a kolozsvári prédikátor, Szőnyi Nagy István.”⁹

Szőnyi Nagy e munkája voltaképpen nehezen idézhető, mert a szöveg természete, a részekre bontott olvasástanítási instrukciók mozaikja nem összefüggő szöveg. Következzék tehát először néhány, a szerző szándékait megvilágító mondat, Szőnyi Nagy István barátja és küzdőtársa, Tótfalusi Kis Miklós zsolnári kiadás-előszavából, amely kilenc évvel a *Magyar Oskola* előtt, 1686-ban jelent meg:

Nem céлом nékem, hogy a deákságtól valakit idegenítsek, hanem hogy akik az oskolából teljességgel kimaradtak, azokat odaigazítsam annak avagy csak legkisebb gyümölcséből való részvételre. Mely – mégis mondom – bizonyára nem kicsiny volna, mert úgy mi is elérhetnők azt a jót, hogy köztünk mindenek az Isten beszédét és egyéb jó könyveket a magok nyelveken ol-

⁷ Johannes Amos COMENIUS, *Az írás és olvasás alapelemei = Comenius és a magyar iskola*, ford. BOLLÓK János, Sárospatak, 1999 (Bibliotheca Comeniana, VII), 27.

⁸ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémia, 1968, 372–373.

⁹ PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH ANDRÁS, *Neveléstörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. Ebben a 6.5 fejezet: *A protestáns iskolák helyzete a XVII. század végén*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/06.05.html>. (Az utolsó letöltés ideje: 2018. 07. 27.)

vashatván, egyéb hasznok felett a vallás dolgaiban világosodhatnának, és a könyveknek segítségével után Istent mind magános, mind közönséges helyeken könyörgések, s éneklések által tisztelhetnék.¹⁰

Szőnyi Nagy István olvasásra tanító könyvecskéje és az elavult „betűztetés” elleni módszere, örvendetes módon, nem maradt református belügy. Kitűnik ez többek között az *Evangélikus Egyház és Iskola* 1884. június 7-én megjelent számából,¹¹ amelyben Papp József nagy tisztelettel, megbecsüléssel és alapossággal ismerteti e művet, s ha expressis verbis nem is mondja ki annak a közvetlen módszertankönyv mellett közvetett, de erőteljes hittankönyv jellegét, mégis erre a 16 számozatlan lapra jellemző állandó kettősségre hívja fel a figyelmet, amikor éppen a „paradicsomban”-t, tehát egy bibliai kifejezés betűző-sillabizáló módjának hiábavalóságát, s a reformnak számítót, Szőnyi Nagy-féle szótagoló módszer hasznosságát emeli ki. Bölcsen is teszi ezt, hiszen a *Magyar Oskola* minden lapján végigvonul ez az olvasástanítás közben is erőteljes katekizáló szándék.

Ha már az imént Szőnyi Nagy könyvecskéjének szuprakonfessionális elfogadottságát említettük, akkor itt, egy katolikus tudományos műhelyben feltétlenül meg kell emlékeznünk Pap Mózes valamivel későbbi, ezt az egészséges felekezetteliséget példásan képviselő cikkéről, amely a *Katolicizmus és protestantizmus a népnevelés szempontjából* címet viseli. Ebben a szerző nem csupán Szőnyi Nagyról ír, hanem egy olyan kijelentést is tesz, amely minden tanítói hivatástudattal megáldott papról szól:

A protestánsok is, hasonlóan a r. katolikusokhoz, iskoláikat templomaik előcsarnokául tekintették, mely hivatva van a gyermekeket korán buzgó valóságban és jó erkölcsben nevelni. Miként a katolikus plébánia iskolákban, úgy a protestánsokéban is kezdetben papok tanítottak. De már az első zsinatok eltöltik a papokat a tanítástól [...] ¹²

Nézzük meg ezek után, hogyan igyekezett a *Magyar Oskola* valóban a „templom előcsarnoka” kifejezéshez méltóan tanítani az olvasás tudományát mindjárt az első oldalon, mintaszerű módon, amikor szerzőnk ilyen beköszöntőt írt:

¹⁰ TÓTHFALUSI KIS Miklós, *Az olvasásnak tudásáért ... (A Zsoltárok előszava, 1686.)* = JAKÓ Zsigmond, *Erdélyi Jéniks: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, Bukarest, Kriterion, 1974, 86.

¹¹ PAPP József, *Az írás- és olvasástanítás módszerének kifejlődése, tekintettel hazánkra, II: Evangélikus Egyház és Iskola*, szerk. TRSZTYÉNSZKY Ferenc, Pozsony, 1884. június 7, 186.

¹² PAP Mózes, *Katolicizmus és protestantizmus a népnevelés szempontjából*, Keresztyén Magvető, 1901/2, 36. évf. 2. füzet, 82.

Édes Atyámfia, ki ezt olvasod, s mindnyájan, kiket az Isten háza szerelmének tüze világosít, melegít, hogy a' nálatok lévő kegyelemnek lángja legyen az Írás-olvasatlan együgyűeknek melegítésekre és világosításokra, ha kiváltképpen az Írás-olvasásnak kegyelmét nyereségre való tálentomúl bízta Isten te reád; hogy a'mint Te mástól vetted, te-is viszont tartozzál másokat-is tanítással azon drága kintsre igazítani.¹³

Az írás, olvasás tudományának továbbadása, azaz általában a tanítás mint kegyelmi ajándék megosztása embertársainkkal: tiszta és megrendítő pedagógiai credo. Olyan hitvallás, amelynek napjaink felekezeti háttérű tanintézményeiben – az óvodától az egyetemig – tanügyi vezérigévé kell, azaz sok esetben csak kellene lennie. A pontokba szedett szerzői szándéknyilatkozat világossá teszi, hogy Szőnyi Nagy az írás, olvasás tudományát – bár „világi” dolog is – mégis elsősorban Istentől valónak tekinti, s így annak tanítását, tanulását egy igazi lelki tanítóhoz méltóan fogja fel:

IV: A' Tanítónak elméjét kell, tanítástól idegenítő és abban megtompító 's késleltető bojtorjános *praejudiciumokból* megszabadítván elkészíteni. Az áts elsőben a' görtsöktől megbárdollya 's gyalúllyá gerendáját, 's azután építi a' házat. A' kovás elsőben megmelegíti a' vasát, 's úgy hajttya 's formállyá lántzát. Az Ötves megtisztítja aranyát, 's úgy mivel drága munkát. A' jól megkálpált szőlő terem édes mustot. Készítsd-el jól a' Tanúlónak elméjét, 's megnyerted munkádnak felét.¹⁴

Ami a korban elég szokatlan és rendkívül rokonszenves: Szőnyi Nagy István nem a kiváltságos kevesekkel akarja megosztani az írás-olvasás ajándékát. Előljáró beszédében külön kiemeli a „némelly Czigányok” ebbéli képességeit, s azt is, hogy az írott, olvasott szó világa nem a férfiak privilégiuma, hiszen „Filep Evagyélista négy szép leányi jó írás olvasók vóltanak [...]”¹⁵

A számos nyelvtörténész által elemzett módszer és hangtani részletek további boncolgatása nem a jelen dolgozat feladata, annak bemutatása viszont annál inkább, hogy a hitéleti vonatkozások kicsiny könyvének „csontvázát”, szilárd alapját képezik, s még magukat a gyakorlati részleteket is erre építi fel. Szövegéből egyértelmű, hogy a szent tartalmak közvetítését érzi az olvasástanító első számú feladatának, s így a szekuláris irodalom mégoly értékes, klasszikus szerzőire, műveire sem

¹³ SZŐNYI NAGY István, *Magyar Oskola* = TOLDY Ferenc, *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tésitsig*, Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1866, 587.

¹⁴ *Uo.*, 588.

¹⁵ *Uo.*, 588, 589.

tesz utalást, kizárólag a *Könyvek Könyvére*. Vagyis: olyan alkalmi pedagógus ő, aki nem az enciklopédikus gondolkodás, hanem a kizárólagos biblicitás embere.¹⁶

A magán- és mássalhangzók, s a szótagolás tudományának elméleti bemutatása után – épp úgy, mint korábban Tótfalusi Kis Miklós – az *Úri imádság, az Apostoli hitvallás* és a *Tízparancsolat* szótagoló leírását kínálja fel keresztyén diákokhoz méltó gyakorló szövegekként, ékes gyakorlati példákként. Ez természetesen nem könnyű feladat a későbbi generációk szemével nézve, akik (mint például mi, az ötvenes évek szülöttei!) az „Ot-tó ü-tött, ta-lált ö-töt”-ön és hasonló, kevésbé magasztos példamondatokon nevelkedtünk.

Toldy Ferenc, *A magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig* című, mindmáig meghatározó jelentőségű mű szerkesztője jelzi, hogy a valószínűleg egyetlen fennmaradt példány közlése Lugossy Jenő akadémiai tagnak köszönhető. Toldy – joggal – fontosnak tartja az alcímet is: „Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősebbeket, irás olvasásra XII. órák alatt meg taníthatja.”¹⁷

Igaz ugyan, hogy a betűk és hangzók tanítását Szőnyi Nagy éppen tizenkét órára osztotta fel, az azonban nehezen képzelhető el, hogy célközönsége az „idősebb emberek” ennyi idő alatt írásra, olvasásra késszé válhattak, hiszen csak napi tevékenységüket, feladataikat követően gyürkőzhetek neki a tanulásnak. Munkájának értékét ez azonban egyáltalán nem csökkenti.

Ezek után egy kérdéssel vagyunk még adósok, annak felderítésével, hogy a Sárospatakon magába szívott Comenius-hatás, illetve Tótfalusi Kis Miklós nyilvánvaló katalizátor szerepe mellett 1666-os utrechti és 1667-es groeningeni peregrinációs időszakában lehetett-e Szőnyi Nagynak olyan meghatározó jelentőségű és nagyhatású holland mestere, aki érdeklődését a lelkészit mintegy „megfejlő” tanítói hivatás útjára vezethette?

Leginkább talán az 1676-ban elhunyt Gisbertus Voetius hatását sejthetjük itt, aki 1642-ben, az Utrechti Egyetem rektoraként rábeszélte az egyetem szenátusát a karteziánus filozófia nyilvános megtagadására, a skolasztikus és ortodox kálvinista gondolkodás jegyében. Igaz ugyan, hogy Szőnyi Nagy csak 24 évvel e Voetius–Descartes-„összecsapás” után lett utrechti vendéghallgató, Voetius mindenben hitkereső magatartása azonban még ekkor is javában uralta a nevezetes holland egyetem szellemi életét.¹⁸ Igaz ugyan továbbá, hogy Voetius egyik legbuzgóbb követője, Johannes Hornbeck 1666-ban, Szőnyi Nagy beiratkozásának idején már rég

¹⁶ *Uo.*, 590.

¹⁷ TOLDY, *i. m.*, TOLDY Ferenc előszava, XIV. cikkely.

¹⁸ *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers, article on René Descartes*, ed. Wiep VAN BUNGE et al, Bristol, Thoemmes Press, 2003, 254–260.

nem Utrechtben, hanem Leidenben tanított, s 1666. augusztus 23-án már meg is halt, de az Utrechtben oly sokáig erős „voetiusi irány” részben neki köszönhetően, még a 17. század második felében is erősen jellemző volt erre az egyetemre.

Ami pedig a Szőnyi Nagy Istvánt ért groeningeni hatásokat illeti: ott Ublo Emmius, az első, 1614-ben beiktatott rektor, történész volt ugyan, de olyan historikus, aki Péter apostol első levele alapján állva, egyértelműen a hit mellé ragasztott tudás embere volt,¹⁹ vagyis azé a keresztyén munkahipotézisé és gyakorlaté, amely Szőnyi Nagy István *Magyar Oskoláját*, a maga 16 lapos, tehát meglehetősen szerény terjedelmével is becsessé, s számos kérdésben mindmáig követendővé teszi számunkra.

¹⁹ Róla és a groeningeni Egyetemről bővebben: ww.rug.nl/news-and-events/video/archive/for-infinity/Ublo-Emmius. (Az utolsó letöltés ideje: 2018. 07. 27.)

SZÁDOCZKI VERA

*Vallásra nevelés a jezsuita poétikaoktatásban**

A jezsuita rend mindig törekedett működése során arra, hogy az iskoláikban tanuló növendékeket hithű katolikusokká nevelje. Ezt elsősorban nem – mai szóval élve – hittanórák keretében próbálta megvalósítani. Ha megnézzük a 18. századi jezsuita gimnáziumok tanrendjét, melyet a *Ratio studiorum*, majd 1735-től az *Instructio privata* című dokumentum szabályozott központilag, azt láthatjuk, hogy ez csupán elenyésző hányada volt a tanítási óráknak: szombat délutánonként fél órát magyarázták a diákoknak a katekézist mind az alsóbb, mind a felső osztályokban.¹ Azt, hogy a tanulók vallásossá váljanak, sokkal inkább példamutatással, közös szentmisékkal, imádságokkal, diáktársulatok szervezésével kívánták elérni – és ezt a sort még bőven lehetne folytatni. A hétköznapi élet minden eseményét ennek rendelték alá. Kézenfekvő lehetőségnek tűnik mindennek fényében, hogy a költészet oktatását is ennek szolgálatába állítsák. Miközben a poétika szabályszerűségeit, a versírás mikéntjét és a tiszta latin nyelvet és stílust is elsajátítják, vallásos, istenes, Máriához és szentekhez fohászkodó versek íratásával mélyülhet a tanulók hite. 17. századi jezsuita költők műveit vizsgálva valóban úgy tűnik, hogy mindez nem alaptalan feltételezés, akár európai, akár hazai példákat nézünk. A nevesebbek közül a németalföldi Sidronius Hosschius, Guilielmus Becanus, Jacobus Wallius vagy a lengyel Matthias Casimirus Sarbievius érdemel szót. Versesköteteikben az alkalmi költemények mellett szép számmal találunk istenes vagy Máriához, szentekhez címzett verseket, sőt kötetekben teljes fejezeteket. Hogy csak egy példát említsek, Hosschius az *Elegiarum libri sex* című gyűjteményéből egy könyvnyi elégia a keresztfán függő Jézushoz szól, egy pedig Szent Péter siralmairól.²

De a 18. század közepe felé valami megváltozott. Erre a változásra már Tarnai Andor is felhívta a figyelmet a múlt század közepén. Ezt ő úgy fogalmazta

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ *Instructio privata, seu typus cursus annui*, Tyrnaviae, typis Academicis, per Leopoldum Berger, 1735, 28, 32, 266, 267, 269, 273, 274; MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981, 464–465.

² Sidronius HOSSCHIUS, *Elegiarum libri sex*, Bruxellae, 1649: *Liber IV. Elegiae de Christo patiente, Liber V. Lacrymae S. Petri.* (*A szenvedő Krisztusról. Szent Péter siralmai: Sidronius Hosschius elégiai Baróti Szabó Dávid fordítása*, s. a. r. és előszó HUBERT Ildikó, Bp., Napkút, 2012.)

meg *A magyar irodalom történetében*,³ hogy „a jezsuitizmus a 18. század derekán rákényszerült a tudomány és kultúra világi irányú fejlesztésére”.⁴ Ez a változás érintette a filozófiai gondolkodást, a természettudományos felfedezésekhez való hozzáállást, és természetesen az iskolarendszert is. Mindez egyrészt központi-kormányzati nyomásra történt, másrészt viszont a társadalmi elvárásoknak való megfelelés is közrejátszott benne.

De mit jelent mindez a költészetoktatás szempontjából? Nagyon egyszerűen megfogalmazva annyit, hogy változott a versek témája, vagy legalábbis a vallásos-nem vallásos költemények aránya. Jelen tanulmány ezt a jelenséget járja jobban körül.

Először is vizsgáljuk meg azt, mik voltak a poétikaoktatás fő színterei a jezsuita iskolarendszerben! Két ilyen színtérről beszélhetünk, egyrészt a gimnázium ötödik, azaz poéta osztályáról, másrészt a repetensképzőről.⁵ Sok hasonlóság, de sok lényegi különbség is van a kettő között. A gimnázium fő feladata a tanulók latintudásának tökéletessé tétele volt, arra törekedtek, hogy a diákok kitűnően értsenek, beszéljenek és írjanak latinul, majd az ötödik osztályban verseljenek, a hatodikban pedig szónokoljanak. A poétikaképzéssel azt akarták elérni, hogy a tanuló bármiről tudjon verses formában írni, ha a szükség azt kívánja. Ilyen alkalom lehetett az iskolás évek alatt a főúr vagy a püspök látogatása, későbbiekben pedig a gratuláció kifejezése esküvő, keresztelő vagy kinevezés alkalmából, vagy részvétnyilvánítás halálesetkor. Poétaosztályos versgyűjtemény Kolozsvárról maradt ránk *Elegiae Poetarum 1766–1773*⁶ címmel, ráadásul nem is a gimnáziumból, hanem a nemesi konviktusban lakó poétaosztályos növendékektől. Ez a tény újabb adalékokat szolgáltat a nevelés színtereihez. A Convictus Nobilium a nemesi származású diákok

³ TARNAI Andor, *A laicizálódó egyházi értelmiség = A magyar irodalom története 1600–1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 551–559.

⁴ *Uo.*, 551.

⁵ A teljes képhez hozzátartozik, hogy a metrikai és egyéb verselési alapismereteket már a syntaxis évfolyamon elkezdték megismertetni a diákokkal. Vö. *Instructio privata...*, i. m., 166, 168.

⁶ *Elegiae Poetarum 1766–1773*, Kolozsvár, Akadémia Könyvtár, Msc. 525.

Az előzéklapon kézírással: „Ezt a könyvet Dr. Büchler Pál marosvásárhelyi főgimn. tudós tanára hozta napfényre a mvhlyi plébániai könyvtár rendezésekor, fel is dolgozta, mely munkálatra vonatkozó jegyzetei ezentúl a könyvtár mellékleteit képezik.

A könyv eredetileg a kolozsvári Jézustársasági akadémiáé volt. S miután „res clamat ad dominum”, menjen vissza, ahová való! – az erdélyi egyházmegyei kolozsvári (piarista) főgimnázium könyvtárának állományába...

Marosvásárhely, 1946. okt.

Jaross Béla
prelátus, apátfőesperes”

internátusa volt, ahol néhány szegény tanuló is lakhatott szolgálatért cserébe, vagy alapítvány támogatásával. A konviktusban külön disputációkat, ismétléseket tartottak a gimnazistáknak (illetve önképzőköröket az akadémistáknak).⁷ A poétaosztályos bentlakóknak minden bizonnyal költészettani ismétléseket tarthattak, vagy még jobban leszűkítve elégiáírás-gyakorlatokat, erről árulkodik a kézirat. Ez a szabályzat szerint az iskolában nem (vagy legalábbis nem mindenki számára) volt kötelező feladat, mivel kötött formában írni nehéz és sokak képességét meghaladja, és ezen az évfolyamon elsődleges cél a retorikai tanulmányok előkészítése. Nem kell erőltetni például verses levelek írását, ha diákok közül sokan nem képesek erre. A jobbak magánszorgalomból írhatnak egy-egy elégiát, amelyeknek tárgyát a professzor adja meg, illetve megszabja a vers főbb vonásait.⁸

A kolozsvári kézírásos versgyűjtemény 420 lapon hetvenhét költeményt tartalmaz, hetvenhét diáktól, és további két személyre és versére történik utalás a kötet indexében, de ezeket valamilyen oknál fogva kitépték. Magyar, székely, román és szász nemes és nem nemes tanulók munkái ezek, akik mindannyian a nemesi konviktusban laktak, és a poétaosztály növendékei voltak a gimnáziumban. Mindenki saját kezűleg írhatta be versét, valószínűleg jutalomképpen. Maga a kötet címlap nélküli, sok csonkítással és benne sok-sok hibával. Hét év terméke az 5397 disztichon. Irodalmi értéke csak kevés versnek van, iskolások első próbálkozásai ezek, annál nagyobb a művelődés- és oktatástörténeti jelentőségük. Megmutatják, milyen feladataik voltak a poétáknak, betekintést engednek a nemesi konviktus működésébe, sok adatot szolgáltatnak a Kolozsvárra járó diákok nemzetiségi összetételéről, a nemesek–nem nemesek arányáról.

E 77 elégiából tizenegyről mondhatjuk el, hogy vallásos vers.⁹ Olvashatunk Heródes vérengzéséről a betlehemi kisdedek között. A poéta az istenek (Iuppiter,

⁷ VARGA Júlia, *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia halgatósága 1641–1773 (1784)*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottsága, ELTE Levéltár, 2007, 35–38.

⁸ *Instructio privata...*, i. m., 224.

⁹ Michael VOJTERSICHTZ, *Elegia qua describitur res horrenda ab Herode in innocentes*, 39–43.

Stephanus APOR, *Elegia qua Poeta reprehendit vitia Iuvenum et hortatur ad virtutes Aloisianas*, 83–86.

Johannes TARTLER, *Elegia qua describitur Almae Dei Matris in Caelum assumptae triumphus Claudiopolitanus*, 201–207.

Josephus CSEREI, *Elegia sive elegia epistolaris qua Sanctus Stephanus antequam Gyulam Avanculum oppugnatum iret, et probata illi defectione a Religione et fidelitate ad saniora reducere laborat*, 222–227.

Franciscus SZACSVAI, *Eucharisticon Deo pro constituta peculiari titulo Beata Virgine Patrona Hungarorum*, 232–238.

Antonius MIHÁLIK, *Elegia qua Poeta interpretatur lacrimas B. V. M. esse indices doloris quem eadem Virgo concepit quod 3 Huni apicitate fideique deficiant*, 239–242.

Phoebus, Apollo) segítségül hívása után hűen meséli el a bibliai történetet, lefestve Heródes félelmét és dühét, a háromkirályok ajándékait, a menekülést és az anyák könnyeit. Olvashatunk néhány szentről/szenthez szólót. Magyar szentek közül Szent István királyról emlékeznek meg a konviktusban. A poéta első szentünk nevében írja levelét, aki hadat indított nagybátyja, Gyula ellen hűtlensége és vallási különbségeik miatt, és megpróbálja jobb belátásra bírni őt. Az epistola kezdetén és végén jól érződik az iskolában gyakorolt levélstílus.¹⁰ Megemlékeznek Szent Orsolya haláláról és Szent Elekről, ahogy búcsút vesz jegyesétől és elvonul a világtól. Szent János apostoltól a költő Jézus és Mária iránti szeretetet kér. Természetesen nem feledkeznek el a Szűzanyáról sem. Megverselik könnyeit, amelyeket azért ontott, mert a magyarok elpártoltak a jámborságtól; megköszönik neki, hogy mindig Magyarország és Erdély védelmezője volt; hálát adnak Istennek, amiért a Szűzanya megkapta a Magyarok Pátrónája címet. Az iskolás stílusú versek vallásosságuk ellenére többször mitológiával átitatottak. Kevésbé alkalomhoz kötöttek, inkább az érződik rajtuk, hogy olyan témát választottak a diákoknak, melyeket jól ismertek, hogy a tartalom már ne okozzon gondot, elég odafigyelni a kötött forma megalkotására. Ugyanakkor ezek a témák valószínűleg mélyebben meggyökereztek a tanulóknakban.

A poétikaoktatás másik színtere a repetensképző. Ennek lényege röviden: a jezsuiták felismerték a humanisztikus tárgyak nagy jelentőségét,¹¹ és arra is rámutattak, hogy ezen a téren a diákok nagy visszaesést mutatnak, ezért sajátos humanisz-

Casparus URBAN, *Elegia qua Poeta describit misericordiam F. N. M. Erga mortale genus*, 287–289.
Johannes SZOMBATFALVI, *Elegia qua Poeta a Sancto Joanne Charissimo Christi discipulo amorem Jesu et Mariae afflagittat*, 348–356.

Carolus HALMÁGYI, *Elegia qua Poeta describit mortem Sanctae Ursulae ab hunnis illatum...*, 381–384.

Antonius SZÁVA, *Elegia qua Sanctus Alexius sponsae valedicit mundumque deserit*, 385–389.

LadislauS SÁNDOR, *Elegia qua Poeta describit meditatatum scelus contra Regem Galliae Iansenistas Hereticos persequentis*, 395–398.

Jopsephus LAMÁS, *Elegia in qua Poeta ostendit Ungariae et Transylvaniae tutelam fuisse semper Mariam*, 399–403.

¹⁰ A levélstílus jellegzetes: *Litera per Stephanum missam tibi Gyula salutem / Attulit officii fida ministra mei / Officiosa tibi quo litera nostra veniret / Postulat alternum munus amoris amor. [...] Iamque mea (ignoras) quid in hac tibi litera charta / Nunciat, hoc tacita litera voce dabit. [...] Quid velit? Exspectas quidque optet epistola? [...] Sed cum longa suum iam quaerat epistola finem / Quod tibi constitutus dicere scribo. Vale.*

¹¹ 1619-ben Trierben tartottak rendi gyűlést, ahol ezeket a megállapításokat tették. A repetensképzés kezdeteiről, céljairól és a győri intézményről bővebben: SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980, 469–485.

tikus intézményeket alapítottak. Ennek célja az volt, hogy a növendékek még egyszer foglalkozzanak a humanae litterae-vel, a tiszta latin stílust elsajátítsák, és újra tanulmányozzák a görög nyelvet is. Mindezt azért, hogy a későbbiekben ők taníthassák a latint az ifjak számára, amiért a collegium repetentiumot tanárképzőnek is szokás nevezni.¹² Alapvető különbség a tanulók összetételében, hogy ide már csak rendtagok jártak, tehát a világi pályára készülőknek nem volt lehetőségük részt venni e képzésben.

A győri repetensek verseit ma 5 kötetben őrzik Pannonhalmán. 1750 és 1773 között jegyezték be a közel háromszáz elégiát és poémát. 180 személy írta a 22 év 269 versét. A poéták elég beszédes címetek adtak műveiknek, azok tulajdonképp tárgymegjelölések is. Ezek alapján alig húszról¹³ mondhatjuk, hogy vallásos költe-

¹² Vö. MÉSZÁROS, *Az iskolaügy története, i. m.*, 457–459; P. Csákány Imre S. J. *tanárképző oktatásai*, bev. s. a. r. GYENIS András, Bp., 1942; NÉMETH Ambrus, *A győri tudomány-akadémia története keletkezésétől 1785-ig*, I, Győr, 1897, 41–43.

¹³ Antonius JÁGER, *Elegia D. Emerici ad Maurum in S. Pannoniae Monte Benedictinum, qua se votum Castitatis emisisse refert in Ode B. V. Vesprimiensi* 118. E. 1, 38–42.

Franciscus WERNEGG, *Poemation Christo Domino gloriose resurgente*, Uo., 134–139.

Georgius GEISCHEKH, *Clementis XIII. pontificis Maximi, Lateranensis Ecclesiae Possessionem capientis XII. Novembr. 1758. Triumphalis Pompa*, 118. E. 19, 2r–6r.

Ignatius PLANCK, *Gladius Domini et Gedeonis, sive Inexpectatissima juxta, felicissima Schweidnitzky Expugnatio Kalendis Octobribus An 1761. per Ducem Gedeonem Laudon. Enthusiasmus*, Uo., 179r–183v.

Bernardinus JASZVITZ, *Gladius Domini et Gedeonis. Epicedion Panegyricum, Fortunatissimo et Fortissimo Duci Gedeoni Laudon ob Schweidnicium, Validissimum Sileziae propugnaculum inaudita felicitate, sine provia obsidione, trium horarum spacio, exiguo cum milite Kalendis Octobribus expugnatum...*, Uo., 184r–188r.

Emericus BAITHA, *Gladius Domini et Gedeonis... Spectaculum... Panegyrycon Novo Gedeoni...*, Uo., 188v–193v.

Franciscus Xaverius SCHLETTERER, *Panegyrycon Congregationi Cleri Gallicani seu episcoporum in Causa societatis mense Decembri jussu regio collectorum; et gravissimi judicii quo societatis Institutum adversus Machinationes malevolorum tuiti sunt, ac praeclaram sententiam in favorem et commendationem ejusdem instituti coram Throno Regio, ipso anni hujus principio pronunciarunt*, Uo., 203v–208r.

Ferdinandus PICHLER, *Elegia qua Parnasso nostro Virginem Mater Praeses constituitur*, Uo., 275r–275v.

Ignatius NEÜMAYR, *Soteria D. Aloysio ob redditum nuper Romae Caestino Societatis nostrae Tyroni valetudinem*, 118. D. 12, 11v–14r.

Paulus CSEDŐ, *Epinicion Polonis Arcem Cesto Kow Strennae defendentibus*, Uo., 49r–51v.

Josephus GAPP, *Triumphus religionis Christianae in chinna ob datam facultatem annuntiandi Evangelii*, Uo., 91v–93v.

Ignatius LAUFFENBACH, *Poemation de Lapide S. Francisci Seraphici*, Uo., 126v–129r.

Iosephus, TINKÓCZI *De D. Aloysio Sacrarum Virginum Apud Deum Advocato*, 120b A 9, 23–27.

Stephanus BARTA, *Elegia de inducendo Festo Sanctissimi Cordis Iesu*, Uo., 57–61.

mény lenne, és közülük is több megtévesztő. Például első látásra címében ugyan bibliai eseményre utal Ignatius Planck¹⁴ *Gladius Domini et Gedeonisa* 1762-ből,¹⁵ de ha tovább olvassuk, sokkal inkább egy allegorizáló alkalmi vers bontakozik ki belőle, a cím ugyanis így folytatódik: *sive Inexpectatissima juxta, felicissima Schweidnitzii Expugnatio Kalendis Octobribus An. 1761. per Ducem Gedeonem Laudon. Enthusiasmus*¹⁶ – tehát: *Az Úr és Gedeon kardja, avagy Schweidnitz váratlan és szerencsés bevétel 1761. október elsején, Gedeon Laudon által. Győzelmi ének.* Egyrészt ismerjük az Ószövetségből¹⁷ Gedeon történetét: Gedeon az Úr angyalának felszólítására a kikönyörgött csodajelek után egy maroknyi csapattal, melyet harsonákkal, fáklyákkal és üres korsókkal szerelt fel, váratlan rajtaütéssel megfutamította a midianitákat. Másrészt adva van egy azonos keresztnévű, kortárs osztrák tábornok, Ernst Gideon von Laudon, aki a hétéves háborúban, 1761. október 1-jén gyors lerohanással bevette Schweidnitz¹⁸ erődjét. A kötet következő két verse is ezt a témát folytatja. Tehát sokkal inkább egy alkalmi győzelmi éneksokorról van szó, mintsem bibliai történetről, ahol az ószövetségi Gedeon még csak érintőlegesen sem kerül elő.

Stephanus BARTA, *Poema S. Franciscus Xaverius in Hodiernum diem Orbis Thaumaturgus*, Uo., 96–99.

Carolus KAPUVÁRY, *Desiderium Paradisi Videndi*, 120b A 3, 19r–20r.

Franciscus CSERMÁK, *Elegia de Moschea Quinq-ecclesiensi in Templum Catholicum versa*, Uo., 65v–67v.

Columb. PFEIFFER, *Elegia de incendio, in infula faurino adsita in festo praesentati Virginis exorto*, Uo., 67v–69v.

Josephus GROSSINGER, *Epicedium Sanctissimo Domino Papae Clementi XIII. Die 2da Februarii Anni 1769 defuncto*, Uo., 152v–153v.

Antonius KOVÁCS, *Propempticon EE. I. R. E. Cardinalibus ad electionem novi Pontificis proficiscen-tibus*, Uo., 154r–155r.

Josephus BALDT, *Actio Bachi in quadragesimam quod anno 1769 dies aliquot ex feriis sibi dicatus occupaverit*, Uo., 156v–157v.

Franciscus GROJER, *Defensio quadragesimae contra querelas Bacchi coram Jove*, Uo., 157v–159r.

¹⁴ A győri intézetnek az Osztrák-magyar Rendtartomány minden szegletéből voltak hallgatói: magyarok, osztrákok, horvátok, morvák, stb. A repetensek neveit az egységesség kedvéért latinos formában közlöm.

¹⁵ 1762. május 28.

¹⁶ 118 E 19 179r–183v; 184r–188r; 188v–193v.

¹⁷ Bír 6–7.

¹⁸ Ma Świdnica, Lengyelország. A hétéves háború egy osztrák sikerrel zárult csatája a schweidnitz. A versben prózai és különböző formájú, metrikájú részek követik egymást. Érdekessége, hogy a más költőktől átvett soroknál a margón megjelöli a poéta a szerzőt és művet, ahonnan a sor származik, pl. Vergilius *Aeneise* vagy Horatius ódái.

Barta István *Elegia de inducendo festo Sanctissimi Cordis Iesu*¹⁹ című verse az alkalmi költemény és az istenes vers határán mozog. Ha meghalljuk, hogy vers Jézus Szívéről, akkor leginkább egy ájtatos imádság juthat eszünkbe. De ezúttal a cím alkalomra megírt költeményre utal: *Elegia a Jézus legszentségebb Szíve ünnep bevezetéséről*. A Jézus Szíve-hagyomány nyomai mindig is megtalálhatóak voltak az egyházban, számos középkori és 16–17. századi misztikustól olvashatunk ilyen részleteket. Az újkori Jézus Szíve-tisztelet azonban Eudes Szent János és Alacoque Szent Margit nevéhez köthető. Szent János korábbi misztikusok műveire támaszkodva írt kisofficiumot és miseszöveget Jézus Szívéről, melynek nyilvános használatát a püspök 1670-ben engedélyezte. Ennek nyomán sorra jöttek létre a Jézus Szíve társulatok. Széles körbe való elterjedését azonban az Alacoque Szent Margit által kapott kinyilatkoztatások biztosították, melyet a jezsuiták karoltak föl és kezdtek terjeszteni, mivel e rend tagjai voltak Margit lelki vezetői, és a jelenések üzenetei találtak pasztorációs szándékaikkal. A pápa hivatalosan 1765-ben engedélyezte a Jézus Szíve ünnepet.²⁰ Versünk 1766-ban született, és noha itt pontosabb dátum nem szerepel, a többi év gyakorlatából kiindulva tudhatjuk, hogy valamelyik tavaszi hónapban mondták el és/vagy másolták be a kötetbe. Tehát elég frissen reagált az eseményekre. (Ahogy az előző vers is.) A verset költői önértelmezéssel kezdi a szerző – és jó hosszan fejtegeti, hogy ő mennyire alkalmatlan ilyen téma megverselésére, majd szép lassan átvezeti egy imádsággá. A vers így felfogható alkalmi imádságnak is.

Természetesen van azért néhány olyan vers, mely tisztán vallásosnak mondható. Olvashatunk Szent Imréről, Krisztus feltámadásáról, Szent Alajosról, Xavéri Szent Ferencről, Szűz Máriáról vagy a paradicsom utáni vágyakozásról. A költemények egy kis csoportja friss egyházi híreket örökít meg: keresztényüldözés Kínában, a lengyelek megvédték Czestochowát, meghalt XIII. Kelemen. Ezek szintén inkább az alkalmi, mintsem az istenes-vers kategóriába tartoznak.

Arányaiban véve sokkal kevesebb istenes, vallásos verset találunk a repetenseknél, mint a konviktuslakó poétáknál. A tananyag és a tankönyvek ugyanazok voltak a két helyen, de míg a poétaosztályba javarészt világiak jártak, addig a repetensek már mind a rend kötelékébe tartoztak. Ebből nagyon úgy tűnik, hogy e változásokkal teli korban a jezsuita atyák a költészetet mint a hit közvetítőjét azok közt használták, akik nem maradtak a rend kötelékeiben, míg a sajátjaiknál már egészen más

¹⁹ 120b A 9 57–61.

²⁰ SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről = Historicus Societatis Jesu: Szilas László emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., Metem, 2007, 245–255.

volt a cél. A rendtagokkal már nem ezen a szinten kellett a hitbéli ismereteket megismertetni, míg a világiak esetében ez inkább szerepet játszott. Bár az is lehet, hogy a konviktusban tartott ismétléseken kapott témák és a gimnáziumi feladatok sem teljesen egyeztek meg. Lehet, hogy a gimnáziumi költemények is inkább az új irányzatoknak akartak megfelelni. De ezekre a kérdésekre addig nem tudunk válaszolni, míg elő nem kerül valahonnan gimnáziumi jegyzet. Ha előkerül valaha...

Összegezve elmondható, hogy a 18. század közepén végbement változások érintették és részben átalakították a poétikaoktatást is, csökkent az istenes, vallásos versek száma, és inkább az alkalmi költemények domináltak. Ezzel a megváltozott társadalmi szükségleteket próbálták meg kielégíteni. Az iskolákban megnőtt a növendékek száma, akik azonban már nem feltétlenül papi/szerzetesi pályára készültek. Nekik inkább arra volt szükségük, hogy a püspök látogatására, az uralkodóház vagy földesúr családjának jelentős eseményeire – esküvőre, születésre, temetésre – költeménnyel tudjanak előállni. Jelen dolgozat arra a jelenségre próbálta meg felhívni a figyelmet, hogy ezek a társadalmi elvárások az iskolarendszerbe is beszűrődtek, és a poétikaoktatás szintjén is jól megfoghatóak.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

*A moderátorok szerepe a kora újkori
oktatásban és nevelésben*

A moderátor szó mai elsődleges jelentése: valamilyen beszélgetésnek, eseménynek az irányítása. Egyetlen rokon értelmű szóval nem tudom egyértelműen kifejezni, hogy a kora újkorban az elsősorban nemes ifjak mellé fogadott, tanulmányokban és emberi magatartásban is kifogástalan olyan fiatalembert hívtak moderátornak, aki a gimnáziumi tanulmányain túljutott ifjúra mindenben ügyelt, a szülőkkel (esetleg más megbízóval is) folyamatosan tartotta a kapcsolatot, aki a (a családjától tanulás vagy tapasztalatszerzés céljából eltávozó) ifjúnak mindenben segítségére volt, figyelt annak egészségére, kiadásaira, tanulmányaira és viselkedésére. Különösen az előkelőbb ifjaknak lehetett rajta kívül külön szolgálja, esetleg külön oktatója (praeceptor) is. A moderátor nem házitanító. A példák, feladatok és elnevezések áttekintése után azt gondolom, érthetővé válik majd a szó jelentéstartalma. Leggyakrabban a kamaszkoron túljutott ifjat külföldre kísérő megbízott elnevezésére szolgál a moderátor szó. Az előkelő családok a családi folytonosságot biztosító örökös gondos képzését és nevelését különösen fontosnak tartották. Tanulmányom példáiban az instruktor, moderátor feladata, hogy teljes egyéni odafigyeléssel valósítsa meg a szülők által kítűzött célt, alkalmazkodva az oktatási intézményhez is.

Párhuzamosan érdemes felidézni a szegényebb nemesek helyzetbe hozásához létesült konviktusok tevékenységét. Pl. Győr, Nagyszombat, Vác. Megoldást jelentettek ezek az intézmények azon családok számára, akik anyagi terheket nem tudtak vállalni gyermekeik oktatásakor, esetleg (a szülők halála miatt) rokonok kezébe került az ifjak iskolázása. A konviktusokban a szülők az oktatási-nevelési feladatot rábízták az intézményre.

Szinte mindenütt olvasható közhely a kora újkorban is, hogy a szellemi és erkölcsi műveltséget együtt kell megszerezni. Fontos a példa és a környezet. Erasmus szerint a szoktatás és a jó erkölcsökre nevelő, gyönyörködtető elbeszélések is fontosak.¹

¹ Vö. PÉTER János, *Erasmus nevelési eszméi*, Gyulafehérvár, Papp Nyomda, [1913].

Ráday Gedeont 10 éves korában, 1723-ben küldte el apja, Ráday Pál a pozsonyi evangélikus líceumba. Bél Mátyás és Ráday Pál politikai és egyéb ügyekben is kapcsolatban álltak egymással, természetesen leveleikben Gedeonról is gyakran esett szó. 1725-ig a melléje fogadott ifjú paedagogus, Fatavics Ferenc, nagyon lelkiismeretesen végezte a rábízott feladatot. Az 1725. évi nevelőváltáskor Bél elmondta az apának, hogy az új nevelő árnyékába sem ér a réginek, akár erkölceit, akár a Gedeonra ügyelését nézi. Korábban csak Gedeon német nyelvtanulásával voltak gondok, ettől kezdve a fiú könnyelmű pénzügyei is szóba kerültek, és különösen az, hogy nem látogatták az istentiszteleteket, ehelyett a nevelő és Gedeon inkább aludtak. Bél 1728-ban még gyengének tartotta peregrinálásra a 15 éves ifjút. Ha mégis külföldre menne Gedeon, a hallei Paedagogiumot ajánlotta. Kármán András ugyanakkor éppen Halle ellen emelt kifogást, mert annak vallási szempontból rossz volt a híre. (Nyilván a pietisták és ortodoxok viszálykodásaira utalt.)

A paedagogus Fatavics leveleiben a fiú oktatását segítő tanárt (protestáns hagyományoknak megfelelően) praeceptornak nevezte. Azért is Ráday Gedeon nevelésének ismertetésével kezdem szemlémet, mert ebben az esetben ismerjük, hogy Ráday Pál milyen utasításokat adott fia nevelőjének.² Rendelkezett fia napi-rendjéről, tanulásáról. Ha erkölcsileg vét a fiú, vagy nem tanul, a praeceptor és a paedagogus szóljanak szükség esetén a rektornak. Ő fenlíthet. A paedagogus a latint aszerint kérdezze ki, amint a publicus praeceptor halad. Egyéb feladatai: a gyerek kísérése; ügyelni erkölceire, egészségére; folyamatosan tájékoztatni a szülőket. A kegyesség tudományának tanulásában „nem szükséges, hogy arra kényszeríttessék, hogy mindeneket megtanuljon. Mindazonáltal azokat a textusokat, melyek tanulásra méltóak, jól megtanulja”.

Ráday Pál a fia mellé rendelt személyt paedagogusnak hívta. Az iskolában fiát a publicus praeceptor oktatta. A nem iskolai oktatója elnevezése praeceptor. (Ez a megnevezése például Parvi Mihálynak, aki Gedeont németre tanította magánórán.) Amikor szóba került 1728-ban Ráday Gedeon külföldi peregrinációja, Kármán András az utazásra javasolt kísérőt „morum et studiorum moderator”

² *Oktatás, miképpen az pedagógusnak a reá bízott gyermeknek mind erkölcsére, mind pedig egészség 's tanulására gondot kelljen viselnie 's vigyázni* = Ráday Pál ismeretlen kézíratos utasítása fia nevelőjének 1723-ból, kiad. FEHÉR Katalin, Magyar Könyvszemle, 1997, 220–225. (A szövegközlés: 220–222.)

elnevezéssel illette. A moderátor fő feladatát (miként mellette álló szavak hangsúlyozzák) az ifjú erkölcsi és tanulmányi felügyelete jelentette volna.³

Kortárs, Bél Mátyás barátja, Esterházy Imre hercegprímás magántitkára volt Gerhard Cornelius Driesch. Az ő útja a kölni jezsuitáktól indult, néhány évig szerzetes volt, a Nesselrode és Virmondt család gyermekeinek praceptorja, iskoladrámák szerzője. Jól ismerte a hallei pietisták nézeteit, August Hermann Franckéval levelet is váltott. Leibniz tanácsára 1716 körül Bécsbe jött, ott próbált előkelő családnál nevelői állást szerezni. 1719–1720-ban Hugo Virmondt-ot kísérte Konstantinápolyba, a követjárást történeti művével örökítette meg; 1721-ben Erdődy György Ádám püspök kíséretében volt lengyelországi követségi titkár; 1725–1745 között Esterházy Imre esztergomi érsek világi titkára lett; 1749-ben Szepesszombatba költözött, szepesi kanonok testvére közelébe. 1727-ben evangélikus özvegyet vett feleségül, saját gyermekük nem született. Egész életében segítette ifjak tanulását, mindig jó kapcsolatot épített ki velük, egyidejűleg a szüleikkel és tanáraikkal, moderátoraikkal is. Kiterjedt levelezéséből (kölni nevelősködése idejéről 604 levelet nyomtatásban is közzétett⁴), lehet tanulmányozni a nemes ifjak mellé alkalmazott praceptor feladatait. Vágyai közt 1715-ben az szerepelt, hogy Hugo Damian Virmondt fiának moderátora (a felnőtt ifjú tanulmányúti kísérője) lehessen.

Nem érdektelen szétnézni Driesch ránk maradt későbbi leveleiben. Az Esterházy Imre melletti titkársága révén a levelezésbe szenvedélyesen belemérfülő, jelentős oktatási és tudományos gyakorlattal rendelkező Driesch ugyanis szinte minden magyarországi egyházi és világi személlyel kapcsolatba került. Esterházy Imréhez szegődése előtt Bécsben arra várt, hogy előkelő ifjú külföldre kísérője, moderátora

³ Ráday Gedeon tanulmányi éveiről: GALOS Rezső, *Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1953, 268–272; Az idézett levelek részben a *Bél Mátyás levelezése*, kiad. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3) kötetben, részben Gerhard Cornelius Drieschnek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött kiadatlan levelezésében szerepelnek (Fogalmazványok: Oct. Lat. 681/1–20; kiadásra előkészített levelek *Philipp Ludovicus Sinzendorffhoz*, Fol. Lat. 1649/1–4, Esterházy Imre primáshoz, Fol. Lat. 1649/5).

⁴ Gerhardus Cornelius DRIESCH, *Exercitationes oratoriae continentes Orationum librum I., Allocutionum titulum I., Epistolarum familiarium XII., Artificialium I., Dialogos XII.: Item Comoedias, de Absalone tragoediam, carmina quoque heroica ac epigrammata omnia; Accessere sub calcem Indices necessarii*, Viennae, Eckenbrecht, 1718. 16 + 15 oratóija, dialógusai, különböző költői alkotásai, komédiái, az Absalon tragédia a humaniorák alapos megtanulásához nagy segítség, 47+3+41 közölt leveléből a Nesselrode és Virmondt család két fiatal tagja melletti praceptorságával ismerkedhetünk. Már ekkor nagy hozzáértéssel foglalkozott fiatalokkal, a hagyományos tárgyak mellé odahelyezve a világi tanulmányokat (tánc, lovaglás, színjátkozás).

lehesse. Nem a műveltsége, hozzáállása, hanem az előkelő származása hiányzott ehhez. Bél Mátyás pedagógiai tervezete az ő közvetítésével jutott a bécsi tanácsosokhoz. Tanúja volt annak, hogyan kerestek főúri családok megbízható, tanult nemes ifjakat, mikor fiaikat külföldi útra, Kavalierstourra bocsátották. 1734-ben Esterházy Imre primásnak írta, hogy a Windischgrätz család előkelő, világi kíséret keres moderátornak.⁵ Egyik rendszeres levelezőpartnerének, Sinzendorff kardinálisnak írt leveléhez, amikor a levelezést kiadásra készítette elő, jegyzetben fejtette ki véleményét a kísérő ifjúval szemben támasztott követelményekről: annak bármely előkelőségénél partnerképesnek kell lennie; minden társasági alkalom, vadászat, ünnepi asztal részesének kell lennie, mert így tudja csak igazán teljesíteni feladatát. A legrangosabbaknak, például Althan Mihály Jánosnak, a császár keresett olyan moderátort, akinek sohasem kellett a rábízott ifjút magára hagynia.⁶

⁵ „Quod Filio suo nunc adultiori effecto, ac brevi per provincias mittendo, Moderatorem deinceps paret secularem, et Hunc quidem genere Baronem, qui Eundem ab se nunquam dimittere ac possit quaslibet etiam Procerum, ac Principum frequentare societates, adjungere [...]” OSZKK, Fol. Lat. 1649/5, nr.193. (p. 224v.)

⁶ „Hesternis ad me cursoribus dedit Frater: se post novi, pro Juniore Comite Windischgratzio, Moderatoris adventum (Baro Huberus nominatur, qui Principem quoque Darmstadiensem per provincias duxit)”.

[A levél kiadásához írt Driesch-jegyzet részlete:] „Solenne hoc Viris Principibus, ac Proceribus Magnis est, ut Filiis, per Provincias, ituris tales Moderatores addant, si reperire queant, ut ab Ipsorum latere, dum ad Principum aliorumque Purpuratorum prandia, et societates invitantur, nunquam necesse habeant recedere; quo semper sub illorum conspectu maneant, ac respondere de omnibus Eorundem actis valeant. Windischgratzius autem in universis, quas pertransivit, Aulis, Bavarica praesertim, Coloniensi, tum etiam Darmstadiensi, atque aliis, magna fuit honorum distinctione, prae ceteris exceptus, ut Bojus Elector Ipsi plene venationes instituerit, ac per tres fere septimanas diutius, quam constituta per Genitorem ibi principio Gnati commoratio fuerat, apud se retinuerit. Sed neque Hic mansit invitus, et aegre Monachium, Nympharumque Arcem, deseruit. Propterea vero honores ubique tanti Eidem deferebantur; quia Parens Illius, quoque exteri Vindobonae comparebant, e provinciis advecti, solebat cunctos, fere primus, post adventum continuo, ac per totum commorationis ibidem tempus deinde saepius domum suam invitatos ad mensam, splendore quovis tempore magno, comitate singulari, ac munificentia excipere, istuc Filio indesinenter inculcans, ut senior aliquando effectus, erga peregrinos, et alienigenas humanitate duci summa minime negligat. Namque aiebat Ipse: Quod ego Illis nunc praesto, idem Tibi, regiones obeunti eveniet, ac Filiis quoque Tuis, siquidem Tibi coelum indulserit, obtinget, quicquid fructi apud Te alii fuerint. Moderatores interim, qui ab illustri genere non trahunt originem, ad similes congressus, et convivias non admittuntur; sed vel in anterioribus tantisper haerere cubiculis, vel migrare alio illos oportet, quoad usque Ipsorum Barones, Comites, aut Principes cum sui similibus agunt, prandent, ludunt, et conversantur. Eam ob causam Carolus VI. Augustus, Imperator sane prudentissimus, Michaeli Joanni Althanio Comiti, cujus educandi curam, post fata Patris, Hispanici nominis cogniti, propter peculiarem, quo in Hunc vivum ferebatur, amorem, ac benevolentiam,

1737-ben Sinzendorffnak Esterházy Miklós külföldi úti kísérőjéről írt: Később a levélhez fűzött kiadói jegyzetben azt fejtegette, hogy milyen bőkezűen megjutalmazták azt, aki jól teljesíti moderátori feladatát. Példákat is hozott fel, köztük éppen az Esterházy Miklóst kísérő Szepanskiust. Személyével azt is bemutatta, hogy egy ifjú jól megalapozhatta jövőjét moderátorsággal.⁷

Nézzük meg néhány példán, hogy miként cselekedett Driesch, amikor előkelő szülők hallgattak szavára fiaik nevelésében. 1739-től Festetics Kristóf egyre gyakrabban szerepelt leveleinek címzettjeként. Kérésére vette fel a kapcsolatot annak 17–18 éves, Pál nevű fiával.⁸ Először is megkérdezte: mit csinál és mi teendői sorrendje, mit csinál élvezettel, mi a célkitűzése, az elve, hogyan áll az utazáshoz szükséges nyelvekkel, hogyan a nemességet illető tanulmányokkal.⁹ Miként egész

Ipse susceperat, quando mitti ad exterorum Regna Principum debebat, Moderatorem conquiri Eidem fecit, qui ex stemmate inter Belgas Nobili, et Vetusto natus, in quadam Legione Caesarea jam Pro-Tribuni fungebatur officio, ut Comitum, sibi creditum, deserre nullibi opus esset. Huic V. in singulos annos millia Nummum, seu Florenorum Rhensium, donec peregrinabantur, constituit, ac reducem celebri cuidam in Belgio munitio, quae, si non plus, certe tantum Ipsi ferebat, praefecit, ut reliquos in eadem vitae dies commode transigeret. Qui Windischgratium duxit, prius jam duxerat Principem Darmstadiensem.” OSZKK, Fol. Lat. 1649/2. nr. 219. (f. 212r.) et adnot. 2. (f. 212r–v.)

⁷ „[...] idem Polonorum Regis ad Aulam, isto tempore in Saxonia commorantem, deportare. Szepanskius ortum, et nativitatem a Silesitis ducens, de quo, quam Religionem profiteatur, utut indagatores, examinatoresque sagacissimi extiterint, qui hoc perscrutari voluerint, etiamnum nescitur, Germanum Esterházyi Principis, Eum, qui Weissenwolfiam in matrimonio tenet, per provincias, dum iter faceret, comitabatur. Post felicem ab exteris reditum ultro sibi oblatum, hic apud Aerarium, a Starhembergio Consiliarii Munus habuit, si modo acceptare illud placuisset. Homo nihilominus est, qui nulli unquam rei studuit, nec aliqua in arte quicquam, vita sua tota, praestitit.”

[*Az ehhez írt jegyzet kezdete.*] „Qui Iuventutem Nobilem, utpote Principes, Comites, Barones, Equites, ac Patriciae Familiae suboles per provincias comitantur, si sanos, et incolumes ab exteris, feliciter in patriam Illos reducant ad suos, ab Eorundem Parentibus, Tutoribus, et Adgnatis, prout magnas, vel exiguas Ducti facultates possident, famam Ductores obtinent, amplissima semper praemia reportant, ac plura non raro millia in donum accipiunt, pro remuneratione laboris impensi, sollicitudinis, et curarum in itinere adhibitum. Sic nôvi, qui III. qui IV. qui VI. VIII. et X. millia retulerint. De hac solent communiter summa, prius adhuc viae quam se committant, et iter prosequantur, scripto pacisci, ut omnis contentioni occasio reversis in futurum praecidatur.” OSZKK, Fol. Lat. 1649/III, nr. 129, (f. 115v.) et adnot. 4. (f. 115v.)

⁸ „Quia nuper a me poscere videbaris, ut Filium Tuum inter ac me literarum commercium instituatur...” OSZKK, Oct. Lat. 681/XI, f. 75v.

⁹ „Tum vero me docebis, quid istic Tibi nunc agatur, quae studia prae manibus habeas, quem in his ordinem serves, quibus maxime delecteris, quid universae vitae Tuae institutum, quae ratio sit, utrum ad peregrinas forte linguas memoria cupiendas, flectendos domandosque equos, versandum altatorum orbem, palaestram frequentendam exercendos-

életében, itt is egyenrangú társnak tartotta az ifjút, nagyon tapintatosan nevelte, hisz ő is az igazság és a bölcsesség szeretője. Pozitív környezetbe helyezte leveleiben Festetics Pált: dicsérte őt, dicsérte családját, a körülményeket, a lehetőségeket.¹⁰ Azt a személyt, aki ekkor Festetics Pállal foglalkozott, praeceptorinak nevezte. Külföldi tanulmányútra végül (többek tanácsára) Lipcsébe ment, moderátora Bél Károly András lett. Driesch Bél Mátyással, majd Bél Károly Andrással baráti kapcsolatban állt. Ő is agitálta Festetics Kristófot, hogy Lipcséből való hazatérése előtt néhány német fejedelmi udvarba küldje el fiát.¹¹ Az apa hajlott erre, aztán megváltoztatta véleményét.¹² Ennek oka a levelezés alapján valószínűleg a fiú folytonos panaszkodása és túlzott költségezése lehetett, továbbá a királyi rendelkezés, mely a külföldi egyetemjárást megszigorította. (Lipcse protestáns egyetem volt!)¹³ Közben Johann Christoph Gottsched, a lipcsei iskola rektora, a fiú előrehaladásáról és viselkedéséről, valamint Bél Károly András serénységéről értesítette az apát. Hazatértekor Pozsonyban Festetics Pál kétszer is meglátogatta Driesch kíséretében a beteg Esterházy Imre hercegprímást. Az apa nagyon dicsérő levelet kapott fiáról a prímástól és Drieschtől is.¹⁴

Talán célszerű itt megemlíteni, hogy egy fél évszázad múlva milyen terv szerint taníttatta a Georgikont alapító Festetics György 1791-ben Festetics László nevű, 1785-ben született fiát! (A korábban már említett Festetics Kristóf és fia, Pál nagyszülők voltak.) A nevelőnek szerződő Takács József kispapként szegődött el házitanítónak (prefektusnak). Már a megbízásban (Plánum) kilátásba helyezték, hogy csak a humanitás osztályokig lesz nevelő, mert a későbbiekben mást akarnak alkalmazni. Évi 300 forint a tiszteletdíja, (időközben ez 400-ra emelkedett), feladatának teljesítése után könyvtárosként alkalmazzák. A szerződés ideje alatt nem

que in eadem motus, aut alia, istam Nobilitatem Tuam decentia studia, jam quoque animum adjeceris. Nec vero Te pigebit addere, quibus Magistris ac Praeceptoribus has artes viam monstrantibus, ac facem praeferebant utaris.” *Uo.*, f. 73av.

¹⁰ „Non desunt nunc etiam nobis ingenia non Magistris, ac Ductores, si modo non libri, non exempla, nec praemia, nec adminicula cetera, quibus adjuti, et procati magni evadere artium, ac disciplinarum omnium apices consequi, et ascendere valeamus.” *Uo.*, f. 120a. (1741. jan. 19.)

¹¹ OSZKK, Oct. Lat. 681/XII, f. 279. (1743. febr. 22.)

¹² „PS. Festeticsius mutaverit sententiam, nec Filium suum jam amplius mittet ad aulas Principum Germanorum, sed ad Castra, ut apud Patrum aestate futura commoretur. Postridie Idus Martiales 1742.” (G. C. Driesch Bél Károly Andrásnak, 1742. március 16.) OSZKK, Oct. Lat. 681/XII, f. 122.

¹³ KLEMPA Sándor, *Gottsched és a Festetics család*, Dunántúli Szemle, 1944/1–2, 3–10. Ezt feltételezte Klempa Sándor is, *Uo.*, 7.

¹⁴ Driesch dicsérő levelének egy részét, mint ismeretlen személy által írtat idézte KLEMPA, *i. m.*, 8.

nőülhet meg. A tervezetet Takács már 1790-ben elkészítette, a test, a szív és az értelem alakítását egyaránt fontosnak tartotta, a kor „szakirodalmát” felhasználta. Festetics György, ugyancsak a kor elvei alapján első helyre sorolta, hogy fia „a jó erkölcsöt, a természetes igazságot mindenkor önnön magát szeresse s kövesse”. A gróf elsőszülött (s úgy tudjuk, hogy egyetlen) fiából a sikeres család vonalát továbbvivő, gyakorlatias, a gyorsan változó társadalomban érvényesülni tudó, társasági embert szeretett volna faragni. László nyolcesztendőskorában édesanyjával együtt Keszthelyről Bécsbe költözött, a neveléssel kapcsolatos levelezés inntől bőséges az apa és a házitanító Takács között.¹⁵ A fiú és apa között nagyon ritka a levélváltás. Bécsben a tanulást a grammatikai osztályban kezdte, egyre gyakrabban korrepetitor segített neki a tanulásban, előbb a francia nyelvben, aztán néha másban is. A német nyelvet is tanulta. A tanulást Takács mindig figyelemmel kísérte, ellenőrizte. Az erkölcsi nevelést alkalmazása kilenc évében végig kezében tartotta a többször is prefektusnak nevezett nevelő, Takács József, akinek a feladata nagyon hasonló volt a Ráday Gedeon mellett alkalmazott paedagogushoz. Jól lemérhető azonban a tananyagok eltérése. 1796-ban Kultsár István lett az új nevelő, hat évre, évi 600 forintért.

Persze a nemes származású kísérő sem parancsolhatott az idősebb előkelő ifjúnak, hiszen az már önálló volt, külföldön esetleg diplomáciai küldetést is teljesített. Például a 25 esztendőskorú Batthyány Kristóf 1657–1658. évi útjáról nemes kísérője útleírást készített, abban jól elkülönülnek az egyes és többes számban írottak: „voltunk”, de „volt az úrfi audiencián”, „Itt sem lehettem jelen”, stb.¹⁶

Visszatérve Drieschre: 1745-től néhány éven át a Thuma-fivérekre (Conradus és Franciscus Thuma Alaudarum a Valle (Lerchenstein)) ügyelt, azok Szepesszombatban tanultak a piaristáknál. Driesch velük, anyjukkal, az iskola rektorával és az ifjak mellé fogadott nevelővel egyaránt sűrűn levelezett. Atyai gondoskodása mindenre kiterjedt, folyamatosan tájékozódott mindenről. Mivel az ifjak otthonuktól messze voltak, Johann Roeper személyében praefectust/moderátort fogadott melléjük. Minden levelezőpartnere számára sok hasznos tanácsot adott oktatási területen is. A moderátor és praefectus szó talán azért változik itt az elnevezésben, mert ugyan az ifjak messze voltak otthonuktól, de nem egyetemi kép-

¹⁵ Stohl Róbert feldolgozta a Festetics László nevelését szabályozó forrásokat, közölte az arról szóló levelezést. STOHL Róbert, „*Fragmenta Takácsiana*”: *Források és kiegészítések péteri és téri Takács József (1767–1821) életrajzához*, PhD értekezés, Szeged, 2009 = <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1313/3/stohl-diss.pdf> (Az utolsó letöltés ideje: 2018. 07. 25.)

¹⁶ *Batthyány Kristóf európai utazása, 1657–1658*, kiad. SZELESTEI N. László, Szeged, 1988 (Peregrinatio Hungarorum, 2).

zésben. Amikor már koruk miatt peregrinálásra gondolhattak, akkor a moderátor a használatos. Néhány érdekességre felhívom a figyelmet. Világi ifjak neveléséről van szó, Driesch a gimnáziumi tananyag kiegészítéseként sokszor ajánlott könyveket. Ezek között leggyakoribbak Johann Christoph Gottsched színdarabjai, Christian Fürchtegott Gellert meséi, François Fénelon *Telemachusa*. Az iskolai latintanítást mindig figyelemmel kísérte. Például az elégiákkal kapcsolatban újkori szerzők olvasását javasolta,¹⁷ megjegyezve azonban, hogy nem szabad elhanyagolni az igazi forrásokat.¹⁸ Örül, hogy tetszett nekik Pietro Bembo,¹⁹ stb. Ügyelt az anyanyelvek (német és magyar) művelésére, a nemesi társasági élettel kapcsolatos tevékenységekre, pl. a vadászatra. 1747 szeptemberében már a külföldi útról való gondolkodásra ösztönözte őket. Driesch kitartó munkájának is szerepe volt abban, hogy az ifjak nevelőjét később Maximilian Ulrich Kaunitz gróf fogadta fel fia mellé moderátornak.

A Thuma-testvérek mellett 1749-ig tevékenykedett Driesch, ebben az évben ő is elköltözött Pozsonyból Szepesszombatba. 1755-től Klobusiczky Antal zempléni főispán (Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek testvére) fia iskolázása ügyében adott tanácsot. Itt is kifejtette, milyen nagy szerepe van az oktatásban és nevelésben részt vevő személyek párhuzamos levelezésének. Az ifjú moderátorával, Johannes Robinetusszal is felvette a kapcsolatot.²⁰

¹⁷ „Institutum, ac rationem [...], quae in explicanda Disc[ipulis] Tuis poesi sequeris, vehementer optabo, haud omni tamen ex parte. Vellem potius, ut Maronis loco solos ipsi adhuc Elegos, qui Iuvenum captui magis accommodati habentur, ex Veterum tantummodo scriptis, puta Nasone, Catullo, Tibullo, Propertio, quique hos non infeliciter imitari fuere, Hoschio, videlicet Wallio, ac Becano praelegeres. Ubi adultiores non nihil firmiores in Arte similiter Nobilissima, radices egerint, excutiendus Vobis quoque veniet Andinus Vates Poetarum Latinorum Princeps, at alii, tum quicquid ad Epopoeiam, sive Poesin Epicam spectat.” Johann Roepnernek, X. Kal. Jun. 1747. OSZKK, Oct. Lat. 681/XIV, 698. füzetben.

¹⁸ „Nunquam relinquendi sunt fontes, ex quibus latices hauriuntur purissimi, ut rivulos consectemur, qui glebae, ac soli per quae decurrunt semper a[...] admixtum retinent.” Ugyanannak, postridie Kal. Jun. 1747. *Uo.*

¹⁹ „Quia Bembo Vos ita delectat, utemini eodem Vestro comodo, donec alius illius exemplum accepero, quod quidem difficulter invenietur...” Thuma Konrádnak és Ferencnek, XV/f. 56. Pridie Nonas Septembres 1747. XV/f. 63.

²⁰ „Interea literarum donec idem concedatur, commercium [...] ex quo Filius ac Robinettus forte non [...]orem fructum percipiet quam Thumae juniores, et Roepnerus condam retulere, quando illud alere mecum inceperent, tum vero me frequenter certiore reddent, quae tractent, et prae manibus habeant, ego vicissim, qua debeant via progredi docebo, sic alter alterum erudiet, melioresque ac doctiores efficiemur cotidie Terentio et Ciceroni Tursellini vellem particulas, in quibus vis omnis et elegantia Latinae Linguae constitit,

Driesch érseki titkári múltja mellett felesége révén a Felföldön nagyon kiterjedt Pongrácz-rokonságba került, készségesen segített a család ifjainak a tanulásban. Akkor is, ha gimnáziumba, konviktusba kellett ajánlani közülük valakit, akkor is, ha felsőbb tanulmányokra, szemináriumba, egyetemre, külföldi utazásra. Mindig egyeztetett az iskola (pl. a lőcsei jezsuiták gimnáziuma) tanáraival, korábbi kapcsolatai révén szinte mindenkit ismert, mindenki ismerte őt.

1758–1760-ban különös figyelemmel vette pártfogásba az anyját elvesztő 13 éves Pongrácz János Lajost. A korábban már többször is sikerrel alkalmazott módon, kiterjedt levelezéssel, az ifjú iskolai tanáraival, az igazgató által javasolt instruktossal és elsősorban az ifjával, valamennyiüknek biztosan adott igazodási pontokat a nevelésben és az oktatásban.²¹ Különösen tanulságos, ahogyan a hibákat javította. Kérésére ajánlotta a lőcsei gimnázium rektora a fiú mellé instruktornak Gotthardt Andrást,²² aki magyarul és németül is kifogástalanul beszélt. A fiú apja ragaszkodott ahhoz, hogy fia a magyar nyelvet jó kiejtéssel beszélje és helyesen írjon.²³ Mikor az instruktort is csitítani, vigasztalni kellett, s a tanítvány honvágya is megnövekedett, Driesch azt írta az instruktornak: unokaöccsénél szeretné elérni, hogy idegen körülmények között is lelkesülten éljen, mások erkölcséből tanuljon.²⁴ Néhány levélfogalmazvány fennmaradt arról, hogy 1760-ban Pongrácz János Lajos lőcsei tanulmányainak befejezésekor többektől kérte az ifjú gyszombati jezsuita konviktusba felvételét.²⁵

Driesch nevelői tevékenységében eredményeit mindig az a szeretetteljes hangnem biztosította, amellyel a gondjaiba vett ifjúra figyelt, amellyel őt irányította. A levelekből megállapítható, hogy mindenről kérdezett, volt ideje, nem erőszakolta véleményét, folyton dicsért. Személye megérdemelné, hogy neveléstörténetünkbe bekerüljön.

jungii, Dialogos insuper certos, utpote Patris Francisci Pomey, du Maturin Cordier, Patris Antonii van Torre, quibus vel Gallica vel Germana vel utraque ad latus adposita versio conspicitur, leviores praeterea quaedam epistolas Buchleri videlicet, Mureti, Bembi, suo exaratas nomine et, si vis, etiam Drieschii ante XXXVII annos editas Norimbergae in 8vo sub titulo: Exercitationes oratoriae et Poeticae Gerardi Cornelii Drieschii Colonensis.” Klobusiczky Antalnak, 1745. V. Eidus Januariis. OSZKK, Oct. Lat. 681/XVI, f. 232.

²¹ A levelezés együtt: OSZKK, Oct. Lat. 681/XVII, ff. 1–16v.

²² 1755–1758: OSZKK, Oct. Lat. 681/XVII, ff. 48v, 79v, 118v, 199, 200v, 203, 209v. (Címzettek: Pirolt János, Barkóczy Ferenc, Szeredi György, Balassa Pál, Pallitsch Ignác, az esztergomi káptalan).

²³ OSZKK, Oct. Lat. 681/XVIII, f. 13.

²⁴ „Earum praecipue est ista: quod cupiam: ut Nepos Uxorius aemulatione accendatur, et alienis etiam discat moribus, inter peregrinos, et externos, vivere.” OSZKK, Oct. Lat. 681/XVIII, f. 7v. Ad Gotthardt, XIII. Kalendas Aprileis 1748.

²⁵ OSZKK, Oct. Lat. 681/XVII, ff. 199, 200v, 209v.

VERÓK ATTILA

Többszörösen megreformált oktatás az erdélyi szászoknál

*Johannes Honterustól Stephan Ludwig Rothig**

Az erdélyi szász különállás történeti gyökerei

Az erdélyi szászok 12. század közepén lezajló Erdélybe településüktől fogva egészen az 1486-ban formálisan is létrehozott ún. „szász universitas” (Szász Egyetem, *Universitas Saxonum Transylvaniae*) tényleges felbomlásáig (1876. évi XXXIII. törvénycikk) komoly jogi autonómiával, területi-rendi önkormányzatisággal rendelkeztek.¹ Ez a politikai önállóság és egyben különállás – de akár tudatos „elzárkózási folyamat”-nak² is nevezhetnénk – iskolarendszerükre is jellemző volt: a más erdélyi etnikumoktól eltérő oktatási-nevelési szemlélet, a szász tudósoktól, pedagógusoktól és/vagy kultúrpolitikusoktól eredő és az erdélyi német evangélikus egyháztól támogatott didaktikai elképzelések sajátos átültetése a gyakorlatba némileg különúttal tette az erdélyi német nyelvű oktatást. Azt az oktatást, amely a szabad szász parasztság mellett dominánsan a városi polgári, iparos és kereskedő, majd értelmiségi rétegből kikerülő fiatalokra koncentrált, és folyamatosan élő kapcsolatban állt a nyugat-európai, főként német nyelvű kereskedelmi és intellektuális központokkal. Ezek a tényezők olyan oktatási univerzumot teremtettek az erdélyi szászoknál, amelynek alappillérei a kitüntetett szerepű lelkiség, a már korán a reáliákra épülő tudományok, a sokszor helyben készülő tankönyvek és a konzekvens rendeleti szabályozás voltak.

* A kutatás támogatója a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete. A tanulmány szerzője a Partiumi Keresztény Egyetem oktatója.

¹ Ehhez vö. pl. *Erdély története I–III.*, főszerk. KÖPECZI Béla, szerk. MAKKAJ László, MÓCSY András, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1988³, (vonatkozó fejezetek); Ernst WAGNER, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen: Ein Überblick*, Thaur bei Innsbruck, Wort und Welt, 1990⁶, 29–71; Konrad GÜNDISCH, *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*, München, Langen Müller, 2005² (vonatkozó fejezetek) és Harald ROTH, *Kleine Geschichte Siebenbürgens*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2007³, 41–112.

² Vö. *Erdély története, I.: A kezdetektől 1606-ig*, szerk. MAKKAJ László, MÓCSY András, Bp., Akadémiai, 1988³, 460.

Közismert tény, hogy a lutheri hitújítás eszméi elsősorban a nyugat- és észak-magyarországi német lakosságú városokban, illetve Erdély szászok lakta településeiben a mohácsi vész utáni években terjedtek el, s a 16. század közepső évtizedeiben vertek tartósan gyökeret. A humanista reformátor és pedagógus Johannes Honterus (1498–1549) által 1547-ben latin és német nyelven egyaránt kiadott, a Szász Egyetem által 1550-ben törvényerőre emelt, azaz Szászföldön egyetemes érvényűvé nyilvánított egyházi rendtartás (*Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania = Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*)³ megteremtette egy autonóm erdélyi szász lutheránus egyház kereteit. A német nyelvű liturgia és oktatás fontos szerepet játszott a szászok kulturális életében és a szász öntudat tartós megőrzésében.

Új oktatási modell: a brassói evangélikus iskola

Erdélyben Szászsebes, Medgyes, Beszterce korábbi városi plébániai iskolái (vagyis kéttagozatos középszintű iskolái, ahol a latin nyelv és az ókori szerzők műveinek humanista szellemű tanulmányozása folyt, néhol görögül is) a reformáció elterjedésétől, valamint Honterus 1543-ban Brassóban kiadott iskolai rendtartásától (*Constitutio scholae Coronensis*)⁴ kezdve a hagyományos szervezetben, a hagyományos

³ Vö. *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, szerk. BORSA Gedeon [et al.], Bp., Akadémiai, 1971 [a későbbiekben: RMNY], 68; SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár II, (1473–1711): Megjelent nem magyar nyelvű bazsi nyomtatványok*, Bp., 1885 [a későbbiekben: RMK II], 39; *Alte Siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*, hg. v. Gedeon BORSA, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 21), 34. [A későbbiekben: ASD]. Modern kritikai szövegkiadása: *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts: Vierundzwanzigster Band: Das Fürstentum Siebenbürgen: Das Rechtsgebiet und die Kirche der Siebenbürger Sachsen*, bearb. v. Martin ARMGART unter Mitwirkung von Karin MEESE, Tübingen, Mohr Siebeck, 2012 (Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, 24), 206–225 (latin), 226–246 (német).

⁴ Vö. RMNY App. 10, ASD App. 3, ill. Ute Monika SCHWOB, *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. und 16. Jahrhundert*, München, Oldenbourg, 1969 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 22), 132–133. A rendtartás szövegének kiadását lásd: *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen, 1543–1778*, hg. v. Friedrich TEUTSCH, 1, München, 1978², 6–12; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és reformáció, 11), 152–153, 224; Ludwig BINDER, *Johannes Honterus: Schriften, Briefe, Selbstzeugnisse*, Bukarest, Kriterion, 1996, 89–95. A rendtartást erdélyi szász szemmel elemzi: Walter KÖNIG, *Johannes Honterus – praeceptor Saxonum = Uő, Schola seminarium rei publicae: Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien*, Als Festgabe zum 80. Geburtstag herausgegeben vom Vorstand des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde,

tananyaggal, de lutheri–evangélikus szellemben működtek tovább. Mészáros István találó szavai szerint

a korábbi iskolák éltek tovább életüket reformált hitben gondolkodó iskola-rektorok vezetésével, ugyanilyen felfogásúvá vált plébánosok, városi magisztrátusok felügyelete alatt. Protestáns iskolákká váló átalakulásuk – akárcsak a katolikus hívőközösségek átalakulása protestáns gyülekezetekké – a XVI. század középső szakaszában több évtizeden át tartott. [...] A reformáció nem hozott létre új iskolatípust, a protestánsná válás lényegében nem változtatta meg a korábbi iskolák szerkezetét, belső struktúráját, tananyagát, tantervét. A reformátorok hitbeli és egyházfegyelmi újításai az iskolát, annak belső tartalmát nem érintették. De az iskolát átható hitbeli felfogás, a nevelés vallásos szelleme természetesen – lassan, fokozatosan – átalakult, protestánsná vált.⁵

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a Honterus-féle modell több ponton eltért az előző sematikus leírástól, tehát új, előremutató elemeket is felvett a tananyagba. A legjelentősebb háromtagozatos 16. századi evangélikus iskola (ahol a latin nyelvtudományt tanulmányozták, az antik latin szerzők műveit elemezték, és fontos tárgynak számított a logika mint bölcseleti propedeutika)⁶ ugyanis Brassóban és

Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2005 (Siebenbürgisches Archiv, 38), 23–39, itt: 23–33. A Honterus-féle iskolai rendtartás legfrissebb kritikai kiadását és magyar nyelvű fordítását jelenleg Buzogány Dezső kolozsvári egyháztörténész rendezi sajtó alá.

⁵ Vö. MÉSZÁROS István, *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*, Bp., Szent István Társulat, 2000, 91–92. Mészáros hasonlóan ír a lényegében változatlan 16. századi iskola-szervezetről és az iskolatörténeti háttérrel egyéb munkáiban is (pl. MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777*, Bp., Akadémiai, 1981, 220–224; UÓ, *XVI. századi... i. m.*, 54–58.). A brassói evangélikus gimnáziumra vonatkozó szakirodalmat lásd MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Bp., Akadémiai, 1988, 159. A brassói evangélikus iskola problémáját a 2018. június 21-én tragikus hirtelenséggel elhunyt erdélyi szász levéltáros, brassói Honterus-kutató, Gernot Nussbächer (1939–2018) többször is tárgyalta munkássága során. Az egyszerűség és a rövidebb bibliográfiai adatleírás kedvéért egy összefoglaló mű tételszámaira hivatkozom, ahol megtalálhatók az eredeti, román és német nyelvű írások címei és megjelenési helyei is: *Bibliographia Gernot Nussbächer Coronensis Transilvanus*, hg. v. Bernhard HEIGL, Thomas ŞINDILARIU, Kronstadt–Heidelberg, Aldus Verlag – Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2017. Nr. 332., 387., 426., 428., 442., 454., 464., 474., 509., 558., 560., 784., 931., 932., 972., 1034., 1152., 1277., 1306., 1307., 1327., 1347., 1357., 1364., 1373., 1376., 1400., 1418., 1448., 1474., 1491., 1505., 1507., 1512., 1519., 1527., 1544., 1553., 1571., 1577.

⁶ A kora újkori iskolai tananyagokról általánosságban lásd PUKÁNSZKY Béla, *A tananyag és az oktatás módszereinek változásai a kezdetektől a 17. századig* = NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, *A pedagógia problémátörténete*, Bp., Gondolat, 2004, 527–538, itt: 535–537. – A téma

Nagyszébenben alakult ki. Brassóban Johannes Honterus, a korábbi katolikus plébánosból az erdélyi szászok reformátorává avanszált neves humanista alakította át gyülekezetét, templomát, 1388 óta működő iskoláját evangélikussá, és hozta létre a Szászföldön az első, konkrétan a brassói gimnázium nürnbergi mintára épülő és kisebb 19. századi módosításokkal egészen a második világháborúig érvényben lévő iskolai rendtartását 1543-ban az erdélyi szász iskolák számára.⁷ Nagyszében első iskolaszabályzata csak 1598-ból való.⁸

Ahogy az az eddigiekből már kiviláglott, az erdélyi szász iskolatügy első nagy megreformálóját, a *praeceptor Saxonumot* – miként már a korban is nevezték – Brassó neves szülöttének, Johannes Honterusnak a személyében tisztelhetjük, aki 1533-ban befejeződött peregrinációja után azonnal hozzákezdett humanista indíttatású iskolareformájához a Barcaságban. Felfogásában a személyes lelkiismeret új jelentést kapott, és messze eltávolodott az autoritások követte úttól, továbbá lelkészpedagógusi felfogásában az ember Istenhez fűződő viszonyában ettől fogva a közvetítő elem nélküli hit játszotta a főszerepet. A reformáció oktatásra, képzésre irányuló súlypontjának természetes velejárójaként a kereszténység és a kultúra viszonyának újrendeződése következett be. Martin Luther (1483–1546), illetve Philipp Melanchthon (1497–1560) nyomán Honterus is két dolgot tartott a legfontosabbnak az életben: a megélt vallásosságot (Frömmigkeit) és a minél szélesebb képzettséget (Bildung).⁹ Ennek fényében alakította ki brassói iskoláját is, amely két fokozatra tagolódott: az ún. „kis iskolára” (kleine Schule) és a „nagy iskolára” (große Schule). A „kis iskola”, tehát az első fokozat 6, ill. 7 osztályt foglalt magában. Itt olvasni, írni, számolni tanultak a diákok, továbbá betekintést nyertek a latin és a görög nyelvbe, a vallás és a történelem alapvető ismereteibe. Aki tanulmányait nem fejezte be az első 6–7 év után, az továbbléphetett a „nagy iskolába”, a tulajdonképpeni gimnáziumba, amely az egyetemi tanulmányokra készítette fel a diákokat.

magyar vonatkozású részleteit lásd további szakirodalommal: MÉSZÁROS István, „iskolai tantárgyak” = *Magyar művelődéstörténeli lexikon középkor és kora újkor IV.*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2005, 347–351[a későbbiekben: *MAMÚL IV.*].

⁷ A részletes bibliográfiai leírást és a szöveg modern kiadásait lásd a 4. jegyzetben.

⁸ MÉSZÁROS István, „iskolabólzat” = *MAMÚL IV.*, 316–325, itt: 323.

⁹ Vö. Wolfgang HUBER, „Frömmigkeit und Bildung”. *Melanchthon und das Schulfach Religion = Melanchthon neu entdecken*, hg. v. Stefan RHEIN, Johannes WEIB, Stuttgart, 1997, 104–128., itt: 104.

Honterus és utódai pedagógiai reformjai

A továbbiakban azokat az elemeket emelem ki, amelyek valamilyen szempontból különlegessé tették a Honterus-féle iskolát, és reformokat jelentettek a korábbi évszázadok tanítási-nevelési gyakorlatához képest. A trivium (grammatika, retorika, dialektika) keretében a forrásokhoz, azaz az antikvitás szerzőihez való visszatérés és a művészet humanista jellegű hangsúlyozása számított újszerűnek. Továbbá a görög nyelv hangsúlyos szerepe, amely az 1539-ben Brassóban alapított Honterus-nyomda görög nyelvű tankönyveiben (nyelvtanok, retorikai-logikai művek, költemények, szentenciagyűjtemények) érhető tetten.¹⁰

A zene, a quadrivium része és vele együtt a zeneoktatás matematikai részei (az összhangzás és a többszólamúság, a hangfokozatok kiszámítása stb.) kiemelt helyen álltak a Honterus-féle iskolában, miként Honterus személyes életében is. Az 1543-as iskolai rendtartásban 3 paragrafus is vonatkozik erre a szakterületre. A brassói iskolában közel három évtizeden keresztül Hieronymus Ostermayer (?–1561), a Fekete templom nagy tekintélyű orgonistája oktatta a zenei ismereteket (gregorián énekek, egyházi cantiók, világi énekek).¹¹ Honterus segédanyagként kiadott egy kottás énekeskönyvet (*Odae cum harmoniis ex diuersis poetis in usum ludi literari Coronensis excerptae*), amely ókori klasszikus és kortárs humanista költők 32 latin nyelvű ódájára szerzett négyszólamú kórusműveket, illetve az egyházi énekek mellett világi melódiákat és zeneelméletet is magában foglalt.¹² A brassói diákoknak engedélyezett esti, szórakoztató éneklések során vélhetőleg ezek közül is örömmel válogattak a nebulók.¹³

¹⁰ RMNY 28, 32, 36, 40, 41, 43, 46, 49A, 51, 56, 62, 73; RMK II 14, 15, 23, 24, 25, 29, 37, 306; ASD 3, 7, 11, 14, 15, 16, 19, 20, 22, 27, 31, 40. – Itt jegyzem meg, hogy a brassói Fekete templom és a Brassói Állami Levéltár könyvtárában jelenleg is végzem az egykori városi gimnázium könyvtárának rekonstrukcióját. Ebben a korábban egységes állományban megtalálható a legtöbb Honterus-féle nyomtatvány egy-egy, esetleg több példánya is. A rekonstrukció egy nyomtatott katalógus kiadásával, ill. egy online adatbázis nyilvánossá tételével zárul majd, ahol a példányspecifikus adatok (possessorok, kéziratok bejegyzések stb.) további adalékokat, összefüggéseket adhatnak hozzá eddigi ismereteinkhez, és sokat elárulnak a korabeli tankönyvhasználatról.

¹¹ Életére és működésére legfrissebben lásd LŐKÖS Péter, „Ostermayer, Hieronymus” = *Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor VIII*, főszerk. KÓSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2008, 373–374. (további szakirodalommal).

¹² RMNY 71B; RMK II 42, ASD 38. Modern kiadása: Johannes HONTERUS, *Odae cum harmoniis, 1548*, reproducere in facsimil, transcrierea, studiu introductiv și ingrijirea ediției de Gernot NUSSBÄCHER și Astrid PHILIPPI, București, Ed. Muzicală, 1983.

¹³ Honterus és a zenei oktatás összefüggéseinek további részleteit mondja el MÉSZÁROS István, *Honterus és a brassói iskola = Honterus-émlékkönyv: Emlékezés és kiállítás Johannes*

Előremutatónak, sőt úttörő jellegűnek tekinthetjük a földrajz beemelését az oktatási kánonba, amelynek tanításához a kartográfus és kozmográfiai tankönyvíró Honterus kiváló feltételeket biztosított. Összehasonlításként említem, hogy a korban mindössze néhány nyugat-európai, főleg német iskolában oktattak földrajzi ismereteket, a Kárpát-medencében sehol sem. Honterus iskolai reformja elképzelhetetlen lett volna az általa írt és az általa 1539-ben alapított brassói nyomdában készült tankönyvek nélkül. Részletes tananyagleírások hiányában ezek a könyvek engednek kiváló betekintést a brassói evangélikus gimnáziumban egykor oktatott ismeretekbe. 1541 és 1542-ben a brassói sajtóból került ki az az 1366 hexameterben megírt és 16 térképpel ellátott tankönyv, *A világ leírásának alapjai (Rudimenta cosmographica)*, amely a magyarországi nyomdászat igazi sikertörténetévé vált.¹⁴ Nincs még egy olyan, Kárpát-medencei szerzőtől származó könyv, amely száznál is több kiadást ért volna meg Európa kisebb vagy nagyobb nyomdászati központjaiban 1530 és 1692 között (még Mallorcán is megjelent)!¹⁵ Honterus esetében tehát a magyarországi művelődéstörténet befogadó jellegével szemben a ritka kisugárzó hatásnak, azaz egy inverz folyamatnak vagyunk a tanúi.¹⁶

Honterus a jogtudomány alapjait is felvette a kötelezően tanítandó tárgyak közé. A tanulás megkönnyítése érdekében jogismereti tankönyveket is kiadott (*Sententiae ex libris pandectarum iuris civilis decerptae, Compendium iuris civilis*).¹⁷ Különösen fontosnak tartotta, hogy a szász nemzet számára olyan „jogvédőket” neveljen ki,

Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999, szerk. W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Osiris, 2001, 9–18, itt: 12, 14–15. és KÖNIG, *Johannes Honterus...*, i. m., 34.

¹⁴ A kozmográfia részletes ismertetését adja magyar nyelven TÖRÖK Zsolt, *Honterus: Rudimenta cosmographica (1542) – kozmográfia és/vagy geográfia? = Honterus-émlékkönyv: Emlékkülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999*, szerk. W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Osiris, 2001, 57–72.

¹⁵ Vö. Gernot NUSSBÄCHER bibliográfiáját, amely a világleírás kiadásait veszi számba az első, 1530-as megjelenéstől az utolsó, 1692-es kiadásig: *Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica: Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542)*. Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, hg. v. Robert OFFNER, Harald ROTH, Thomas ŞINDILARIU, Ulrich Andreas WIEN, Hermannstadt–Bonn, Schiller Verlag, 2015, 100–133.

¹⁶ A Honterus-féle kozmográfia jelentőségéről részletesebben lásd VERÓK Attila (ism.), *Offner, Robert – Roth, Harald – Şindilariu, Thomas – Wien, Ulrich Andreas (szerk.): Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542)*. Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, Hermannstadt–Bonn: Schiller Verlag, 2015, Magyar Könyvszemle, 2016, 118–124.

¹⁷ RMNY 35, 54, 55; RMK II 20, 33; ASD 10, 25, 26.

akik képesek a szász különállás fenntartásának jogi képviselőjére. Ebben a szellemben nevelkedett többek között az a Matthias Fronius (1522–1588) is, aki 1583-ban kiadta az erdélyi szászok első joggyűjteményét, az *Eigenlandrecht der Siebenbürger Sachsen*,¹⁸ amely 1853-ig érvényben volt.

A brassói evangélikus gimnáziumban orvosi ismereteket is tanítottak. Az orvosi katedra első birtokosa az a brassói városi orvos-fizikus, Paulus Kyr (1510 k.–1588) volt,¹⁹ akinek 1551-ben Brassóban megjelent *Sanitatis studium* című könyve²⁰ individuális egészségtannak nevezhető, amely előírásokat tartalmaz a betegségek megelőzésére. A korban az ilyen jellegű áttekintések igen ritkának számítottak, hasonló egészségügyi tanácsokat csak nagyon kevés helyen oktattak – Magyarországon pedig különösen így volt ez. (Érdekességként jegyzem meg, hogy könyvének második részében Kyr betűrendben 208 féle ételt és italt sorakoztat fel, elemzi azok kedvező és káros hatásait, elkészítésük módját, ízüket, tápértéküket és az emésztésre gyakorolt hatásukat is. Ezután következik egy összefoglaló tápláléktáblázat, amelyben az élelmiszereknek tulajdonságaik szerint (pl. nehezen emészthető, hizláló, puffasztó, hashajtó stb.) csoportosított felsorolása található – egészen egyedülálló módon a korban!)²¹

Modernnek tűnnek az 1543-as iskolai rendtartásban az iskolai életre és az iskolai ünnepekre vonatkozó rendelkezések is, amelyek közül csupán egyet emelek ki. A nyári hónapok minden első hétfőjén iskolai kirándulásra került sor a Brassó környéki hegyekben, amelyhez augusztusban egy nagyobb túra kapcsolódott az iskola tulajdonába tartozó Schuler-hegy (1800 m) megmászásával.²² Így a rene-

¹⁸ RMNY 523, 524; RMK II 172, 173; ASD 290, 291.

¹⁹ Életrajzi adatait lásd pl. Robert OFFNER, *A XVI. századi erdélyi szász orvosok nyelve és Paulus Kyr egészségtankönyve (Brassó 1551)* = <http://docplayer.hu/10806544-A-xvi-szazadi-erdelyi-szasz-orvosok-nyelve-es-paulus-kyr-egeszsegtankonyve-brasso-1551.html> (utolsó megtekintés: 2018. 07. 23.)

²⁰ RMNY 89; RMK II 49; ASD 49. Négy nyelvű modern kiadását a latin eredeti facsimiléjével lásd *Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuchs des Kronstädter Arztes Paulus Kyr Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item. Alimentorum uires breuiter et ordine Alphabetico positae. Authore Paulo Kyr medico. Impressum in inclyta Transylvaniae Corona Anno 1551*, hg. Robert OFFNER, Hermannstadt–Bonn, Schiller Verlag, 2010.

²¹ Az eredeti nyomtatvány jelentőségének és modern kiadásának méltatását lásd VERÓK Attila (ism.), *Offner, Robert (Hrsg.): Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding... i. m., Orvostörténeti Közlemények: Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 2010, 245–247; MONOK István (ism.), *Robert Offner új orvoslástörténeti forrásközlése*, Iskolakultúra, 2011/8–9, 159–160.

²² KÖNIG, *Johannes Honterus... i. m.*, 35.

szánszban felmagasztalt természet ismerete is észrevétlenül helyet kapott az elsajátítandó tananyagban – a Kárpát-medencei oktatástörténetben elsőként.

Az iskolai színelőadások ugyan nem számítottak már feltétlenül újdonságnak a korban, hiszen a humanisták a 16. században már intenzíven gyakorolták ezt a tevékenységformát, Brassóban mégis feltűnik valami egészen egyedülálló dolog is. A városban többnyire klasszikus darabokat mutattak be, Honterus maga is kiadhat Terentius-komédiát Melanchthon magyarázataival (*Comoediae sex, cum argumentis Melanchthonis*),²³ de keresztény tematikájú drámákat is játszottak, köztük például egy olyat is, amelyet Honterus brassói reformátor- és nyomdászutóda, Valentin Wagner (1510/1520–1557) írt. A színdarabok előadásával a diákok a latin nyelvet, valamint a viselkedési szabályokat és a különféle élethelyzetekben szükséges magabiztosságot gyakorolták. Évi két alkalommal a „nagy iskola” diákjai nyilvános színelőadásokat tartottak, amelyeken a városi tanács tagjai is részt vettek.²⁴ Ami pedig a valódi színháztörténeti csemegét jelenti, az az a 17. századból származó adat, mely szerint William Shakespeare (1564–1616) műveit az iskolai színpadról, tehát brassói diákok közvetítésével tették ismertté Erdélyben: a *Titus Andronicus* 1677-ben mutatták be.²⁵ Színháztörténész szakemberek szóbeli közlése szerint ez igazi szenzációnak számít, ugyanis Shakespeare darabjait először a 18. század közepétől kezdték el játszani Kelet-Európában.²⁶ Ilyen korai, mintegy száz évvel korábbi recepciójáról kizárólag a brassói evangélikus gimnázium történetéből van adat.

Honterus – és utóda, Wagner – nyomdájából sorra kerültek ki az olyan tankönyvek, amelyek hosszú időre meghatározták az erdélyi oktatás történetét.²⁷ A nyomtatványok további részletes bemutatásával nem szaporítva a szót még egyetlen újdonságra hívom fel a figyelmet. A korabeli oktatási gyakorlatban nem találunk hittanszerű tantárgyat, így ehhez tartozó tankönyvet sem. Honterus a hiány pótlása érdekében kiadott néhány olyan könyvecskét, amely a diákok hitbeli fejlődését volt hivatott elősegíteni.²⁸ Különösen jelentős az 1548-ban Brassóban megjelent Luther-féle katekizmus (*Der kleine Catechismus für die Pfarherr und Hausväter*),

²³ RMNY 61; ASD 30.

²⁴ MÉSZÁROS, *Honterus és a brassói iskola, i. m.*, 12; KÖNIG, *Johannes Honterus... i. m.*, 35.

²⁵ Harald KRASSER, *Zur Frühgeschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen*, Neue Literatur, 1965/5, 119–126, itt: 123.

²⁶ A szíves közlésért Pintér Márta Zsuzsannának, Demeter Júliának és Czibula Katalinnak tartozom köszönettel.

²⁷ A Honterus-nyomda történetéhez és korszakokon átívelő jelentőségéhez lásd Hermann TONTSCH, *Die Honteruspresse in 400 Jahren: Festschrift der Buchdruckerei Johann Gött's Sohn*, Kronstadt, 1933.

²⁸ RMNY 45, 53; RMK II 26, 32; ASD 18, 24.

amely már az iskolán kívüli nagyközönséget is megcélózta a vallási-hitbeli alapismertetek közvetítésével.²⁹

Honterus iskolája kezdettől fogva összerdélyi képzőintézménynek számított, és természetesen nemcsak a szászok, hanem minden más erdélyi nációból származó és bármely felekezethez tartozó diák számára nyitott volt.³⁰ A vonzáskörzet nagyságát illetően egyetlen adat: 1544 és 1600 között 220 településről találunk diákokat az iskola matrikulájában. Első helyen természetesen Brassó és a barcasági települések állnak, őket követi Nagyszében, Máramaros, a királyi Magyarország, Csehország vagy akár Flandria. A végzetek nagy része külföldi egyetemeken tanult tovább. A legnépszerűbb egyetem a wittenbergi volt, de számosan megfordultak az Odera menti Frankfurtban, Lipcsében, Jénában, Bécsben, Rostockban, Tübingenben, Altdorfban, Padovában és Rómában is. Gernot Nussbächer kutatásaiból tudjuk, hogy az 1600-ig végzetek közül 47 személy dolgozott a későbbiekben a brassói gimnáziumban, 38 tanítóként Brassón kívüli iskolákban, és nagyon sokan világi hivatalnokként vagy művészként vitték tovább a honterusi szellemet.³¹ A korabeli 295 szász település közül 139-ben (köztük az összes barcasági településen) a Honterus-féle iskolából kikerült lelkészek szolgáltak.³² Számos jelentős személyiség is Brassóban szerezte meg az életre szóló ismereteit, köztük többek között a humanista költő, Christian Schäseus (1535–1585) is. Tonk Sándor (1947–2003) adatai alapján elmondhatjuk, hogy az 1700-ig név szerint ismert 2841 erdélyi akadémista közül 1643 a szászok lakta településekről származott: a legtöbben Brassóból (360 fő), Nagyszébenből (254 fő), Besztercéről (126 fő), Segesvárról (86 fő) és Medgyesről (84 fő).³³

²⁹ RMNY 72; RMK II 41; ASD 39.

³⁰ Gernot NUSSBÄCHER, *Die Schulreform des Honterus und die Ausstrahlung der Honterusschule im 16. Jahrhundert = Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*, hg. v. Walter KÖNIG, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996 (Siebenbürgisches Archiv, 32), 141–169.

³¹ Az adatokat legutóbb közölte: KÖNIG, *Johannes Honterus... i. m.*, 37–38.

³² Vö. *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen, I: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, bearb. v. Ernst WAGNER, Köln–Weimar–Wien, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1).

³³ Vö. Sándor TONK, *Siebenbürgische Studenten an ausländischen Universitäten = Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte, i. m.*, 113–125.

Összegzés

A Honterus-féle iskolai rendtartás mintaként szolgált más városi iskolák számára is (pl. Nagyszeben, Beszterce, Segesvár, Medgyes), a reformátor által kiadott tankönyveket pedig bizonyíthatóan, a nevezettekén túl, más iskolákban is használták Erdélyben, a kozmográfiát pedig Európa-szerte. Karl Kurt Klein (1897–1971) szerint Honterus igazi oktatástörténeti nagysága abban áll, hogy Brassóban sikerült megvalósítania a magasabb tanulmányokat biztosító iskola egy különös, erdélyi típusát, amely a neves nürnbergi, strassburgi vagy münsteri humanista iskolák szintjére emelte a Kárpátok lábánál található, a 16. században mintegy 12 ezer lakosú Brassó városi iskoláját.³⁴

Friedrich Teutsch (1852–1933) szerint Honterus tudatosította először saját honfitársaiban a képzettség (Bildung) fontosságát,³⁵ és brassói iskolájával lényegesen hozzájárult az erdélyi szászok identitásának megerősödéséhez.³⁶

Azt pedig már a könyvtörténész szemszögéből tehetem hozzá, hogy nem mellékesen mindehhez egy olyan jelentős könyvtárat is létrehozott, amely 1547-től már önálló épületben állt az iskola tanulói, pedagógusai és a városi lakosság rendelkezésére. A könyvállományt ismerők megítélése szerint a brassói evangélikus gimnázium könyvtára 1689-ig, a város légéséig a Bibliotheca Corviniana után a Kárpát-medence egyik legjelentősebb bibliotékájának tekinthető, ahol egy ideig még korvinákat is őriztek. A könyvtárról már maga Honterus is hasonlóan nyilatkozott egy Sebastian Münsternek (1488–1552) Bázélbe írt levelében: „Van Brassóban egy könyvtár, nemrég alakult, amelyhez hasonlóan gazdag másik nem található Magyarországon – Corvin Mátyás tönkretett gyűjteményét leszámítva”.³⁷ A könyvtár 1689 előtti állományából ma közel 300 kötetnyi áll csupán rendelkezésünkre – tele

³⁴ Vö. Karl Kurt KLEIN, *Der Humanist und Reformator Johannes Honterus: Untersuchungen zur siebenbürgischen Geistes- und Reformationsgeschichte*, München, Reinhardt, 1935 (Schriften der Deutschen Akademie, 22), 42–43.

³⁵ Kimondottan a brassói típusú *Bildung*-elképzelésről legutóbb lásd Andreas MÜLLER, *An der Grenze von West- und Ostkirche: Die Reformation in Kronstadt / Siebenbürgen = Exportgut Reformation: Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*, hg. v. Ulrich A. WIEN, Mihai-D. GRIGORE, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017, 203–214, itt: 212–214.

³⁶ Friedrich TEUTSCH, *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, Hermannstadt, Krafft, 1924², 351.

³⁷ A szöveget németül idézi Oskar WITTSTOCK, *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator, der Mann, das Werk, die Zeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1970, 278. (A magyar fordítást a jelen tanulmány szerzője készítette.)

izgalmas kéziratos bejegyzésekkel, melyek többnyire a gimnázium egykori növénydekeinek tollából származnak – bizonyítandó az oktatás hatékonyságát a könyvek használata által is.³⁸

Honterust követően az erdélyi szász oktatástörténet következő reformhullámának előidézői között olyan neveket találunk, mint Simon Albelius (1593–1654), Valentin Franck von Franckenstein (1643–1697), Valentin Greißing (1653–1701),³⁹ Christoph Nicolaus Voigt (1678–1732) vagy éppen Samuel von Brukenthal (1721–1803), akik közül többen a hallei pietista teológus és pedagógus, August Hermann Francke (1663–1727) egészen újszerű oktatási elképzeléseit próbálták meg az erdélyi viszonyokra adaptálni, és redukált mértékben átültetni a gyakorlatba.⁴⁰ A harmadik oktatási reformmozgalom elindítása a szászok körében a teológus és lelképásztor tanár, az „erdélyi Pestalozzi”, az 1849. május 11-én kétes körülmények között kivégzett Stephan Ludwig Roth (1796–1849) nevéhez fűződik.⁴¹

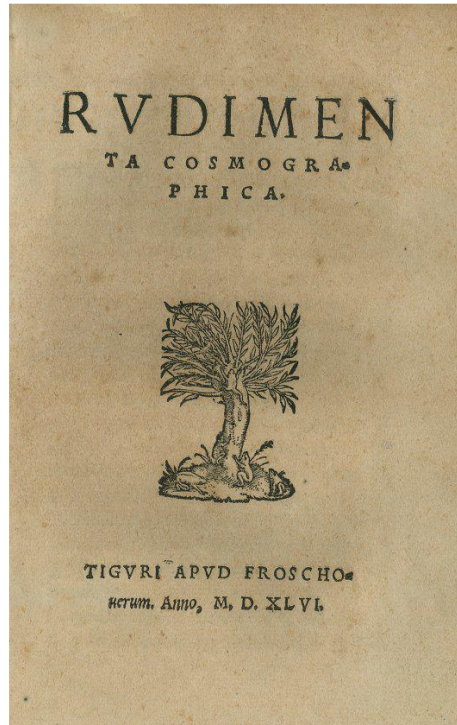
³⁸ A könyvtár történetébe és a szerző által rekonstruált állományába enged betekintést pl. Attila VERÓK, *Der Bibliotheksbestandskatalog als historische Quelle für die Ideengeschichte? Realität, Schwierigkeiten, Perspektiven an einem Beispiel aus Siebenbürgen = Ex oriente amicitia: Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*, edité par Claire MADL et István MONOK, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2017 (L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918; VII), 40–62. és UÓ, *Betűkbe kódolt könyvsorsok: Bepillantás az erdélyi szász polgárok magánkönyvtáraiba (1550–1650) = Per Aspera ad Astra: A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetem-történeti közleményei*, 2018/1, 9–35. Link: <http://per-aspera.pte.hu/archivum/2018-1-szam-8.html>

³⁹ Az eddig felsorolt személyekhez bevezető jellel lásd *Die deutsche Literatur Siebenbürgens: Von den Anfängen bis 1848, I. Halbband: Mittelalter, Humanismus und Barock*, hg. v. Joachim WITSTOCK und Stefan STENERITH, München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1997 (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten, 81), 208–210.

⁴⁰ Ehhez lásd pl. VERÓK Attila, *A világot megújító kegyesség – a hallei modell = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László üszteletére*, szerk. BAJÁKI Ríta, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya, SZÁDOCZKI Vera, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17), 491–499.

⁴¹ Vö. pl. Michael KRONER, *Stephan Ludwig Roth und die siebenbürgisch-sächsische Lehrerbildung = Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte, i. m.*, 233–255; Eduard EISENBURGER, *Stephan Ludwig Roth 1796–1849 = Taten und Gestalten: Bilder aus der Vergangenheit der Rumäniendeutschen*, II, hg. v. Dieter DROTTLEFF, Hermannstadt, Hora, 2002, 33–36; Walter KÖNIG, *Stephan Ludwig Roth als Pädagoge: Zur Aktualität seiner Ideen und Vorstellungen = UÓ, Schola seminarium rei publicae: Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien. Als Festgabe zum 80. Geburtstag herausgegeben vom Vorstand des Arbeitskreises für Si-*

A második és a harmadik oktatásügyi reformkorszak viszont – összetettsége és az elsőtől való lényegi eltérése okán – már egy következő tanulmány alapját képezheti a jövőben.⁴²

ebenbürgische Landeskunde, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2005 (Siebenbürgisches Archiv, 38), 40–46.

⁴² Egy megjelenés előtt álló tanulmányomban (*Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken. Oktatás, könyvkultúra, tudomány*) a Honterus által Brassóban megteremtett és utódai nyomán évszázadokon át ható erdélyi szász oktatási modell, a korabeli társadalom és a könyves műveltség összefüggéseit vizsgálom, ahol a második oktatásügyi reformkorszak megelőlegezve már szóba kerül.

VOIGT VILMOS

Egy elfelejtett elfelejtő

Petrus Kisviczay: Selectiora Adagia Latino-Hungarica

A modern európai közmondás-gyűjtemények mintája Erasmus oktatási célból készített latin (részben görög) nyelvű proverbium-antológiái voltak, amelyek nyíltan humanista művelődési értékeket népszerűsítettek. Legalább egy tucatnyi nyelven (országban) volt ez így: a saját (vagy legalábbis saját nyelvű) proverbiumok gyűjteményei az erasmusi latin kiadások (*Adagia [...]*, 1500, kiegészítve 1508, majd 1515) alapján készültek. Ezt a megoldást követte nálunk már Baranyai Decsi János nyomtatásban megjelent könyve, amely többezer (noha nem egészen ötezer) a latin és görög példákhoz megfelelőként hozzákapcsolható magyar proverbiumot tartalmaz.¹ (Nála is a „proverbium” tágabb értelemben szerepel: az állandó szófordulattól a szóláshasonlatig, bölcs mondásig, költői idézetig sok mindenre kiterjed, és köztük jellegzetes kisebbségben vannak a valódi „közmondások”.) Ennél több az állandó szólás és szóláshasonlat. Tehát nem egy „műfaj”, hanem egy „didaktikai” elv alapján készültek az antológiák.²

Minthogy gyakorlatilag mára elkészült (sajnos csak kéziratban) a magyar parömiográfia csúcsteljesítménye: Paczolay Gyula szövegkritikai és magyar vonatkozásban összehasonlító áttekintése Baranyai Decsi szövegeiről – ezzel nem is kell most tüzetesebben foglalkoznom. Még valamilyen hazai előzményéről is tudott Decsi, amikor a „boldogult emlékezetű” Nicolaus Sikliosius nevét említi.³ Decsi az

¹ BARANYAI DECSI János, *Adagiorm Graecolatinungaricorm chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro* (Brassicano), *Cognato Gilberto et alijs optimis quibusque paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio et opera succisua Ioannis Decii Baronij*, Excudebat Iacobus KlöB, Bartphae, 1598. RMNY 815. – Ez az utóbbi időben a legegyszerűbben hozzáférhető volt Molnár József 1978-as hasonmás kiadásában.

² Erasmusról, Decsiről és koráról lásd a 2004-es budapesti nemzetközi konferencia kiadványát: „*Igniculi Sapientiae*”: *Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek*, 1998: János Baranyai Decsi *Festschrift*, szerk. BARNÁ Gábor, STEMLER Ágnes, VOIGT Vilmos, Bp., OSZK–Osiris, 2004.

³ BARANYAI DECSI, *i. m.*, [A8r].

olvasóhoz intézett *Praefatió*jában ókori és bibliai példákkal bizonyítja a proverbsmók és használatuk fontosságát. Említi, hogy felhasználta a kortársi külföldi proverbium-kiadásokat (Hadrianus Iunius, Johannes Alexander Brassicanus, Gilbert Cousin) is, de az egyes latin proverbiumok esetében szinte sosem ad szöveg szerinti forráshivatozást vagy magyarázatot. A magyar szövegek esetében ez majdnem kivihetetlen is lett volna.⁴

A kortársak bizonyára használták Decsi adatait, ám az utókor filológiája csak a 19. század második felében fedezte fel újból a ritka kiadványt. Ballagi Mór⁵ egyenesen plágiummal vádolja az ötnegyed évszázaddal korábbi magyar parömiográfus Kisviczay Pétert, aki a maga 1713-as proverbium-gyűjteményében meg sem említi Baranyai Decsi könyvét, pedig abból tetemesen átvett. Noha már Tolnai Vilmos⁶ árnyaltabb módon értékeli Kisviczay munkáját, mégis az ezt követő magyar parömiográfiai áttekintésekben a negatív megítélés az általános – ha Kisviczay neve egyáltalán szóba kerül –, és akit az utókor azzal vádolt: „elfelejtette” feltüntetni forrását, azaz plagizált, és lassan őt felejtette el, vagy pontatlanul említi.⁷

Úgy gondolom, itt az ideje annak, hogy magát a nyilvánvalóan oktatási céllal készült eredeti művet, annak célját és a közölt proverbiumok jellegét – „a prima vista” – áttekintsük.

A *Selectiora adagia* 1713-ban Kassán, a kuruc hadakozásokat végül is túlélte bártfai városi nyomda betűkészletével nyomtatva jelent meg.⁸ Már a címlap iskolai és egyéb használatra szánja a művet. A szerző köszönetet mond kiadványa anyagi

⁴ Szerencsére legutóbb megjelent *A magyar szólások és közmondások első gyűjteménye: Baranyai Decsi János Adagiorumának (1598) mutatója*, szerk. KOVÁCS Gábor Krisztián, Bp., Universitas, 2016. Ebben az *Adagiorum* magyar nyelvű részének szövege mai helyesírással olvasható. Ez az átírás szükséges, mivel az eredetiről készült hasonmás kiadás nem könnyen olvasható, elég sok benne az elírás, nyomdahiba. A kötet második része a magyar szavak tüzetes mutatója. Nemcsak az egyszer előforduló szavak esetében fontos, hanem akkor is, ha egy-egy szó sokszor fordul elő (pl. „kár” 16 esetben, „kedv” több mint 20 esetben).

⁵ BALLAGI Mór, *Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, 10. kötet, 5. füzet, Bp., 1882.

⁶ TOLNAI Vilmos, *A szólásokról*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1910 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 12), 40–41.

⁷ Minthogy dolgozatomban nem a magyarországi proverbium-gyűjtemények történetével foglalkoztam – nem láttam célszerűnek parömiográfiánk történetének részletes bemutatását.

⁸ KIS-VICZAY Péter, *Selectiora Adagia Latino-Hungarica in gratiam et usum Scholasticae juventutis collecta et in alphabeti seriem concinnata [...] Studio et vigilantia Petri Kis-Viczay [...]*, Typis Civitatis Bartphae, 1713.

támogatóinak, majd az általa írt előszóban (*Praefatio: De usu et dignitate sententiarum ac scholis bene instituendis*) éppen a jó iskolai használatra hivatkozik.⁹

Két ajánlás és egy előszó nyitja a művet. Ezek Erasmusra és az antik szerzőkre utalnak (csakúgy, mint már Decsinél). Kisviczay közli egykori wittenbergi teológiatanárának, Martinus Chladeniusnak a művet és szerzőjét ajánló levelét; valamint két üdvözlő verset, a kassai német evangélikusok lelkésze, Joh. Georg Herrmann és a kassai evangélikus iskola igazgatója, Joh. Franko szerzeményeit. Ez a bizonyító háttér is az egyházi és iskolai fontosságot érzékelteti. Maguk a proverbiumok (az 1–552. lapokon) a latin szentenciák első szavának ábécésorrendjében (ezeket az egyes betűk kezdetekor ki is emeli a könyv) követik egymást: vagyis például nemcsak a fontos főnevek vagy szófordulatok, hanem még a *nec, ne, nemo* stb. kezdetű proverbiumok is egymás után sorakoznak. E szolgálai – nem vezérszó szerinti vagy tematikus sorrend – azt eredményezi, hogy mind a latinban, mind a magyarban nehéz megtalálni egy-egy proverbiumot. De azért ez lehetséges, lásd: „Manus manum fricat. *Egyik kéz a' másikat mossa*”¹⁰ (Platontól eredeztetve és verses formában), vagy „Omnia vincit amor”, illetve – sajátos magyar megfelelővel és latin–magyar szójáttékkal – „omnia vincit a bor. *Szerelem és a' bor, kiben e' kettő for, nintsen ott nyugodalom*”.¹¹ A latin kezdőszavak nyomán voltaképpen egy imaginárius latin–magyar szótár logikájával használható e proverbium-gyűjtemény. A fenti magyar példa egy Balassi-soros vers, amely formát Kisviczay Ben/y/iczky Péter *Magyar Ritbmusok* c. könyvéből (Nagyszombat, 1664 és sok későbbi kiadásban) vette át – és ennek mintájára maga is egy-egy verssorba írt át általa ismert proverbiumokat.

Persze, ha a magyar szövegből indul ki a keresés, ehhez némi találékonyság szükséges. Például a „*Nints oly rakott széna szekér, kire még egy villa széna nem fér*”¹² latin megfelelője a „Parthi quo plus bibunt, eo plus sitiunt?” (minél többet isznak a párthusok, annál szilárdabban állnak), így ez a P betűnél keresendő. Ugyanennek a proverbiumnak egy másik egyeztetését is megtaláljuk. „Quò plus sunt potae plus fitiuntur aqua. *Nints oly rakott széna szekér, kire egy villa széna fel nem fér*”.¹³ A latin szövegek között találunk szinonímákat, szavak kiegészítését és klasszikus auctorokra való hivatkozást. (pl. „Simile simili gaudet. *A' hasonló hasonlót szeret. Aristot[eles].*”)¹⁴ Ez után jön a magyar megfelelő, néha több szólás is. Olykor való-

⁹ *Uo.*, §7.

¹⁰ *Uo.*, 296.

¹¹ *Uo.*, 388.

¹² *Uo.*, 397–398.

¹³ *Uo.*, 452.

¹⁴ *Uo.*, 481.

ságos latin szinonímasort találunk: „Palpum alicui obtrudere, dare aliquid auribus alicujus, centones aliqui farcire, oleum ore ferre, palpo aliquem percutere, omnia assentiri, auribus alicujus inservire, aures alicujus tenere blanditiis colligere, loqui assentatorie.” Ez mind „*Hízkelkedni*. Cicero” csoportba lett egyesítve.¹⁵ A választékos latinsággal, körültekintő igeragozással is kifejeződik, hogy nem is annyira a magyar „hízgelgő”, hanem az ezt elutasító ember, hány szóvirág között választhatott – az iskolákban és azokon kívül. Ritkábban ugyan, de találunk ilyen példasorokat magyarul is. Másutt a magyar példák felsorolása igazán változatos, de összekapcsolásuk oka nem világos. „Hyberna navigatio odiosa est. *A' tök is estve virágzik. (Veszédelmes a téli hajózás).*” Ciceróra utalva.¹⁶ Kimeríthetetlen ez a szemantikai háló, és az élőbeszédből folyton táplálkozik. Lásd a fenti példához, egész más konnotációval: „Auribus alicujus dare. *Tsapni a' lentsét.*”¹⁷ (Vesd össze a mai magyar „rizsa” szóval, ’bőségesen áradó, nem sok értelmet tartalmazó beszéd’ jelentésben.) Összesen 5349 proverbium-adat található Kisviczay könyvében, pontosabban a variánsok és szinonímák miatt mind a latinban, mind a magyarban körülbelül ennyi a számuk.

Akárcsak az összes „*erasmusi*” európai proverbium-kiadványban, Kisviczay művében is nyilvánvaló a határozottan kifejeződő ideológia, amely klasszikus, sztoikus, erkölcsnevelő, és csak kismértékben vallásos, ezen belül humanista és protestáns jellegű. Ezt a szemléletet az iskolai oktatás évszázadokon át fenntartotta.

Kisviczay életéről igazán keveset tudunk, azt is főként éppen a proverbium-könyvéből.¹⁸ Az 1680-as években a Sopron megyei Vic(z)a községben született, evangélikus családban. Eredeti családi neve Molnár. Lehetséges, hogy ez apja foglakozására utal, mivel tudjuk, nem volt nemessége. Anyanyelve magyar (és csak németországi tanulmányai elején tanult meg németül). Itt kezdte használni a Viczay vagy Kis Viczai családnevet. Itthoni tanulmányait felvidéki evangélikus iskolákban (Lőcse, Besztercebánya, Korpona, Kassa és legtovább Eperjes) folytatta. 1708-ban utazott lutheránus német egyetemekre: Greifswaldba és Wittenbergbe. 1711-ben tért haza és a következő évben iktatták be kassai (magyar) evangélikus lelkészként. Közmondásgyűjteménye a következő évben jelent meg, és nyilván már külföldön gyűjtötte ehhez az adatokat. Előszava elején elmondja, hogy Greifswaldban először

¹⁵ *Uo.*, 396.

¹⁶ *Uo.*, 217.

¹⁷ *Uo.*, 46.

¹⁸ Szerencsére régiebb és újabb lexikonjaink pontosan sorolják fel ezeket az adatokat – ezért nem is szükséges egyenként említenem ezeket.

1709-ben nyelvgyakorlásként írta oda latin proverbiumokhoz a magyar megfelelőket¹⁹ Nyilván itt esett keze ügyébe néhány latin proverbium-gyűjtemény.

Megemlíthetjük, hogy a 17–18. században sokszáz magyarországi diák tanult a német protestáns egyetemeken – nyilván egymást is segítve a nyelvtanulásban, könyvek használatában és beszerzésében. Sőt a „proverbiumok” használatában is. Magyar forrásként Beniczky Péter könyvét és közismert „szótárakat” említ – leginkább már Magyarországra visszatértek használhatta ezeket. Pontosán nem tudjuk, tanított-e a Felvidéken: hol és mikor? Halála évét sem ismerjük, 1748-ban még élt. Más nyomtatott művéről nem tudunk.

Az utókor használta e könyvet, de csak felületesen említi. A bencés Kovács Pál *Magyar példa és közmondási* (Győr, 1794) már csak a magyar proverbiumokat használta fel, a maga példáinak rendszerébe illesztve. Kisviczay nevét nem is mindig említik. A maga idején első tudományos igényű közmondás-antológia, az Erdélyi János által összeállított *Magyar közmondások könyve* említi és méltatja, ám nem sok példát vesz át.²⁰ Margalits Ede is a saját korában kézikönyvnek tekintett *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*ban is használta.²¹ Főként a Balassi-verssorba foglalt szövegek felismerhetőek az egyes szócikkekben. Ezek vagy Beniczkytól, vagy az őt szintén gyakran használó (és utánozó) Kisviczaytól származnak. Margalits maga állítja, hogy a gyűjteményében 25336 proverbium között 1697 adat származik Kisviczaytól. (Ez Kisviczay 5349 példájának majdnem a harmada.) A későbbi magyar proverbium-kiadványokban is megtalálhatók Kisviczay példái – általában filológailag nem elég gondosan közölve.

Egészen új szemléletű (és igazán sokféle vezető) tanulmányában Szigeti Csaba Kisviczay 1366 (azaz a gyűjtemény mintegy 40 százaléka, ám ezek között ott vannak a Beniczky-sorok is!) „verssorát” metrikai rendbe illesztette, és sokféle szempontból foglalkozik azzal, hogy az „átvett” szövegek milyen poétikai transzformációt alkalmaznak.²² Ez a dolgozat a legelső magyar „generatív–grammatika” módszerű poétikai tanulmány, amely minden elismerést megérdemel. A Balassi-strófa folytatódása és átalakulása nemcsak Beniczkynél (ám főként nála) jól megfigyelhető, Kisviczay pedig a háromsoros strófaból egyetlen Balassi-soros szentenciákat formál vagy rövidít. Nyilván tudatában volt annak, hogy e szövegek nem hagyományos proverbiumok, hanem ezek mintájára készült szentenciák. Minthogy Kisviczay könyvében tipográfiai nem különböznek a nem-verssoros és versso-

¹⁹ KIS-VICZAY, *i. m.*, §7.

²⁰ ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*, Pest, 1851, 450.

²¹ MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., Kókai Lajos, 1896.

²² SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Bp., Balassi, 2005, 224–275, 271–303.

ros szövegek, az utókor sem különítette el e formákat: Erdélyi János, Margalits Ede, de akár O. Nagy Gábor sem hívta fel a figyelmet az ilyen példák verselésbeli sajátosságára. Minthogy Beniczky mind magyar, mind szlovák nyelven alkotott „proverbiumokat”, mind az alap gondolat, mind a poétikai fordulatok egyfajta „generatív” szövegkezelést képviselnek. A poétikai transzformációk miatt Kisviczayt joggal tekinthetjük költőnek, noha csak egysoros szentenciákat készített.

Egyébként az európai parömiológia ekkor már évszázadok óta sok változatát ismeri a „versbefoglalt proverbiumoknak” legtöbbször több, hasonló értelmű szöveg összekapcsolása révén. Azonban – tudomásom szerint – más nyelveken nem folytattak olyan proverbium-versforma-analízist, mint azt Szigeti Csaba tette.

Egyébként a 6 + 6 + 7 szótagos szókapcsolatok igen jól megfelelnek egy szentenciázó mondatnak (annak mind szintaktikai, mind logikai vonatkozásában): állítás – ennek megerősítése/cáfolata – konklúzió. Például: „Világi dicsőség, pompa és fényesség nem használ a halálban.”²³ Az, hogy itt már egy magyar nyelvű „poétikai–parömiológiai” gyakorlat létezett, könnyen bizonyíthatjuk: az itt megfelelő latin szöveg egy egészen más „versbeszedő” gyakorlatot képvisel: „Post miserum funus pulvis et umbra sumus.”

Noha érdekes kérdés az is, Decsi és Kisviczay pontosan milyen módon állították össze a maguk adatainak sorrendjét, ezzel azonban nem foglalkoztak parömiográfusaink. Kisviczay a latin forrásokból dolgozott, és nyilván ezekből vette át az egyes szövegekhez kapcsolható antik auctorokat, de csak névvel, és igazán ritkán valamilyen pontosabb utalással. Még a bibliai szövegekre sincs egyenes utalás, és a könyv jószerevével nem is közöl ilyeneket. Egy-egy fontos latin szóhoz vagy szóláshoz odakapcsolta az általa összeállított magyar megfeleléseket, és általában az egyes „szavak” végén közli a Beniczky-formájú változatokat. Szerkesztésmódját könnyen felismerhetjük például az „omne”, „omnes”, „omnia”, „omnis”, „omnium” szavak esetében ötvennél valamivel több latin és magyar szólással.²⁴

Amit ma a legfontosabbnak tarthatunk Kisviczay művéből (és nem: művében) a „korábbi források” szövegeinek folytatódása, illetve új (poétikai) elvek érvényesülése. Sok példájából látjuk, ahogy a széles körben ismert proverbiumokat és gyakran a mindmáig közhasználatban levő megfogalmazást közli. Az iskolai latin oktatást megkönnyítő „erazmusi” program itt még megmarad, ám egyre inkább a magyar szövegek megformálása a fontos, és itt nem a didaktikus, hanem a szentenciázó gyakorlat a cél. A lutheránus etika pontosan megfelel ennek. (Sajnos, az eddi-

²³ KISVICZAY, *i. m.*, 439; SZIGETI, *i. m.*, 1320. szám.

²⁴ KISVICZAY, *i. m.*, 383–389.

gi magyar kutatás e szempontra nem tért ki.) A Rákóczi-szabadságharc után ez a végső soron sztoikus etika hatékonynak látszott. Amikor a majd egy századdal későbbi, következő generáció (esetünkben Kovács Pál 1794-ben) ugyanezeket a proverbszövegeket is összeszedi, kiegészíti és újból közli – nála már a magyar nyelv és irodalom gazdagítása, és nem egy bölcsesség közvetítése a cél. (Ugyanezt mondhatjuk e kor más magyar proverbszöveggyűjteményeiről is, Gaál Györgyöt kivéve, aki komparatív parömiográfiát művelt.)

Még egy feltűnő vonásra utalnék. Fentebb említett parömiológiánk kezdeteit protestánsok hozták létre. Még Kisviczay is öntudatos evangélikus. Ám a felekezeti különbségnek nincs határozott nyoma az általa kiválogatott és megfogalmazott szólásokban. Sőt a közbülső láncszem, az igazán hithű katolikus Beniczky Péter verseiben is ugyanez a helyzet. Parömiológiánk első évszázadaiban a felekezetközi használat, oktatási és lelkeségi gyakorlattá vált. Ami annál tanulságosabb, mivel az 1598 (Decsi) és 1713 (Kisviczay) könyvei közötti korszak nem a felekezetközi béke kora a Magyar Királyságban. Ám a „közismert” közmondások világszerte felekezetköziek, és Kisviczay „új” adalékai is ezt a gyakorlatot követik.

Anélkül, hogy részletesen bizonyítanánk e felismerést, és éppen csak utalva erre a szempontra, a következő főbb tematikus csoportokat említhetjük.

1. Közismert vallási szavak/fogalmak (pl. pokol, ördög, Isten) előfordulása a szövegekben, amelyek időben korábban is, későbbben is megtalálhatók a magyar proverbszövegekben. Azért itt is érdemes utána nézni a szövegeknek! Kisviczaynál például a latin „Fatum” megfelelőjeként találjuk az *Isten* szót.²⁵

2. Közismert nyelvi fordulatok is találhatóak, vallási konnotációval. (Ezeket egyszerűsített helyesírással idézem.) „*Mint a 'pokoly olly sötét – Cimmeriae tenebrae.*”²⁶ „*Boldog Aszszony katonája – Ollaris Deus.*”²⁷ „*Miközi Christusnak a'Belállal – Athenae nihil habent commune cum Hierosolymis.*”²⁸ „*A' Judás áruló tsokjával ajánló rejtet mérgét mutattya. – Multa sub vultu odia, multa sub osculo latent.*”²⁹ „*Az Urnak áldása gazdagít-meg – Domini benedictio ditat.*” Ritka kivételként a forrást is megadva: „*Prov. X. 22.*”³⁰ „*Az sokáig tűrő, Lassán jó az Isten, de ugyan el érkezik azért – Dii laneos pedes habent.*”³¹ (parafrázis) Ugyanez a frázis más, mindkét nyelven verses

²⁵ *Uo.*, 168–169.

²⁶ *Uo.*, 75.

²⁷ *Uo.*, 383.

²⁸ *Uo.*, 42.

²⁹ *Uo.*, 317.

³⁰ *Uo.*, 127.

³¹ *Uo.*, 120.

formában: „Isten bosszújú tűrő; de végre büntető keményen fizető – Nostra Deus subitis non damnat crimina poenis, Compensas longas; sed gravitate moras.”³² „Se Istenre se ördögre nem hajt. – Nec superos moratur, nec inferos.”³³

3. Latin (vallásilag is értelmezhető) proverbium vagy szentencia, nem proverbiummal visszaadva: „Ember térszen fel, de Isten igazgatja annak ki-mentét. Noha el rendeli az ember, intézi dolga miképpen kellyen, de Isten vezérli egyedül viseli uttya, miként s' bogy mennyen. – Homo proponit, Deus disponit.”³⁴ (parafrazis, versbe szedve.) „Az Istennek tisz parantsolattya ember életének regulája – Lex Dei est regula vitae.”³⁵

4. Közismert életbölcesség, versbe szedve: „Nem a' sok beszédet, de egyedül szívét, vizsgálhya a' nagy Isten – Non clamor; sed amor clangit in aure DEI.”³⁶ „Imádság munkával mindenkor dologgal egybe köttetve légyen – Ora et labora.”³⁷ „Ki Istenben bízik, meg-nem-tsalatkozik. – Spes confita DEO, nunquam confusa recedit.”³⁸ „Jó az Isten jót ad – Ultra DEUS subjicit bona.”³⁹

5. Magyar proverbium latin nem-proverbiumhoz kapcsolva. „A' Kristus koporsóját sem őrizték hijában – Pauci in alieno negotio bona fide vigilant.”⁴⁰ „Olly kopasz mint a' tőke. (szegény) – Pistillo calvior.”⁴¹ „A' kit az Isten meg akar verni az eszéjét veszi-el. – Rana etiam ex aurea sede in paludem resilit.”⁴² Vesd össze a nehezen ide vonható kijelentéssel: „A' kit Isten szeret az iffiantan meg-hal. – Quem DEVS dilligit adolescens moritur.”⁴³

Természetesen mindez csak néhány példa, és az egyes szövegek ide- vagy oda-sorolása sem vitathatatlan. Az azonban egyértelmű, hogy – attól függetlenül, honnan vette példáit Kisviczay – mind a magyar, mind a latin szövegeket használhatónak tartotta, a magyar szövegek esetében vagy már proverbiumnak tekinthető, megszokott formában, a latint illetően széles ideológiai háttérrel. Mind-egyikükben a „bibliai” és „sztoikus” bölcsesség vehető észre. Nincs köztük feleke-

³² *Uo.*, 366.

³³ *Uo.*, 329.

³⁴ *Uo.*, 214.

³⁵ *Uo.*, 272.

³⁶ *Uo.*, 352.

³⁷ *Uo.*, 392.

³⁸ *Uo.*, 489.

³⁹ *Uo.*, 540.

⁴⁰ *Uo.*, 400.

⁴¹ *Uo.*, 411.

⁴² *Uo.*, 453.

⁴³ *Uo.*, 433.

zeti kontroverzia. Jellemzően toleráns (és nemzetközileg is jól ismert proverbium: „*A Papa-is valaha tsak egy Deák volt. – Maxima paulatim ex minimis.*”⁴⁴

A kor kontroverzív teológiájában a „képek tisztelete” központi helyet foglalt el. Annál meglepőbb Kisviczay végül is toleráns szövege. „*Nem a' kép tsináló de annak áldozó (asztat imádó) lehet bálvány (szolgája) tisztelő* – Non facit ille Deos, qui colit ipse facit.”⁴⁵

A proverbiumok (még a legegyszerűbbek is) életigazságokat fogalmaznak meg. És a leírt, megtanult, könyvben bármikor hozzáférhető szöveg évszázadokon át is megmarad, vagy éppen lappang. Az egyes nyelveken belüli vagy közöttük meglevő, nem mindig egyforma megfeleltetések is jelzik, milyen sokrétű az a „lelkiség”, amit kifejeznek. Záró példám ilyen, sok évszázada része a vallási bölcsességnek: „Non est volentis, neque currentis; sed miserentis DEI. – *Nem az akaróé, sem pedig futóé pályának el-nyerése ; mert Isten rendelí 's egyediül viseli, kinek meddig menése.*”⁴⁶ A magyar kultúrában mindmáig gyakran idézett szentencia Pál apostol *Rómaiainak írt leveléből* (Róm 9,16) való.

Ami pedig a parömiográfiai tanulságokat illeti, a proverbiumok „jönnek és mennek, ahogyan a szél fúj”. Kisviczay (és már Decsi) ötezernyi mondata, vagy ebből a későbbi nyomtatott gyűjteményekben meglevő másfél–negyedfél ezer példa csak jelzik a magyar proverbiumok e nyomtatott gyűjteményektől függetlenül is meglevő gazdagságát. Decsi és Kisviczay művelt és protestáns antológiája ennek csak egy szelete. Ám a magyar szövegek zöme ennél szélesebb körben is használt lehetett. És, szerencsénkre Kisviczay példáit összevethetjük mind Decsi korábbi, mind a 18. század végének későbbi magyar proverbium-gyűjteményeinek anyagával.

Kecsegtető feladat lenne legalább az Erdélyi, Margalits és mások által így felhasznált mintegy másfélezer szöveget az eredeti Kisviczay-közlésből, ám modern helyesírással (mint Kovács Gábor Krisztián tette Decsi szövegével) közzétenni. Művelődésünk biztos történetiségét vehetnénk észre. És ha nem is ünnepeljük az „elfelejtőt” – abban a korban is (ma is) a proverbium „mindenkié” volt, és ennek tárháza Kisviczaynál is megtalálható.

Megfeledkezve e tényről, nehogy szó szerint így járjunk: „Quantum Pater colligit, tantum Filius dissipat. – *Mennyit fősvény Atya gyűjje tékozló fia annyit el-pazarolhat.*”⁴⁷

⁴⁴ *Uo.*, 299.

⁴⁵ *Uo.*, 440.

⁴⁶ *Uo.*, 355–356.

⁴⁷ *Uo.*, 433.

|| Személynévmutató

- Ábel 183, 184
Ábel Jenő 110
Acqua, Cristoforo dall' 174–176
Ács Mihály 132
Ádám 166, 184
Adam, Wolfgang 148, 151
Adamikné Jászó Anna 78
Ágoston, Szent 53, 164, 165
Ahasvérus 179
Ahiás 179
Ahikám 180
Aiszóposz 108
Akbór 180
Alajos, Gonzaga Szent 57–68, 203, 205
Albelius, Simon 227
Allen, Helen Mary 100, 101
Allen, Percy Stafford 100, 101
Almási János 53
Althan Mihály János 210
Althan, Michael Adolf von 141
Alvarez, Manuel 37–40, 42–44
Alvinczy Ferenc 120, 121
Amálek 181
Amaranthes [Corvinus, Gottlieb Siegmund]
83, 86–88, 90–97
Amasa 183
Ambró Ferenc 20, 23, 24
Ambró Ferenc Ignác 79
Ambrus Ibolya 193
Amigoni, Jacopo 161, 186, 187
András, Szent 179
Angyal Dávid 99
Anna Maria, Liechtenstein von 49
Anna, Ausztriai 167
Annatus, Petrus 54
Antoine, Paul-Gabriel 53
Apáczai Csere János 77, 88, 194
Apitius, Michael 154, 155
Apor István 201
Ariszteidész 176
Arisztotelész 104, 107
Armgar, Martin 218
Asája Hulda 180
Audran, Benoît 175
Audran, Jean 175, 176
Augustinus → Ágoston, Szent
Baadj, Nadia 160
Babtorpa, Barbara 143
Bacchus 204
Bácskai Vera 150
Bajáki Rita 9, 48, 78, 136, 227
Bálám 187
Balassa Brúnó 38
Balassa Iván 75
Balassa Pál 215
Balázs Mihály 192
Baldini, Ugo 53
Baldt, Josephus 204
Bálint Gyula György 117
Bálint Sándor 74
Balla Mátyás 33
Ballagi Mór 230
Báló Péter 9, 10
Balogh Ferenc 115
Balogh István 30, 31, 33, 36
Baltazár 182
Bányai Réka 148
Baranyai Decsi János 229–231, 234, 235,
237
Barbier, Frédéric 227
Barkóczy Ferenc 47–55, 215
Barna Gábor 19, 26, 30, 32, 34, 35, 81, 121,
229

- Barna János 25
 Baróti Szabó Dávid 199
 Barta István 203–205
 Bartolozzi, Francesco 179, 184, 186
 Basan, Pierre-François 173, 177
 Bátai György, ifj. 192
 Báthory Orsolya 48, 78, 136, 227
 Battha, Emericus 203
 Batthány Kristóf 213
 Battyhány Ádámné Formentini Auróra 84
 Battyhány Ignác 53
 Bauch, Gustav 99
 Bauer Károly József 24, 51
 Bauer, Hermann 159
 Bauersax Anna 124
 Bauerschubert, Joseph 26
 Bayly, Lewis 153
 Beauvais, Nicolas-Dauphin de 173
 Beauvarlet, Jacques Firmin 173
 Becanus, Guilielmus 199, 214
 Becanus, Martinus 53
 Beer, Christoph 26
 Behrmann, Carolin 167
 Beke Margit 47
 Bél Károly András 212
 Bél Mátyás 76, 207–209, 212
 Bellarmino, Roberto 27, 28, 34
 Bembo, Pietro 214
 Benczik Fanny 85
 Benda Kálmán 72
 Benedek Ágoston 23
 Benedek, XIII., pápa 47, 61, 62
 Benedek, XIV., pápa 48, 53
 Beniczky Péter 154, 231, 233–235
 Benka, Peter 106
 Berardi, Fabio 186, 187
 Berckmans, Matheus 173
 Berei Farkas András 79
 Berényi János 115, 116, 123
 Berger, Günter 148
 Berger, Leopold 199
 Bernát, Szent 14
 Bernhard, Jan-Andrea 101
 Berta Péter 89
 Berta Tibor 118, 119
 Bertin, Nicolas 174
 Bertzik János 23
 Bervic, Charles Clément 177
 Bessenyei György 49
 Betsabé 178, 183, 184
 Beyer, Michael 103
 Bierbach, Mechtild 89
 Bietenholz, Peter G. 99
 Bilkei Ferenc 140
 Binder János Fülöp 29
 Binder, Ludwig 218
 Bíró Csilla 37
 Bitskey István 23, 47, 49
 Bloemaert, Abraham 161, 178
 Boáz 180
 Bod Péter 88, 89
 Boer, Wietse de 166
 Bogár Judit 48, 169, 227
 Bogovics Lőrinc 75
 Bohr, Jacob 76
 Bollók János 194
 Bonfigli, Guerieri 48
 Borbély Zoltán 149
 Borel, Antonie 174
 Borgstedt, Thomas 91
 Boros Ágnes 140
 Boross Marietta 75
 Borsa Gedeon 218
 Bosányi Ferenc 23
 Bossányi István → Bossányi Szerafin
 Bossányi Szerafin 20–26, 29, 34, 78, 81
 Botos Péter 193
 Boucher, François 173
 Bouillon, Henri de La Tour d’Auvergne,
 duc de 174
 Boullegne, Louis, ifj. 175, 176
 Bousset, Jacques-Bénigne 54
 Boydell, John 174
 Bödeker, Hans Erik 72
 Brandes, Helga 86, 88, 90, 96
 Brassicanus, Johannes Alexander 229, 230

- Bretschneider, Carolus Gottlieb 102
 Breznyiik János 107
 Britanius, Lamindus → Muratori, Ludovico Antonio
 Brokmann-Nooren, Christiane 91, 94
 Brukenenthal, Samuel von 227
 Buchleri, Johannes 214
 Bukovszky János 107
 Burghartz, Lucas 160
 Burkart, Susanna 160
 Burke, Thomas 177
 Buzogány Dezső 219
 Büchler Pál 200
- Cabassut, Jean 54
 Caesar, Caius Iulius 39, 174
 Calepinus, Ambrosius 41
 Čaplovič, Dušan 37
 Carafa, Carlo 142
 Cars, Laurent 174
 Cassoviensis, Johann Antoninus 100, 101
 Cataneo, Camillo 145
 Cato, Marcus Portius 104
 Catullus, Caius Valerius 214
 Cavallo, Guglielmo 72
 Cepari, Virgilio 63, 64
 Chaix, Gerald 72
 Chaldenius, Martinus 231
 Champagne, Philippe de 161, 178
 Chartier, Roger 72
 Château, Guillaume 174
 Chatillion, Louis de 175
 Chéreau, François 174
 Čičaj, Viliam 101, 152
 Cicero, Marcus Tullius 14, 39, 43, 95, 104, 108, 109, 214, 232
 Ciprián, Szent 53
 Clark, Stuart 160
 Claus, Josephus Ignatius 26
 Clericus János → Le Clerc, Jean
 Clifton, James 169
 Cochem, Martin von 74–76
 Comenius, Johannes Amos 193, 194, 197
- Cordier, Maturin 214
 Corsini, Edoardo 53
 Cortona, Pietro de 174, 176
 Corvinus, Gottlieb Siegmund → Amaranthes
 Cousin, Gilbert 229, 230
 Cox, Leonard 99, 100
 Coypel, Antonie 174–176
 Cupido 93
 Curtius Rufus, Quintus 39
 Czibula Katalin 224
 Czibulka Kristóf 119
- Csákány Imre, P. 203
 Csáky Anna Franciska 9, 11, 12
 Csáky Antal 23
 Csáky Cecília 170
 Csáky Éva Franciska 9–13
 Csáky Franciska 170
 Csáky Imre 10
 Csáky Imre 158, 159, 170
 Csáky István 10
 Csáky Mária Klára 11
 Csáky Mária Sapientia 11
 Csáky Miklós 10
 Csáky Rozália 170
 Csáky Zsuzsanna Eugénia 11
 Csedő Pál 203
 Csepregi Zoltán 99
 Cserei Farkas 80
 Cserei József 201
 Csermák Ferenc 204
 Csomány László 19–22, 26–28, 31–33, 36
 Csonka Ferenc 105
 Csorba Sándor 49
 Csörsz Rumen István 129, 131
 Csúzi Cseh Jakab 153
- D'Hannetaire, Eugénie 177
 Dackerman, Susan 162
 Danyi Dezső 157
 Dávid Zoltán 157
 David, Jan 165, 166, 190

- Dávid, király 192, 177–179, 182, 184, 186
Dávidné Bajor Ágota 139
Daxer György 107
Debreczeni Ember Pál 193
Delila 187
Demeter Júlia 224
Démoszthenész 104
Dénesi Tamás 139
Déri Eszter 48, 227
Descartes, René 197
Deutscher, Thomas Brian 99
Dickinson, William 176
Dienes Dénes 193
Dietz, Jost Ludwig [Iodocus Ludovicus Decius] 100–101
Diós István 22
Doba Pál 35
Dóbék Ágnes 47, 48
Dofour, Pierre C. Nicolas 173
Dóka Klára 47
Donatus, Aelius 108
Dorn, Franz Xaver 26
Dósa József 31
Driesch, Gerhard Cornelius 208, 209, 211–215
Drinková, Daniela 100
Drotleff, Dieter 227
Duchange, Gaspard 174–176
Dudás Lajos 115, 116, 118, 124
Durameau, Louis Jean-Jaques 174
Đurčo, Peter 100
- Earlom, Richard 174
Ebeczky Imre 143
Eberti, Johann Caspar 87
Eck, Valentin 99, 101
Edelényi János 117
Edenlinck, Gérald 175
Eisen, Charles-Joseph-Dominique 173, 174
Eisenburger, Eduard 227
Elek, Szent 202
Eli 187
Elizeus 180, 182, 187
- Ellenbog, Nikolaus 101
Emmius, Ublo 198
Enenkel, Karl. A. E. 166
Erasmus, Rotterdami 99–101, 104, 106, 111, 129, 207, 229, 231
Erdélyi János 233, 234, 237
Erdélyi Zsuzsanna 127–129, 131, 132, 136–137
Erdődy György Ádám 209
Érdújhelyi Menyhért 22, 25, 34
Ernyey József 111
Esterházy Imre 209, 212
Esterházy Mária Magdolna 9
Esterházy Miklós 142, 211
Esterházy Pál 9
Eszter 179
- Éva 184
Ézsau 184, 185
- Fábri Anna 84
Fabri, Ria 160
Faragó János 116, 117, 123, 124
Farell, Alain 65
Farkas Béla 119
Farkas Gábor Farkas 153
Farmati Anna 57, 78, 80
Fatavics Ferenc 208
Favannes, Jacques de 178
Fáy Mária 170
Fáy Zoltán 23, 25
Fehér Katalin 77–79, 208
Felfe, Robert 158
Fénelon, François 214
Ferdinánd, II., császár 53, 141, 143
Ferenc, Assisi Szent 9, 203
Ferenc, Szalézi Szent 51, 54
Ferenc, Xaveri Szent 204, 205
Festetics György 212
Festetics Kristóf 211, 212
Festetics László 212, 213
Festetics Pál 211, 212
Fináczy Ernő 52, 65

Finlayson, John 174
 Fohrmann, Jürgen 83
 Font Zsuzsa 192
 Forgó Ida 117, 119
 Forgó Tilda 117, 119
 Francesco, Medici di 162, 175
 Francke, August Hermann 209, 227
 Franckenstein, Valentin Franck von 227
 Frankl [Fraknói] Vilmos 142
 Franko, Johann 231
 Frauhammer Krisztina 9, 71, 74, 76
 Frawenlob, Johann 87
 Fronius, Matthias 223
 Fugger Mária 142
 Fülemlé Ágnes 73
 Fülöp, Szent, apostol 182

Gaál György 235
 Gábrriel, arkangyal 36
 Gál Tibor 19
 Gál, Szent 110, 111
 Galbáss Julianna 116
 Gáll Angyél 31
 Gáll Erzsébet 31
 Gáll János 31
 Galliard, René 173, 174, 176
 Gálos Rezső 208
 Gapp, Josephus 203
 Gebei Sándor 149
 Gedeon 184, 187
 Geischekh, Georgius 203
 Gellert, Christian Fürchtegott 214
 Georgiádes Ildikó 115, 116, 124
 Gerencsér István 53
 Gergely, Szent 110
 Germanicus, Julius Caesar 174
 Gesztelyi Hermina 83, 92, 152
 Giordani, Paolo Bernardo 48
 Giordano, Luca 162, 174
 Gleditsch, Johann Friedrich 88
 Gnass, Georg G. 64
 Golz, Reinhard 102, 108
 Gonzaga, Fernando 63

Gotthardt András 215
 Gotti, Ludovico Vincenzo 53
 Gottsched, Johann Christoph 212, 213
 Görög Dániel 152
 Gött, Johann 224
 Göttler, Christine 160, 162, 165, 168, 170
 Green, Valentine 176, 177
 Greißing, Valentin 227
 Gretser, Jacob 39
 Grigore, Mihai-A. 226
 Grisar, Josef 140–142, 144–146
 Grossinger, Josephus 204
 Groyer, Franciscus 204
 Grynaeus Tamás 30
 Guardia, Maria della 142
 Guitman Barnabás 99, 101, 105, 108
 Gulyás István 33
 Gunderson, Cathrine, F. 99
 Gusztinyi János 47, 51
 Gündisch, Konrad 217

Gyalogi János 127, 136
 Gyenis András 203
 Gyovai Mihály 116
 Gyöngyössy Orsolya 113, 114, 117, 120, 122
 Györi András 118
 Gyula, vezér 201, 202

Hadot, Pierre 64
 Hágár 182, 186
 Hall, John 174
 Halmágyi Károly 202
 Hanuy Ferenc 145
 Happel, Eberhard Warner 157
 Hargittay Emil 10
 Harrach, Adalbert von 141
 Harsdörffer, Georg Philipp 87
 Haunold, Johann 152
 Haustein, Jens von 89
 Heckenast Gusztáv 118
 Hegedűs Gáspár 33
 Hegedűs Gergely 19, 31–33

Hegedűs József 33
 Hegyfalusi György 128, 133–135
 Heigl, Bernhard 219
 Heilmann, Johann Casper 190
 Heineccius, Johann Gottlieb 52
 Heliodorus 182
 Helman, Isidore-Stanislaus-Henri 174, 176
 Henrik, IV., francia király 162, 175, 176
 Hermann, Nikolaus 76
 Heródes 185, 201, 202
 Herrmann, Johann Georg 231
 Hertel, Johann Georg 184–187
 Heshusius, Tilemann 154
 Heumann, Christoph August 87
 Hevenesi Gábor 63, 64
 Hilikia 180
 Hillmann, Jennifer 170, 171
 Hirschberg Kornél 22, 23
 Hogendorp Prosperetti, Leopoldine van
 169, 170
 Holl Béla 73
 Holofernész 179, 185
 Honterus, Johannes 218, 220–228
 Horatius, Flaccus Quintus 204
 Horn Ildikó 9, 11, 12
 Hornbeck, Johannes 197
 Hornyánszky Viktor 63, 115
 Horpácsi Sándor 35
 Hortemels, Marie-Anne-Hycinthe 174
 Hortsik Gergely 118
 Horváth József 72, 73
 Horváth Sándor 75
 Horváth Seraphin 20
 Hosschius, Sidronius 199, 214
 Höllrigl, Matej 158
 Huber, Wolfgang 220
 Hubert Ildikó 127, 129, 131, 136, 199

 Ignác, Loyolai Szent 60, 62, 64, 65, 168
 Ilkó Krisztina 169
 Illés, próféta 179, 184
 Imbruglia, Girolamo 49
 Imre Mihály 89

 Imre, Szent 203, 205
 István, I., Szent, király 201, 202
 István, Szent, első vértanú 173
 Iulianosz 104
 Iunius, Hadrianus 229, 230
 Izmael 186
 Izsák 184, 186, 187

 Jáger Antal 203
 Jáhel 185
 Jakab Albert Zsolt 74
 Jakó Zsigmond 150, 195
 Jákob 174, 179, 183–185, 187
 János, Keresztelő Szent 183
 János, Szent, apostol 202
 János, Eudes Szent 205
 Jaross Béla 200
 Jaszvitz, Bernardinus 203
 Jeurat, Étienne 173
 Jefte 179
 Jeroboám 179
 Jeromos, Szent 169
 Jézus Krisztus 35 106, 122, 166, 178, 180-
 183, 185, 192, 199, 202
 Jób 178, 183
 Johanna, Ausztriai 162
 Jónás 182, 183
 Jonatán 177
 Jonckheere, Koenraad 163
 Joshua 187
 Józsa László 30, 35
 József 183, 185, 186
 József, II., magyar király 9, 10, 23, 113
 József, Szent 31, 36
 Júda 187
 Júdás, Iskairóti 104
 Judit 179, 185
 Julia, Dominique 72, 81
 Jürgens, Henning P. 99

 Kádár Zsófia 139
 Kaesz Gyula 159
 Káin 183

- Káléb 187
 Kalló Antal 29
 Kalmár János 75
 Kamill, Szent 23
 Kanyar József 113, 115, 117, 120, 122, 124
 Kaprinai István 52
 Kapuváry Károly 204
 Karácsonyi János 9, 10
 Karcsú Arzén 20, 24
 Karlovitz János Tibor 151
 Karlowits-Juhász Orchidea 65
 Kármán András 208
 Károli Gáspár 134
 Károly, Borromeo Szent 64
 Károly, IV., császár 210
 Károlyi Sándor 114
 Kassai János Antal → Cassoviensis, Johann Antoninus
 Kasuch, Maria 84, 85
 Katona Tünde 153
 Kauffmann, Angelica 176, 177
 Kaunitz, Maximilian Ulrich 214
 Kecskeméti Gábor 150
 Kegel, Philip 154
 Keki József 118
 Kelemen, XII., pápa 47, 48, 57, 64
 Kelemen, XIII., pápa 203–205
 Kempis Tamás 16, 62, 67, 68
 Kérchy Anna 167
 Kerekes Ibolya 30
 Keserű Bálint 192
 Keserű Gizella 192
 Keszeg Vilmos 72, 74
 Kirchner, Timotheus 154
 Kirkus, Gregory 140
 Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Kisdý Benedek 52
 Kiss Réka 73
 Kisviczay Péter 229–337
 Klaniczay Tibor 170, 200
 Klára, Szent, Assisi 13
 Klein, Johann Samuel 306
 Klein, Karl Kurt 226
 Klempa Sándor 212
 Klesl, Melchior 141
 Klobusiczky Antal 214
 Klobusiczky Ferenc 214
 Klösz Jakab 229
 Klug Ignác 140
 Kmeth István 117
 Kmeth József 117
 Kmeth Lajos 117–120, 124
 Knapp Éva 61, 165
 Kókai Lajos 233
 Kókay György 49
 Kollarics Joakim 50, 51
 Koltai András 9, 10
 Kónya Franciska 48, 227
 Kormúth János 119
 Kornélius 183
 Koruhely Nikoletta 166
 Kósa Jenő 9
 Kótyuk Erzsébet 30
 Kovács Antal 119
 Kovács Antal, S. J. 204
 Kovács Gábor Krisztián 230, 237
 Kovács Józsefné 193
 Kovács Kiss György 148
 Kovács Pál 233, 235
 Kovacsics Béla 119
 Kováts Péter 23–26, 34
 Kozmová, Ružena 100
 König, Walter 218, 223–225, 227
 Köpeczi Béla 75, 217
 Kőszeghy Péter 133, 150, 220, 221
 Kövesdy Zsolt 19
 Kránitz Péter Pál 85
 Krasser, Harald 224
 Krauss, Johann Ulrich 161
 Kristóf Ildikó, Sz. 72–74, 167
 Kristóf Ilona 149
 Kroner, Michael 227
 Kultsár István 213
 Kuna János 35
 Kühlmann, Wilhelm 88
 Küllős Imola 131

- Kyr, Paulus 223
- Lábán 183, 187
- Lackovits Emőke 73
- Lafftsák János 23
- Lajos, XIII., francia király 162, 175, 176
- Lajos, XIV., francia király 161
- Lamás József 202
- Lamy, Bernard 49, 53
- Landerer Lipót Ferenc 51
- Larmessin, Nicolas de IV 177, 178
- László Dorottya 26
- László Zsófia, V. 85, 86
- László, I., Szent, király 22–23
- Latzkovits Miklós 153
- Laube, Stefan 168, 170
- Laudon, Gedeon 203
- Lauffenbach, Igantius 203
- Lázár 180–182
- Lazardzig, Jan 158
- Lázs Sándor 9
- Le Brun, Charles 161
- Le Clerc, Jean 53
- Le Clerc, Sébastien, ifj. 161, 177, 178
- Le Prinze, Jean-Baptiste 174, 176
- Le Veau, Jean-Jacques 174
- Lehmann, Michael 75
- Lehms, Georg Christian 87
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 209
- Leitner, Jakob 143
- Lemmer, Manfred 88, 90
- Lemoyne, François 174
- Lénárt János 114
- Lengyel Ottó, P. 22
- Lépicié, Nicolas Bernard 162, 177
- Lessing, Gotthold Ephraim 86
- Levasseur, Jean Charles 174–176
- Lévi 183
- Lippay György 52
- Livius, Titus 108, 109
- Loir, Alex 175, 176
- Longhi, Pietro 161, 178–180
- Loo, Carle van 161
- Looze, Laurence de 165
- Lósy Imre 142
- Lót 186, 187
- Lőkös Péter 221
- Lufft, Hans 110
- Lugossy Jenő 197
- Lukács László 38, 139
- Łukaszewska-Haberkowa, Justyna 37, 38
- Lukianosz 104
- Luková, Jana 170
- Luther, Martin 25, 102, 103, 108, 220, 224
- Luyken, Caspar 177–187
- Luyken, Jan 181, 183
- Mabillon, Jean 54
- Maczák Ibolya 48, 227
- Madl, Claire 227
- Magyar Ignác 23
- Major, Thomas 184, 185
- Makkai László 217
- Manaigo, Silvestro 183
- Manherz Károly 75, 76
- Máramarosi Gottlieb Antal 80
- Marchesano, Louis 161, 162
- Margalits Ede 233, 234, 237
- Margit, Alacoque Szent 205
- Margócsy Klára 49
- Mária (Márta testvére) 182
- Mária Krisztina, osztrák főhercegnő 170, 190
- Mária Terézia 52, 113
- Mária, Medici 175, 176
- Mária, Szűz Szent 17, 36, 60–62, 64, 69, 144, 145, 167, 199, 201, 202, 205
- Maróthy Szilvia 152
- Márta 182
- Martina Vyskupová 170
- Márton, Szent 110
- Massé, Jean-Baptiste 175
- Máté, Szent 20, 179
- Mátyás, I. (Hunyadi), király 226
- Mátyus János 117
- Mayrhofer, Wolfgang 102, 108

- Medgyesi Pál 153
 Meese, Karin 218
 Meise, Helga 85, 91, 93
 Meissonnier, Juste-Aurèle 159
 Melanchthon, Philipp 100, 102–104, 106–108, 111, 220, 224
 Melion, Walter S. 165, 166, 169
 Melkizedek 184
 Meloni, Francesco Antonio 178–181
 Mészáros István 38, 77, 78, 80, 106, 107, 116, 124, 199, 203, 218–221, 224
 Mészáros Veronika 73
 Meszlényi Antal 47
 Meuschen, Johann Gerhard 87
 Mezey István 34
 Mezey János 30, 34, 35, 121
 Mezey János 33, 34
 Michel, Christian 161, 162
 Mignard, Pierre 173
 Mihálik Antal 201
 Miklós Sámuel 86
 Miksa, I., bajor választófejedelem 141
 Milde, Wolfgang 147
 Millini, Giovanni Garzia 145
 Mindszenti György 75
 Missuray János 119
 Misurai Antal 119
 Misurai János 119
 Misztótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Mizera Tamás 147, 151, 152, 155
 Moard, Francesco 184, 185
 Mócsy András 217
 Moitte, Pierre Etienne 178
 Molière [Poquelin, Jean-Baptiste] 86
 Molnár Antal 50, 205
 Molnár József 229
 Monay Ferenc 25
 Monok István 75, 147–153, 223, 227
 Moós Ferenc 19
 Moretus, Johannes 165, 190
 Móric, Szent 203
 Moroni, Gaetano 48
 Mózes 166, 179, 183–185, 192
 Muratori, Ludovico Antonio 48–50
 Muratorius Lajos Antal → Muratori, Ludovico Antonio
 Musculus, Andreas 154
 Müller, Andreas 226
 Müller-Bongard, Kristina 167
 Münster, Sebastian 226
 Nagy Andor 155
 Nagy Anita 84
 Nagy Anna 64
 Nagy Ferenc 25
 Nagy Gábor, O. 234
 Nagy Géza 192
 Nagy György 142
 Nagy Imre 33
 Nagy István 191
 Nagy Károly Zsolt 89
 Nahamán (Naamán) 178
 Nátán, próféta 178
 Nattier, Jean Audran-Jean Marc 174–176
 Née, François Denis 174
 Németh Ambrus 203
 Németh András 194, 219
 Neumann, Birgit 168
 Neümayr, Ignatius 203
 Niemeyer, Beatrix 90
 Nikodémus 181
 Nímród184
 Noé 184
 Nussbächer, Gernot 219, 221, 222, 225
 Oettermann, Stephan 164
 Offner, Robert 222, 223
 Okolicsányi János 53
 Oláh Lázár 119, 121
 Oláh Miklós 101
 Opitz, Claudia 85, 90
 Orbán, IV., pápa 13
 Orosz Lajos 86
 Orsolya, Szent 202
 Országh László 89

- Ortway Tivadar 143
 Ostermayer, Hieronymus 221
 Ovidius, Publius Naso 39, 108, 109, 162,
 173, 214
 Oy-Marra, Elisabeth 167

 Ökrös József 30, 33–35
 Ötvös Péter 147, 192

 Paczolay Gyula 229
 Pál Imre, P. M. 23
 Pál József 92
 Pál, Szent, apostol 14, 181, 237
 Paládi-Kovács Attila 72
 Páldi István 132
 Pálffy Miklós 142
 Pálffy Miklósné → Fugger Mária
 Pallitsch Ignác 215
 Pallotto, Giovanni Battista 141
 Palugyai Imre 101, 118
 Pálvölgyi Ferenc 65
 Panofsky, Erwin 161
 Pap Mózes 195
 Papp József 195
 Papp Júlia 85
 Papp Julianna 31
 Papp Mátyás 19, 26, 30, 31, 36
 Papp Mátyásné 31
 Papp Sára Írisz 157
 Parshall, Peter 157
 Parvi Mihály 208
 Paullini, Christian Franz 87
 Pázmány Péter 10, 51, 72, 84, 139–143, 145,
 146
 Pécselyi Király Imre 78
 Péntes Tiborc Szabolcs 89
 Pestalozzi, Johann Heinrich 227
 Pesti Gábor 129, 130
 Petavius, Dionysius 54
 Péter János 207
 Péter, Szent, apostol 48, 178, 179, 181, 198,
 199
 Péter, Canisius Szent 22, 25, 34

 Petrarca, Francesco 169
 Petrik Géza 72, 78, 79
 Petróczi Éva 89, 191
 Pfeiffer, Columbus 204
 Philippi, Astrid 221
 Picart, Bernard 175, 176, 183
 Pichler Vítus 52
 Pichler, Ferdinandus 203
 Pietri, Pietro Antonio de 174
 Piirainen, Ilpo Tapani 100
 Pilipkó Erzsébet 72
 Pintér Márta Zsuzsanna 224
 Pirolt János 215
 Pirolt János Keresztély 58
 Pitteri, Marco Alvise 178–180
 Planck, Ignatius 203
 Platón 231
 Plett, Heinrich F. 162
 Poilly, Jean-Baptiste de 173
 Pomey, Franciscus 214
 Pompeia 174
 Pongrácz Eszter 72
 Pongrácz János Lajos 215
 Poór János 50
 Porphüriosz 104
 Potifár 185
 Poussin, Nicolas 161, 162, 174
 Prévost, Bertrand 165
 Prileszky János 52
 Pritanio, Lamindo 49 → Muratori, Ludo-
 vico Antonio
 Prokopp Gyula 158
 Propertius 214
 Pukánszky Béla 149, 194, 219
 Pürrhosz 174

 Raabe, Paul 148
 Rác Emese 58
 Ráday Gedeon 207, 208, 213
 Ráday Pál 207, 208
 Ráhel 184, 187
 Ravenet, Simon François, id. 162, 174
 Rebeka 184, 186

- Réhuel 184
 Rembrandt, Harmenszoon van Rijn 166
 Remment, Volker R. 167
 Rensing, Elfriede 99
 Restout, Jean, ifj. 174, 183
 Révai Miklós 49, 79, 80
 Rhein, Stefan 220
 Riboullault, Denis 164
 Richeome, Louis 162, 166–168, 171
 Richwaldszky Ferenc 47
 Ridner, Joseph 186, 187
 Rimely, Carolus 142
 Robinetus, Johannes 214
 Rodeles, Gomes 64
 Rodericus Alfonsus 14
 Roeper, Johann 213
 Rogelio, Ponce de León Romeo 38
 Rosa, Mario 48
 Roth, Harald 217, 222
 Roth, Stephan Ludwig 227
 Rothstein, Bret 165
 Rousseau, Jean-Jacques 96
 Royer Ferenc Antal 48, 53
 Rubens, Peter Paul 161, 162, 174–176
 Rugendas, Jeremias Gottlob 177, 182
 Ruth 180, 184
 Ryland, William Wynne 177
- Sadeler, Raphael 170
 Sáfán 180
 Sajó Tamás 72
 Salamon, bölcs 109
 Salgó Ágnes, W. 222
 Sámson 177, 187
 Sámuel, próféta 181, 186
 Sándor László 202
 Sára 182
 Sarbievius, Matthias Casimirus 199
 Sas Péter 57
 Saul 161, 177, 181, 182, 186
 Scheible, Heinz 99
 Schesaeus, Christianus 105, 108, 225
 Schletterer, Franciscus Xaverius 203
- Schlik Lipót 114
 Schmidt, Günter R. 102, 108
 Schmitth Miklós 52
 Schock, Flemming 157
 Schram, Lucas de 158
 Schramm, Helmar 158
 Schupanzig András 48, 49
 Schwarte, Ludger 158
 Schwarz Katalin 9–13, 15
 Schwarz, Karl 100
 Schwob, Ute Monika 218
 Sebestyén István 115, 116, 124
 Séllyei Nagy Ignác 49
 Seneca, Lucius Annaeus 174
 Shakespeare, William 224
 Sienerth, Stefan 227
 Siess János József 78
 Sigrist, Franz, id. 184–186
 Sikliosius, Nicolaus 229
 Simeon 79
 Simmonneau, Charles Louis, id. 175
 Simon József 127–131
 Šindilariu, Thomas 219, 222
 Sinzendorff, Philipp Ludovicus 209–211
 Sipos Gábor 191–193
 Sisera 185
 Škoviera, Daniel 101, 103, 105, 106, 108
 Skultéti József 119
 Sohlya Antal 119–122, 124
 Solbach, Andreas 91
 Somogyi János 53
 Söllner, Elke-Silvia 84
 Spangenberg, Cyriacus 154
 Spangenberg, Johann 154
 Spech, Jan 158, 159
 Stackmann, Karl 89
 Steckelius, Leonardus → Stöckel, Leonhard
 Stemler Ágnes 222, 229
 Stohl Róbert 213
 Stöckel, Leonhard 100–110
 Stüssel, Kerstin 83, 86
 Suly Rita 85

Szabó András 89
 Szabó Béla 151
 Szabó Csaba 135
 Szabó Flóris 202
 Szabó János 19
 Szabó Károly 218
 Szabó László 30
 Szabó Miklós 107
 Szacsvai Ferenc 201
 Szádóczki Vera 48, 199, 227
 Szakály Ferenc 153
 Szaniszló, Kosztka Szent 57
 Szász Zoltán 217
 Szathmári István 194
 Szauder József 49
 Száva Antal 202
 Szelepcsényi György 52
 Szelestei N. László 48, 53, 75, 205, 207, 208,
 213, 227
 Szenci Molnár Albert 89
 Szentiványi Dezső 22, 25
 Szentmiklósi Gábor 114
 Szerdahelyi Gábor 23
 Szeredi György 215
 Szigeti Csaba 233, 234
 Szigeti Jenő 72
 Szikszai György 72
 Szilágyi Csaba 65, 205
 Szilárdfy Zoltán 29
 Szilas László 205
 Szilasi Klára 110
 Szinnyei József 20, 22, 25, 63, 149
 Szolón 104
 Szombatfalvi János 202
 Szombathy János 79
 Szőnyi Benjamin 128, 132–134
 Szőnyi Nagy István 191–198
 Szűcs Jenő 99
 Szvoboda József 121
 Szydłowiecki, Krzysztof 100, 101

 Tábori György 75, 76
 Takács József 212, 213

 Támár 187
 Tamás Zsuzsanna 220, 221
 Tamás, Hitetlen 181
 Tardieu, Nicolas Henri 174, 175
 Tari László 117
 Tarnai Andor 199, 200
 Tartler János 201
 Tátrai Júlia 166
 Taylor, Paul 167
 Telegdy János 143
 Telekessy István 52
 Terentius, Afer Publius 108, 214, 224
 Teucher, Johann Christoph 177
 Teutsch, Friedrich 218, 226
 Thelott, Jakob Gottlieb 184
 Thuma Ferenc 213, 214
 Thuma Konrád 213, 214
 Tibullus, Albius 214
 Tinkóczi József 203
 Tóbiás 182, 184, 185
 Toldy Ferenc 196, 197
 Tolnai Vilmos 230
 Tomicki, Piotr 100
 Tonk Sándor 225
 Tontsch, Hermann 224
 Torre, Antonius van 214
 Tótfalusi Kis Miklós 191, 194, 195, 197
 Tóth Imre 115
 Tóth István György 72–74
 Tournemine, René-Joseph 53
 Török Zsolt 222
 Tránovský, Jiří 75
 Trouvain, Antonie 176
 Troy, Jean François de 178
 Trsztýénszky Ferenc 195
 Tüskés Gábor 165

 Újfalusi Judit 9, 72
 Újvári Edit 92
 Urbán Gáspár 202
 Urquizar-Herrera, Antonio 157

 Vajda András 74

Valčo, Michael 108
 Van Bunge, Wiep 197
 Van Dyck, Antoon 174
 Van Loo, Carle 161, 177, 182
 Váradi György 153–155
 Varga András 151, 153
 Varga János 99
 Varga Júlia 59, 201
 Várkonyi Gábor 84
 Városi István 165
 Váry Gellért 117–119
 Vass József 165
 Vávrová-Štibraná, Ingrid 85
 Vay Ádám 136
 Vécsey Axel 166
 Veit, Patrice 72
 Velladics Márta 9
 Vergilius, Publius Maro 204, 214
 Vermeulen, Cornelis 176
 Verók Attila 148, 155, 217, 222, 223, 226,
 227
 Viczián János 22
 Vien, Joseph-Marie 174
 Vilmos, V., bajor herceg 165
 Virág Aloysia 127, 136
 Virág Irén 157
 Virmond, Hugo Damian 209
 Voetius, Gisbertus 197
 Voigt Vilmos 229
 Voigt, Christoph Nicolaus 227
 Voigt, Jochen 159
 Vojtersichtz, Michael 201
 Volpato, Giovanni 186, 187
 Vos, Marten de 169
 Vultuvius, Andreas 152
 Vyskupová, Martina 158
 Wagner, Ernst 217, 225
 Wagner, Giuseppe → Wagner, Joseph
 Wagner, Joseph 179, 184, 186, 187
 Wagner, Valentin 224
 Wallius, Jacobus 199, 214
 Ward Mária → Ward, Mary
 Ward, Mary 140–143
 Wartenberg, Günther 103
 Weemans, Michael 164, 165, 169
 Weigel, Christoph, id. 177–187
 Weigel, Christoph 161
 Weiß, Johannes 220
 Wernegg, Franciscus 203
 Wernher, Georg 99–101
 West, Benjamin 162, 174
 Wien, Ulrich Andreas 222, 226
 Witte, Arnold Alexander 164, 167, 169, 170
 Wittstock, Joachim 227
 Wittstock, Oskar 226
 Wriedt, Markus 103
 Zay Anna 127, 135
 Zedler, Johann Heinrich 95
 Zittlau, Andrea 167
 Zocchi, Giuseppe 179, 184, 186
 Zoerard-András, Szent 169
 Zombori István 205
 Zoványi Jenő 108, 149
 Zvara Edina 147
 Zsuzsanna 178, 185

